

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
Π.Μ.Σ. ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Αναστασία Ψωμάδου
(Α.Μ. 263)

Όψεις του Πολιτικού στον *Αίαντα* του Σοφοκλή
Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

Επιβλέπουσα: Ελένη Γκαστή, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Αρχαίας Ελληνικής και
Λατινικής Φιλολογίας.

Ιωάννινα 2020

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
Π.Μ.Σ. ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Αναστασία Ψωμιάδου
(Α.Μ. 263)

Όψεις του Πολιτικού στον *Αίαντα* του Σοφοκλή
Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

Επιβλέπουσα: Ελένη Γκαστή, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Αρχαίας Ελληνικής και
Λατινικής Φιλολογίας.

Ιωάννινα 2020

Τριμελής εξεταστική επιτροπή:

Ελένη Γκαστή, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Αρχαίας Ελληνικής και Λατινικής
Φιλολογίας Π.Ι.

Μαρία Λιάτση, Καθηγήτρια Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας Π.Ι.

Ευφημία Καρακάντζα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας
Π.Π.

Εικόνα Εξωφύλλου: Ο Αίαντας ετοιμάζεται να διαπράξει την αυτοκτονία. Αττικός μελανόμορφος αμφορέας του 540 π.Χ. (έργο του Εξηκία), Château-Musée de Boulogne -sur -Mer.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	vi
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ.....	ix
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ ΠΟΥ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΟΥΜΕ ΣΤΗΝ ΕΡΓΑΣΙΑ.....	ix
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	1
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	13
Αίας–Οδυσσέας: Δύο τύποι πολιτικής αρετής	13
1.1 Η κρίσις των όπλων και οι πολιτικές συνδηλώσεις της στο δράμα.....	14
1.2. Σωφροσύνη –ύβρις: Δύο τύποι πολιτικής συμπεριφοράς.....	26
1.3. Ο συμβολισμός της ασπίδας και του ξίφους του Αίαντα στο πολιτικό περιβάλλον του 5 ^{ου} αιώνα π.Χ.	36
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ.....	52
Η φύση και τα όρια της πολιτικής εξουσίας.....	52
2.1. Μενέλαος–Τεύκρος: Οι πολιτικές διαστάσεις του <i>ἀγῶνος λόγων</i> τους.....	53
2.2. Αγαμέμνονας–Τεύκρος–Οδυσσέας: Η πολιτική αντιπαράθεση.....	70
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	87
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	90
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΑΡΧΑΙΩΝ ΧΩΡΙΩΝ	100

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία (Μ.Δ.Ε.) εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών του Τομέα Κλασικών Σπουδών του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Η επιλογή του συγκεκριμένου θέματος, «Όψεις του Πολιτικού στον *Αίαντα* του Σοφοκλή», αλλά και του συγκεκριμένου έργου, προέκυψε ύστερα από συζητήσεις με την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου και την παρότρυνση της τελευταίας να μελετήσω βάσει των ενδιαφερόντων μου αυτή την παραμελημένη κατά γενική ομολογία πτυχή του δράματος, την πολιτική.

Οφείλω θερμές ευχαριστίες στην επιβλέπουσά μου κα Ελένη Γκαστή, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Αρχαίας Ελληνικής και Λατινικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, η οποία παρά τον πολύ μεγάλο φόρτο εργασίας της πίστεψε στις ικανότητές μου και δέχτηκε πρόθυμα να αναλάβει την επίβλεψη της Μεταπτυχιακής Διπλωματικής μου Εργασίας υποδεικνύοντάς μου και το σχετικό θέμα. Παράλληλα, την ευχαριστώ ολόψυχα για τη συνεχή ψυχολογική υποστήριξη που μου προσέφερε καθόλη τη διάρκεια συγγραφής της εργασίας μου, καθώς και για τη βοήθεια που μου προσέφερε με την υπόδειξη σχετικής βιβλιογραφίας. Η προθυμία της να θέσει στη διάθεσή μου συναφείς με το θέμα μου εργασίες της ακόμη και τις προσωπικές της σημειώσεις για την υπό εξέταση τραγωδία του Σοφοκλή σε συνδυασμό με τις διορθώσεις που μου πρότεινε, με βοήθησαν σημαντικά στην καλύτερη κατανόηση του θέματός μου και θα της είμαι για πάντα ευγνώμων. Για τη συνεχή ψυχολογική ενθάρρυνση οφείλω να ευχαριστήσω και τη φιλόλογο κα Βάσω Καραμπίνα που μαζί με την καθηγήτριά μου ήταν πάντα πρόθυμες να με βοηθήσουν, να συζητήσουμε τυχόν προβληματισμούς μου, αλλά εκείνο που τους ένοιαζε περισσότερο και που δεν θα ξεχάσω ποτέ ήταν ότι δεν ήθελαν να με βλέπουν στενοχωρημένη και απογοητευμένη και αυτό για μένα είναι το πιο σημαντικό. Την κυρία Βάσω την ευχαριστώ επίσης για την πολύτιμη βοήθεια που μου προσέφερε σε τεχνικά ζητήματα της εργασίας.

Ευχαριστώ επίσης όλους τους καθηγητές του Τομέα Κλασικής Φιλολογίας και κυρίως τους καθηγητές με τους οποίους συνεργάστηκα στη διάρκεια των Μεταπτυχιακών μου Σπουδών. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στην κα Μαρία Λιάτση, Καθηγήτρια Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας του Τομέα Κλασικής Φιλολογίας, η οποία

στη διάρκεια του εαρινού εξαμήνου κατά το ακαδημαϊκό έτος 2018–2019 και κατόπιν συνεννόησής μας, μου επέτρεψε με μεγάλη προθυμία την παρακολούθηση του προπτυχιακού της μαθήματος για τον *Αίαντα*, ενώ συγχρόνως μου προσέφερε τη δυνατότητα παρέμβασης και τοποθέτησης στα υπό συζήτηση θέματα. Την κα Μαρία Λιάτση την ευχαριστώ επίσης που δέχτηκε να διαβάσει και να αξιολογήσει την εργασία μου ως μέλος της τριμελούς εξεταστικής μου επιτροπής.

Οφείλω θερμές ευχαριστίες και στην κα Ευφημία Καρακάντζα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πατρών, η οποία παρά τις ποικίλες επαγγελματικές της υποχρεώσεις και μολονότι δεν με γνωρίζει προσωπικά, δέχτηκε με μεγάλη προθυμία να είναι μέλος της τριμελούς εξεταστικής μου επιτροπής. Την κα Ευφημία Καρακάντζα την ευχαριστώ και για τις πολύ χρήσιμες και ουσιαστικές παρατηρήσεις της πάνω στο θέμα της εργασίας μου και για τη μετέπειτα εξέλιξή του.

Ακόμη ευχαριστώ την κα Ιωάννα Ματσούλη, Γραμματέα του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών, για την απλόχερη καλοσύνη και αγάπη της και που παρά τις πολλές ευθύνες και αρμοδιότητες που είχε, ήταν πάντα δίπλα μας να μας στηρίζει και να μας ενημερώνει εγκαίρως για όλα τα πρακτικά ζητήματα που μας αφορούσαν δίχως να μας αρνηθεί ποτέ τη βοήθειά της σε οποιοδήποτε πρόβλημα αντιμετωπίζαμε. Επιπλέον, ευχαριστώ όλους τους Υποψήφιους Διδάκτορες και όλους τους Μεταπτυχιακούς (Συμ)Φοιτητές του Τομέα για τη συμπάθεια στο πρόσωπό μου και το ειλικρινές ενδιαφέρον τους για την πορεία της εργασίας μου και όχι μόνο. Πολύ περισσότερο ευχαριστώ τη φιλόλογο Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης κα Αντωνία Θεοδοσίου, η οποία πάντα με τον καλό της λόγο με ενθάρρυνε και ενδιαφερόταν αληθινά για μένα. Ακόμη ευχαριστώ τους πολύ καλούς μου πλέον φίλους, την Ειρηνίκη, τον Παύλο και τον Βασίλη, για τις ατέλειωτες συζητήσεις για θέματα που μας απασχολούσαν όλους, αλλά και για την στήριξη και τη βοήθεια που μου προσέφεραν σε οτιδήποτε χρειάστηκα.

Ευχαριστώ επίσης μέσα από την καρδιά μου όλους μου τους φίλους που με στήριξαν, με συμβούλευσαν, αλλά ήταν και πάντα εκεί να χαίρονται για μένα.

Τις μεγαλύτερες όμως ευχαριστίες τις οφείλω στην οικογένειά μου, διότι χωρίς την οικονομική στήριξη των γονιών μου δεν θα είχα τη δυνατότητα να βρίσκομαι στην πόλη των Ιωαννίνων μέχρι και την ολοκλήρωση των Μεταπτυχιακών Σπουδών μου, γεγονός που θα καθιστούσε ανέφικτες τις συχνές δια ζώσης συναντήσεις με την

καθηγήτριά μου για τα σχετικά με την εργασία μου ζητήματα που προέκυπταν, ενώ ταυτόχρονα θα καθιστούσε δύσκολη την άμεση πρόσβασή μου στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου και την εύρεση χρήσιμου υλικού. Τους γονείς μου, Χαράλαμπο και Άννα, τους ευχαριστώ ακόμη και για την ακούραστη επιμονή και υπομονή τους να με εμπυχώνουν συνεχώς, να πιστεύουν σε μένα, να υποστηρίζουν όλες τις αποφάσεις και τα όνειρά μου, να ανέχονται τις ανησυχίες μου, αλλά συγχρόνως να αισθάνονται και περήφανοι για μένα, όπως επίσης αισθάνονται για μένα ο παππούς μου Γιάννης και η γιαγιά μου Αναστασία και στους οποίους οφείλω επίσης πάρα πολλά για όσα έχουν κάνει και συνεχίζουν να κάνουν για μένα! Επιπλέον, ευχαριστώ μέσα από την ψυχή μου την αδερφή μου Μελίνα που είναι πάντα το στήριγμά μου και που άθελά μου την στενοχωρούσα όταν με έβλεπε απογοητευμένη, όμως εκείνη δεν σταμάτησε ποτέ να πιστεύει σε μένα, να με στηρίζει, να με καμαρώνει και να με θαυμάζει για τους δικούς της λόγους. Τέλος ευχαριστώ τον Θοδωρή μου, τον άνθρωπο που εδώ και αρκετά χρόνια είναι στο πλευρό μου και στηρίζει στο ακέραιο όλες μου τις επιλογές και είναι εκεί για να με ακούει, να με συμβουλεύει σε καθημερινή βάση. Τον Θοδωρή όπως και την αδερφή μου τους ευχαριστώ ακόμη γιατί είναι τα άτομα με τα οποία συζητούσα καθημερινά τους προβληματισμούς μου και ο καθένας με τον τρόπο του έχει παρακολουθήσει όλα τα στάδια μέχρι την ολοκλήρωση της εργασίας μου.

Η εργασία αυτή είναι αφιερωμένη σε όλους τους ανθρώπους που πιστεύουν σε μένα και με τον τρόπο τους φροντίζουν να βρίσκονται πάντα δίπλα μου και νιώθω πραγματικά πολύ τυχερή που υπάρχουν στη ζωή μου.

Αναστασία Ψωμιάδου

Ιούλιος 2020

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ

Οι τίτλοι των ξένων περιοδικών ακολουθούν τον κατάλογο της *L'Année Philologique*. Οι βραχυγραφίες που χρησιμοποιούνται στην εργασία είναι οι ακόλουθες:

<i>AJPh</i>	<i>American Journal of Philology</i>
<i>BICS</i>	<i>Bulletin of the Institute of Classical Studies</i>
<i>CJ</i>	<i>Classical Journal</i>
<i>ClAnt</i>	<i>Classical Antiquity</i>
<i>CPh</i>	<i>Classical Philology</i>
<i>CQ</i>	<i>Classical Quarterly</i>
<i>CW</i>	<i>Classical World</i>
<i>G&R</i>	<i>Greece and Rome</i>
<i>GRBS</i>	<i>Greek, Roman and Byzantine studies</i>
<i>HSCPh</i>	<i>Harvard Studies in Classical Philology</i>
<i>JHS</i>	<i>Journal of Hellenic studies</i>
<i>LCM</i>	<i>Liverpool Classical Monthly</i>
<i>MH</i>	<i>Museum Helveticum</i>
<i>QUCC</i>	<i>Quaderni urbinati di cultura classica</i>
<i>TAPhA</i>	<i>Transactions and Proceedings of the American Philological Association</i>
<i>YCS</i>	<i>Yale Classical Studies</i>

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΟΥ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΟΥΜΕ ΣΤΗΝ ΕΡΓΑΣΙΑ

απ.	απόσπασμα	πρβ.	παράβαλε
βλ.	βλέπε	σ. / σσ.	σελίδα / σελίδες
Διδ. Δ.	Διδακτορική Διατριβή	σημ.	σημείωση / σημειώσεις
επιμ.	επιμέλεια	στ.	στίχος / στίχοι
κ.εξ.	και εξής	συν.	συνέχεια
μτφρ.	μετάφραση	τίτλ. πρωτοτ.	τίτλος πρωτοτύπου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην εργασία αυτή η ερευνητική μας προσοχή εστιάζεται στο έργο *Αΐας* του Σοφοκλή και ειδικότερα στις όψεις του πολιτικού που εντοπίζονται στο έργο. Η πολιτική ανάγνωση του έργου αφορά το ζήτημα της σύνθετης ή και συχνά επώδυνης σχέσης του σοφόκλειου ήρωα με το κοινωνικό σύνολο. Η σχέση της αρχαιοελληνικής τραγωδίας με τη σύγχρονη πολιτική πραγματικότητα και με εξέχοντα πρόσωπα της πολιτικής επικαιρότητας, αποτελούσε ανέκαθεν ένα ακανθώδες ζήτημα για τους μελετητές και πολλές φορές δυσεπίλυτο.¹ Σημαντική παράμετρο στην προσέγγισή μας αποτελεί το πώς ορίζεται η έννοια του πολιτικού. Η Ferrario στη σχετικά πρόσφατη

¹ Vidal–Naquet (2007: 63). Ο Griffin (1999: 77) επισημαίνει πως η «επιμονή στην πολιτική ερμηνεία της τραγωδίας, συνεπάγεται απώλεια του αληθινού της νοήματος». Δεν αρνείται βέβαια πως ορισμένες τραγωδίες μπορούν να χαρακτηριστούν «πολιτικές, όμως κατά την άποψή του αυτό είναι ένα από τα στοιχεία της τραγωδίας και μια τέτοια ερμηνεία με υπέρμετρους πολιτικούς όρους μπορεί να οδηγήσει σε καταστροφικά λάθη» (92). Στην άποψη του Griffin αντιτίθεται ο Seaford (2000: 30–44), ο οποίος βλέπει την τραγωδία σε άμεση συνάρτηση με τις αξίες που προωθεί η πόλις και πολύ περισσότερο η δημοκρατική πόλις. Επικριτική είναι και η στάση της Kennedy (2003: 123 σημ. 244 και 124 σημ. 247) απέναντι στις απόψεις του Griffin. Η Kennedy απορρίπτει τα επιχειρήματα που εκθέτει ο Griffin και θεωρεί πως τα συγκεκριμένα επιχειρήματα ακυρώνουν την πολιτική διάσταση της τραγωδίας, αλλά και τους σκοπούς του εκάστοτε δραματουργού. Για τον Raaflaub (2019: 449) «το πολιτικό δεν είναι το μόνο επίπεδο που υπάρχει στις τραγωδίες και δεν είναι πάντοτε το πιο σημαντικό». Ωστόσο, θεωρεί «πως υπάρχουν ισχυρά επιχειρήματα υπέρ της πιθανότητας έστω κάποια από τα έργα να επιδέχονται πολιτική ερμηνεία». Αντίθετη είναι η άποψη της Saïd (1998: 277), η οποία τονίζει πως ο Αριστοτέλης στην *Ποιητική* και στα *Ἠθικά Νικομάχεια* (1450b7–8 και 1093a27–b11 αντίστοιχα) και ο Δίωνας ο Χρυσόστομος (52.11,14) είχαν ήδη υπογραμμίσει στα έργα τους τον πολιτικό απόηχο των τραγωδιών του 5^{ου} π.Χ. αιώνα, ενώ η ίδια συμπληρώνει πως η σκηνή της τραγωδίας παρέχει στον τραγικό ποιητή τη δυνατότητα «αναπαράστασης στο κοινό του της δικής του άποψης για σύγχρονα πολιτικά θέματα» (280). Προς αυτή την κατεύθυνση φαίνεται πως κινείται και ο Cartledge (2010: 25), ο οποίος αναφέρει τα εξής: «στο σύνολό της η αθηναϊκή τραγωδία ήταν πολιτικό θέατρο με την απλή και ευρεία έννοια, εφόσον παρουσιαζόταν επί σκηνής με ενέργειες της πόλης και με αποδέκτη την πόλη των Αθηναίων, μέσω των νομίμων δημοσίων οργάνων διακυβέρνησης, σε συγκεκριμένη εορτή του θρησκευτικού ημερολογίου του κράτους». Ο Cartledge θίγει συγχρόνως και την παιδευτική λειτουργία που έχει η τραγωδία γενικότερα ως θεσμός, μία αντίληψη που ο Goldhill (1987: 58–76) [= Goldhill (1990: 97–129)] είχε ήδη τονίσει στην προσπάθειά του να αποδείξει την πολιτική απήχηση του τραγικού. Τον πολιτικό προσανατολισμό της τραγωδίας ως θεσμού γενικότερα αναγνωρίζει και η Hall (2010: 137–88). Ο Rhodes (2003: 104–19) δεν αμφισβητεί την πολιτική διάσταση της τραγωδίας εν γένει, αλλά δεν μπορεί να δεχτεί την πεποίθηση του Goldhill πως σε όλες τις τραγωδίες ανιχνεύονται χαρακτηριστικά που θυμίζουν εν πολλοίς τη Δημοκρατική Αθήνα. Ο Rhodes παραδέχεται πως πράγματι σε ορισμένες τραγωδίες όπως στις «*Εύμενίδες* του Αισχύλου και στις *Ίκέτιδες* του Ευριπίδη, υπάρχουν αναφορές στη δημοκρατία και σε σύγχρονους δημοκρατικούς θεσμούς» (114), όμως η δική του θέση είναι ότι «το αθηναϊκό δράμα αποτελεί αντανάκλαση της πόλεως γενικότερα παρά της δημοκρατικής πόλεως ειδικότερα» (119). Ανάλογη είναι και η τοποθέτηση του Carter (2004). Ο Finglass (2011: 58–59) συμφωνεί και αυτός εν μέρει με τον Goldhill πως η έννοια του πολιτικού στην τραγωδία είναι δυνατό να ανιχνευτεί μέσα από βασικά χαρακτηριστικά της δημοκρατικής αρχής όπως η υπευθυνότητα, η συμμετοχή στη λήψη των αποφάσεων, αλλά «αναφέρει πως οτιδήποτε συμπεριλαμβάνει ο Goldhill στα δημοκρατικά χαρακτηριστικά, είναι κοινό σε κάθε κοινωνία. Κατά συνέπεια ο δραματουργός είναι ελεύθερος να θυμίζει συγκεκριμένες δημοκρατικές ιδέες και πρακτικές στην περιγραφή του, αλλά είναι εξίσου ελεύθερος ώστε να κατευθύνει την προσοχή του ακροατηρίου του οπουδήποτε».

μελέτη της ερμηνεύει τον όρο «πολιτικό» ως εξής: «εάν ο όρος αναφέρεται σε πρόσφατα συγκεκριμένα ιστορικά και πολιτειακά γεγονότα, η αναλυτική ζυγαριά είναι πιθανό να γείρει προς τον αθηνοκεντρισμό· εάν ο όρος γίνεται αντιληπτός με την έννοια του δημόσιου βίου ενός πολίτη, τότε είναι δίχως άλλο πιθανότερο πως κάποιες πολιτικές πτυχές της τραγωδίας είχαν κάποιο νόημα και για τον ευρύτερο ελληνικό πληθυσμό».²

Ιδιαίτερα στην περίπτωση του Σοφοκλή, για να αποτιμήσουμε την πολιτική διάσταση των τραγωδιών του, πρέπει να συνυπολογίσουμε και την ενεργό συμμετοχή του στην πολιτική ζωή της Αθήνας. Συγκεκριμένα ο Σοφοκλής το 443/2 π.Χ. αναλαμβάνει το αξίωμα του ελληνοταμία, ενώ «σύμφωνα με το σχόλιο του ιστορικού Ανδροτίωνα το όνομα του Σοφοκλή κατά το έτος 441/0 π.Χ., καταγράφεται δεύτερο μαζί με τον Περικλή και τους υπόλοιπους οχτώ στρατηγούς στην καταστολή της εξέγερσης της Σάμου».³ Στο σημείο αυτό σημαντική θεωρείται και η μαρτυρία του Αριστοφάνη του Βυζάντιου στην *Υπόθεσιν Ι της Αντιγόνης* σύμφωνα με την οποία οι Αθηναίοι εξέλεξαν τον Σοφοκλή ως στρατηγό στον Σαμιακό πόλεμο το 441 π.Χ ακριβώς λόγω της μεγάλης φήμης που απέκτησε με το ανέβασμα του εν λόγω δράματος (*φασί δὲ τὸν Σοφοκλέα ἠξιώσθαι τῆς ἐν Σάμῳ στρατηγίας εὐδοκιμήσαντα ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῆς Αντιγόνης*).⁴ Οι αναφορές αυτές συνηγορούν υπέρ της άποψης του

² Ferrario (2019: 434 με αναφορά στα λεγόμενα του Carter).

³ Radt (*TGF IV Testimonia Gb, officia publica*), Lefkowitz (1981: 76 και 82) και Yaser-Abdel-Rahman-Ibrahim (2002: 7-8 με έμφαση στις σημ. 18 και 20 αντίστοιχα, όπου και σχετική βιβλιογραφία). Ο Ehrenberg (1956: 144 σημ. 1) παραθέτει την πληροφορία από τον *Bio* (1): *στρατηγίας ἀξιοθῆναι σὺν Περικλεῖ καὶ Θουκυδίδῃ, τοῖς πρώτοις τῆς πόλεως*. Στη μελέτη του με τον εύγλωττο τίτλο *Sophocles und Perikles* (και κυρίως 144 κ.εξ. καθώς επίσης και 174-99), ο παραπάνω μελετητής πραγματεύεται αναλυτικά την πιθανότητα η στενή προσωπική σχέση του Σοφοκλή με τον Περικλή σε συνδυασμό με την δημοφιλία του ως ποιητή να συνετέλεσαν στην ανάληψη του παραπάνω αξιώματος από τον Σοφοκλή. Ωστόσο ελλείπει αξιόπιστων πηγών μια τέτοια εξήγηση δεν φαίνεται απόλυτα πιστευτή. Από τον *Bio* (9) καθίσταται σαφές πως ο Σοφοκλής ακόμη μία φορά είχε εκλεγεί στο αξίωμα αυτό στον πόλεμο εναντίον των Αναίων το 428 π.Χ., ενώ σημαντική θεωρείται επίσης η μαρτυρία που παραθέτει ο Πλούταρχος (*Νικίας* 15,2), σύμφωνα με την οποία ο Σοφοκλής είχε διατελέσει ξανά στρατηγός αυτή τη φορά με τον Νικία (Radt *TGF IV Testimonia Gce, officia publica*). Η πιθανή χρονολόγηση αυτής της στρατηγίας πρέπει να ήταν το 423/2, λόγω του ότι «ο Νικίας είχε τότε εκλεγεί ἐξ ἀπάντων». Για μια διαφορετική χρονολόγηση αυτής της συστρατηγίας κατά το έτος 427/6 και των μελετητών που προκρίνουν αυτή τη χρονολόγηση βλ. ενδεικτικά Yaser-Abdel-Rahman-Ibrahim (2002: 10 και σημ. 30). Για μια περισσότερο αναλυτική παρουσίαση των αξιωμάτων που κατέλαβε ο Σοφοκλής καθώς και για τη στενή σύνδεση του ποιητή με την πόλη των Αθηνών βλ. ενδεικτικά Hesk (2003: 13), Osborne (2012: 271-73), Scodel (2014: 320) και Γκαστή (2015: 227-28 σημ. 4 και 5). Η Ferrario (2019: 435 σημ. 19) επισημαίνει πως εκτός από τον Radt και τη Lefkowitz, αξιολογή είναι επίσης και η ομαδοποίηση των μαρτυριών που προσφέρει ο Ugolini με σκοπό την ανάδειξη της πολιτικής και στρατιωτικής σταδιοδρομίας του τραγικού ποιητή.

⁴ *Argumentum I* (Radt *TGF IV Testimonia Gb, officia publica*). Ο Hesk (2003: 12) διατυπώνει την άποψη ότι η αξιοποίηση των βιογραφικών πηγών πρέπει να γίνεται με προσοχή, διότι «η βιογραφική και

Raaflaub πως «ο Σοφοκλής θα πρέπει να ήταν βυθισμένος στην πολιτική κουλτούρα της τραγωδίας», και «εφόσον υπήρξε ο ίδιος πολιτικά ενεργός, θα ήταν παράδοξο αν δεν είχε υιοθετήσει την παραδοσιακή και πολιτική λειτουργία των ποιητών».⁵

Ανάλογη για το συγκεκριμένο ζήτημα είναι και η πεποίθηση του Osborne, ο οποίος δεν αμφισβητεί τη συμμετοχή του Σοφοκλή στα πολιτικά πράγματα της Αθήνας, όμως πιστεύει «ότι δεν πρέπει να ερμηνεύουμε τις τραγωδίες του ως κωδικοποιημένες παρεμβάσεις στα πολιτικά της στιγμής προσφέροντας συγκαλυμένες συμβουλές σχετικά με μεμονωμένους πολιτικούς· αντίθετα αυτό που βλέπουμε στα έργα του είναι πώς προσωπικά ζητήματα υπάρχουν σε ένα πολιτικό προσκήνιο και πώς ηθικά και θρησκευτικά χαρακτηριστικά δεν μπορούν να διαχωρισθούν από ερωτήσεις για την πολιτική δύναμη και εξουσία».⁶ Ως εκ τούτου «οι απόπειρες αντιστοίχισης τραγικών χαρακτήρων με δημόσια πρόσωπα της Αθήνας δεν υπήρξαν επιτυχείς», γεγονός που επικυρώνει τη «δυσερμήνευτη φύση της πολιτικής λειτουργίας της τραγωδίας».⁷ Η αβέβαιη μάλιστα χρονολόγηση του έργου *Αΐας* και η έλλειψη ομοφωνίας μεταξύ των μελετητών, δυσχεραίνουν ακόμη περισσότερο τον συσχετισμό του έργου με σύγχρονα πρόσωπα και καταστάσεις.⁸

ανεκδοτολική παράδοση δεν αποτελούν πάντοτε έγκυρο και ασφαλές κριτήριο, ώστε να καταστούν σαφείς οι λόγοι που οδήγησαν έναν ποιητή στη συγγραφή κάποιου έργου», ωστόσο στην περίπτωση του Σοφοκλή λόγω και της σημαίνουσας θέσης του στην πολιτική ζωή, παραμένουν σημαντικές για την κατανόηση των έργων του. Η Γκαστή (2015: 228 σημ. 8) σημειώνει ότι «δεν έχει σημασία αν στην *Υπόθεση* κατατίθεται η πραγματική σχέση διδασκαλίας του έργου με την εκλογή του Σοφοκλή ή αν ένα *post hoc* μετατρέπεται σε *propter hoc*, ακριβώς για να προβάλλει την πολιτική διάσταση του έργου. Είναι αδιαμφισβήτητο πως το έργο θέτει ερωτήματα σχετικά με το τι είναι η *πόλις*, πώς πρέπει να διοικείται, τι ακριβώς σημαίνει να είναι κάποιος μέλος της, δηλαδή *πολίτης* και μάλιστα με τρόπο πολύ πιο άμεσο από ό,τι σε άλλες τραγωδίες». Η Lefkowitz (1981: 81–82 και σημ. 25) αναφέρει πως «ίσως ο Σοφοκλής να είχε γράψει κάποιο τμήμα της *Αντιγόνης* ως σχόλιο σε συγκεκριμένο γεγονός, όμως κατά τη συνήθη πρακτική του 5^{ου} αιώνα τα δράματα παρουσιάζονταν ως γενικές προειδοποιήσεις παρά ως απαντήσεις σε συγκεκριμένες πολιτικές καταστάσεις», ενώ σημειώνει ακόμη πως ο συσχετισμός αυτός «αποτελέσει πηγή για την εξαγωγή εσφαλμένων συμπερασμάτων, ότι δηλαδή ο *Οιδίπους επί Κολωνῶν* ήταν σίγουρα αυτοβιογραφικό έργο και πως η στρατηγία του Σοφοκλή είχε άμεση συνάφεια με τη χρονολογία της *Αντιγόνης* του (76). Ο Vidal–Naquet (2007: 13) θεωρεί επίσης αμφίβολο το γεγονός για το εάν πράγματι η απήχηση της *Αντιγόνης* οδήγησε τον Σοφοκλή στην ανάληψη του συγκεκριμένου αξιώματος, καθώς σύμφωνα με τα όσα εκθέτει ο μελετητής «δύο χρόνια πριν από την εκλογή αυτή, ο τραγικός ποιητής ανήκε ήδη στο σώμα των *έλληνοταμιῶν*, και κατά συνέπεια δεν θα είχε τον χρόνο να συνθέσει κάποιο έργο για να το παρουσιάσει στα Διονύσια». Για την ίδια αντίληψη βλ. ακόμη Kennedy (2003: 114). Ο Yaser–Abdel–Rahman–Ibrahim (2002: 8) επίσης χαρακτηρίζει «υπερβολική την απόδοση της επιτυχίας του έργου» αποκλειστικά στην εκλογή του Σοφοκλή στο αξίωμα του στρατηγού, μια πεποίθηση που βρίσκει σύμφωνο και τον Finglass (2011: 4 σημ. 14), αφού παραβλέπει την ενδεχόμενη συνάφεια του έργου με την στρατηγία του Σοφοκλή.

⁵ Raaflaub (2019: 450).

⁶ Osborne (2012: 283–84)

⁷ Raaflaub (2019: 450–51 με μικρή παραλλαγή των λεγομένων του).

⁸ Ferrario (2019: 435–36 με αναφορά στα λεγόμενα της Scodel).

Ωστόσο, οι πολιτικές αποφάσεις που λαμβάνονται στο δεύτερο μέρος του έργου, από τον στίχο 865 κ.εξ, όπου και συντελείται η αυτοκτονία του ομώνυμου πρωταγωνιστή της τραγωδίας, και σχετίζονται με το ζήτημα της ταφής του ήρωα σε συνδυασμό με άλλες εσωτερικές ενδείξεις του έργου, ωθούν –παρά την αβέβαιη χρονολόγηση του δράματος– τους μελετητές στη διαπίστωση πως πρόκειται για το αρχαιότερο σωζόμενο έργο του ποιητή και πως ανήκει στην ομάδα των παλαιότερων δραμάτων μαζί με την *Αντιγόνη* και τις *Τραχίνιαι*.⁹ Η κρατούσα άποψη στη βιβλιογραφία είναι πως ο *Αΐας* πιθανώς παραστάθηκε κατά τη δεκαετία του 450/40 π.Χ., «εποχή που χαρακτηρίζεται από την ακμή της Αθήνας και από δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις, καθώς και από την ολοένα αυξανόμενη ενασχόληση με την τέχνη του λόγου και της πειθούς».¹⁰

Πράγματι, τα επιχειρήματα που προβάλλουν ο Μενέλαος και ο Αγαμέμνωνας στο δεύτερο μέρος του έργου είναι δυνατόν να συσχετιστούν με λόγους σύγχρονων πολιτικών κυρίως του δεύτερου μισού του 5^{ου} αιώνα.¹¹ Ιδιαίτερη σημασία προσλαμβάνει η επισήμανση του Hesk πως «παρόλο που ο Αΐαντας δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως ιστορική προσωπικότητα όπως ο Ξέρξης στον Αισχύλο, είναι σημαντικό να θυμόμαστε πως επιφανείς άνδρες της πολιτικής ζωής της Αθήνας, όπως ο Μιλτιάδης, ο Κίμων και ο Αλκιβιάδης, με περηφάνεια θεωρούν πως έλκουν την καταγωγή τους από αυτόν».¹² Ο ίδιος μελετητής προσθέτει ακόμη τη δυσκολία του έργου να ερμηνευτεί αλληγορικά «κυρίως επειδή πίσω από τη μορφή του τραγικού

⁹ Αντίθετα προς ορισμένους μελετητές, όπως ενδεικτικά βλ. Jebb (1967: li–liv), οι οποίοι κάνουν λόγο για τον *Αΐαντα* ως ένα έργο που έπεται της *Αντιγόνης*, ο Kamerbeek (²1963: 15–16) παρουσιάζει τα επιχειρήματα εκείνα που συνηγορούν υπέρ της πρώιμης χρονολόγησης του *Αΐαντα* και υποστηρίζει πως η *Αντιγόνη* ακολουθεί. Για την πρώιμη χρονολόγηση του έργου βλ. ενδεικτικά Whitman (1951: 44), Brown (1951: 17), Sicherl (1977: 67), Reinhardt (1979: 11), Meier (1997: 200), Lesky (⁴2001: 302), Yaser–Abdel–Rahman–Ibrahim (2002: 41), Hesk (2003: 14), Beer (2004: 50), Carter (2007: 91), Garvie (2010: 11 και 14), Finglass (2011: 7) και Raaflaub (2019: 452), ενώ ο Stanford (1963: 294–96) εξετάζει τα υφολογικά στοιχεία και των δύο έργων και καταλήγει στο συμπέρασμα πως και τα δύο έργα είναι πιθανό πως παραστάθηκαν στο τέλος της δεκαετίας του 440 π.Χ. Ο Webster (²1969: 22, 25 και 200 σημ. 10) προβάλλει τις αναλογίες που υπάρχουν μεταξύ του *άγωνος λόγων* του Μενελάου και του Τεύκρου με μια σκηνή από τους *Άχαρνες* του Αριστοφάνη, μια κωμωδία που παραστάθηκε το 425 π.Χ και με αφορμή το στοιχείο αυτό ο μελετητής θεωρεί πως «ο *Αΐας* γράφτηκε οπωσδήποτε πριν το 425 π.Χ. και πιθανώς πριν από το 440». Για μια περισσότερο εκτενή παρουσίαση των κριτηρίων που συνηγορούν υπέρ της άποψης πως ίσως ο *Αΐας* είναι το αρχαιότερο σωζόμενο σοφόκλειο έργο βλ. Παπαδόδημα (2018: 28 σημ. 101).

¹⁰ Παπαδόδημα (2018: 28). Ο Vickers (2008: 47–48) προσφέρει επισκόπηση των ποικίλων απόψεων που έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί σχετικά με τη χρονολόγηση του έργου. Ωστόσο, τονίζει πως «τα κριτήρια για τη χρονολόγηση του έργου είναι υποκειμενικά και δεν υπάρχει κάποια καθοριστική απόδειξη, για να οδηγηθούμε σε μια κοινή πεποίθηση».

¹¹ Debbar (³2014: 6). Η Παπαδόδημα (2018: 29) επίσης βλέπει στο πρόσωπο του Μενελάου τον τυπικό Σπαρτιάτη ηγεμόνα που με τη στάση του και τα όσα διακηρύσσει «απηχεί κατά πολλούς τα αντισπαρτιατικά αισθήματα του αθηναϊκού κοινού εν μέσω μιας περιόδου που χαρακτηριζόταν από τη σταδιακή κλιμακούμενη αντιπαλότητα των δύο πόλεων».

¹² Hesk (2003: 20).

ήρωα είναι πιθανό να δούμε τουλάχιστον ως έναν βαθμό πλήθος ονομάτων που θα μπορούσαν να ταιριάζουν στο προφίλ του Αίαντα, όχι όμως και απόλυτα». ¹³ Ανάλογη είναι και η ερμηνεία του Rose που θεωρεί «πιθανό οι Αθηναίοι να βλέπουν τις επιτυχίες και την επιβιώσή τους όχι τόσο ως δικά τους κατορθώματα, αλλά περισσότερο ως τις συνέπειες των προσπαθειών αυτών των μοναδικών ταλαντούχων στρατηγών». ¹⁴

Συγκεκριμένα, έχει υποστηριχθεί πως ο χαρακτήρας του Αίαντα θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως αντανάκλαση του Αθηναίου πολιτικού και στρατηγού, του Κίμωνα ή ακόμη και ως αντανάκλαση του Θεμιστοκλή εξαιτίας της επιτυχημένης πολιτικής σταδιοδρομίας τους. ¹⁵ Αντίθετα, υποστηρίζεται πως ο χαρακτήρας του Οδυσσέα παραπέμπει στον «αναξιόπιστο και αντιπαθητικό στους συντηρητικούς Περικλή». ¹⁶ Πρόκειται για τη λεγόμενη «αλληγορική μέθοδο», μια «παραλλαγή» των ρητών πολιτικών υπαινιγμών των τραγικών δραμάτων σε σύγχρονες πολιτικές καταστάσεις. ¹⁷

¹³ Hesk (2003: 20 και 165 σημ. 13, όπου και επιπλέον βιβλιογραφία).

¹⁴ Rose (1995: 71).

¹⁵ Ferrario (2019: 436–37 και σημ. 37 για περισσότερη βιβλιογραφία) και Kennedy (2003: 116). Ο Whitman (1951: 45) αρνείται οποιαδήποτε ιστορική συσχέτιση του Αίαντα με τον Θεμιστοκλή, δεδομένου πως η ταφή του τελευταίου τοποθετείται περίπου το 460 π.Χ. και ο *Αίας* δεν πρέπει να είχε συντεθεί μέχρι το πέρας τουλάχιστον 10 ετών από το συγκεκριμένο γεγονός. Ο Bowra (1944: 49) πιστεύει «πως δεν υπάρχουν σημαντικές ομοιότητες ανάμεσα στους χαρακτήρες Αίαντα και Θεμιστοκλή και ανάμεσα στις καριέρες τους» και χαρακτηρίζει ως «απερίσκεπτα να θεωρήσουμε πως ο ένας οφείλει κάτι στην ζωή του άλλου». Ο Finglass (2011: 9–10 σημ. 30) χαρακτηρίζει «αυθαίρετη οποιαδήποτε προσπάθεια σύνδεσης της παράστασης του *Αίαντα* με ιστορικά γεγονότα ή προσωπικότητες», όπως με τα χρόνια του Πελοποννησιακού Πολέμου (431–404 π.Χ.) ή με τον νόμο του Περικλή το 451/50 π.Χ. που ορισμένοι επιχειρούν να εντοπίσουν στο έργο. Ωστόσο, συμπληρώνει πως «οι απόπειρες που θέλουν τον Αίαντα ως αντανάκλαση διαφορετικών πολιτικών του 5^{ου} αιώνα, ανακαλεί τις αλληγορικές ερμηνείες του Πινδάρου που κατά τον 19^ο αιώνα υπήρξαν ιδιαίτερα δημοφιλείς και που δεν είναι ολότελα ξεπερασμένες σήμερα». Ο Brown (1951: 19–20) θεωρεί πως ακριβώς επειδή ο Θεμιστοκλής ήταν ο πολιτικός αντίπαλος του Κίμωνα θα μπορούσε και ο Σοφοκλής στην τραγωδία του να τον χρησιμοποιεί ως το ανάλογο του αντιπάλου του Αίαντα, του Οδυσσέα, αφού εκπροσωπούν δύο διαφορετικά είδη αρετής. Όμως και αυτή η εικασία φαίνεται πως δεν διαθέτει ουσιαστικά ερείσματα και κατά τον Yaser–Abdel–Rahman–Ibrahim (2002: 58) μπορεί τέτοιες «ιστορικές προσωπικότητες να είχαν ιδιαίτερη απήχηση για τον Αθηναίο θεατή», διότι «η παρουσίαση τέτοιων θεμάτων προσεγγίζει την πολιτική εμπειρία, καθώς μια τραγωδία όπως ο *Αίας* τους θυμίζει γεγονότα από τη σύγχρονη ιστορία της πόλης τους», αλλά μια τέτοια υπόθεση «μπερδεύει χωρίς λόγο τα δύο ιστορικά αυτά πρόσωπα με τα αντίστοιχα στην τραγωδία» (58 σημ. 186).

¹⁶ Whitman (1951: 45). Για την αναφορά στην άποψη του Whitman βλ. ενδεικτικά Kennedy (2003: 116 σημ. 224). Αντίθετα, η Παπαδόδημα (2018: 34) παραλληλίζει τον Αίαντα με τον Περικλή κυρίως λόγω της πεποίθησης του Χορού του έργου πως οι φήμες που διαδίδονται για τον αρχηγό τους, τον Αίαντα είναι «προϊόν άθλιας συκοφαντίας εκ μέρους των εχθρών». Η Παπαδόδημα σημειώνει επίσης ότι «η ιδέα ή η πρακτική της συγκαλυμμένης, ύπουλης κακολογίας παραπέμπει σε αθηναϊκές ευαισθησίες αναφορικά με τη συκοφάντηση των μεγάλων» (34 σημ. 127, όπου και σχετικά παράλληλα χωρία).

¹⁷ Γκαστή (2015: 226–27 σημ. 2), όπου παραθέτει και τις άλλες δύο προσεγγίσεις πέραν της αλληγορικής μεθόδου για την ερμηνεία των τραγωδιών. Η δεύτερη κατηγορία «επικεντρώνεται στο πώς η τραγωδία συμβάλλει στην κατανόηση της ίδιας της πολιτικής διαδικασίας και των θεσμών της πόλης, μέσω της ανάλυσης του νομικού λεξιλογίου ή της εικόνας του πολιτικού ηγέτη και της δημοκρατικής πόλης, ή των μορφών της πολιτικής εξουσίας». «Η τρίτη τάση συναρτάται με την προσέγγιση του πολιτικού περιεχομένου της μυθικής αφήγησης με βάση την ανθρωπολογία και την εθνολογία μέσω της

Ο Goldhill υποστηρίζει πως «η παντελής έλλειψη άμεσων αναφορών σε πολιτικές μορφές της εποχής στην περίπτωση της τραγωδίας σημαίνει ότι τέτοιου είδους αλληγορικές πολιτικές ερμηνείες –ιδίως όταν στηρίζονται σε νεότερες απόψεις για την πολιτική διαδικασία– είναι κατ’ εξοχήν εικασίες».¹⁸ Για τον Goldhill «περισσότερες ελπίδες εμπνέει η ερευνητική κατεύθυνση η οποία μας βοηθεί να κατανοήσουμε πώς η τραγωδία υιοθετεί, διαχειρίζεται και σχολιάζει την πολιτική και τη νομική γλώσσα και ιδεολογία της εποχής της».¹⁹

Παρά ταύτα, δεν γίνεται να παραβλέψει κανείς τη γνωριμία του Σοφοκλή με τον Κίμωνα και την ιδιαίτερη σχέση που είχαν αναπτύξει μεταξύ τους, όπως αυτή η σχέση αποτυπώνεται στο έργο *Κίμων* 8.7 του Πλουτάρχου, όπου αναφέρεται ένα χαρακτηριστικό γεγονός: *ἔθεντο δ’ (δηλ. οἱ Ἀθηναῖοι) εἰς μνήμην αὐτοῦ (δηλ. τοῦ Κίμωνος) καὶ τὴν τῶν τραγωδῶν κρίσιν ὀνομαστὴν γενομένην. πρώτην γὰρ διδασκαλίαν τοῦ Σοφοκλέους ἔτι νέου καθέντος Ἀμφερίων ὁ ἄρχων (469/8), φιλονικίας οὔσης καὶ παρατάξεως τῶν θεατῶν, κριτὰς μὲν οὐκ ἐκλήρωσε τοῦ ἀγῶνος, ὡς δὲ Κίμων μετὰ τῶν συστρατῆγων παρελθὼν εἰς τὸ θέατρον, ἐποίησατο τῷ θεῷ τὰς νενομισμένας σπονδάς, οὐκ ἐφῆκεν αὐτοὺς ἀπελθεῖν, ἀλλ’ ὀρκώσας ἠνάγκασε καθίσαι καὶ κρῖναι δέκα ὄντας, ἀπὸ φυλῆς μιᾶς ἕκαστον. Ὁ μὲν οὖν ἀγὼν καὶ διὰ τὸ τῶν κριτῶν ἀξίωμα τὴν φιλοτιμίαν ὑπερέβαλε. Νικήσαντος δὲ τοῦ Σοφοκλέους λέγεται τὸν Αἰσχύλον περιπαθῆ γενόμενον καὶ βαρέως ἐνεγκόντα, χρόνον οὐ πολὺν Ἀθήνησι διαγαγεῖν, εἴτ’ οἴχεσθαι δι’ ὄργην εἰς Σικελίαν, ὅπου καὶ τελευτήσας περὶ Γέλαν τέθαιπται.*²⁰ Από την παραπάνω μαρτυρία προκύπτει πως η πρώτη νίκη του Σοφοκλή σε θεατρικό αγώνα τοποθετείται το 468 π.Χ., ενώ το γεγονός «ότι αντί για τους κληρωτούς κριτές, η κρίση για τον αγώνα δόθηκε από την ομάδα των δέκα στρατηγών με αρχηγό τον Κίμωνα, απηχεί πολιτικές διαμάχες, που πρέπει να ήταν πολύ έντονες στο κοινό εκείνης της εποχής».²¹ Δεν θα ήταν συνεπώς άτοπος ο ισχυρισμός πως ίσως ο Σοφοκλής να έγραψε το έργο *Αἴας* λίγο μετά το 449 που θεωρείται έτος θανάτου του Κίμωνα και θα μπορούσε το εν λόγω δράμα να ερμηνευτεί «ως ένας ταιριαστός επικήδειος λόγος του τραγικού ποιητή για

μελέτης της εθνοτικής (βάρβαροι) και φυλετικής (γυναίκες–άνδρες) ταυτότητας». Για μια πιο διεξοδική ανάλυση των «αλληγορικών ερμηνειών» και για τις διαφορές με τις σύγχρονες αναγνώσεις των τραγωδιών βλ. ενδεικτικά Hall (2010: 139) και Ferrario (2019: 436 σημ. 29).

¹⁸ Goldhill (2010: 514–15).

¹⁹ Goldhill (2010: 515).

²⁰ Radt (1977). Για την αναφορά στο εν λόγω έργο του Πλουτάρχου βλ. επίσης Ehrenberg (1956: 166), Webster (1969: 200 σημ. 3), Evans (1991: 70 σημ. 7), March (1991–93: 32 σημ. 139), Finglass (2011: 1 σημ. 4) και Γκαστή (2015: 228 σημ. 7).

²¹ Lesky (2001: 286).

τον νεκρό φίλο του»,²² οπότε στη συγκεκριμένη περίπτωση γίνεται λόγος για πρόωμη χρονολόγηση του δράματος.

Αντίθετα η όψιμη χρονολόγηση του έργου υποστηρίζεται από εκείνους τους μελετητές που αναγνωρίζουν «πως πίσω από τον σοφόκλειο Αίαντα ενδεχομένως λανθάνει η περίπτωση του Αλκιβιάδη».²³ Το χαρακτηριστικό εκείνο που περισσότερο τονίζουν οι μελετητές που τάσσονται υπέρ του συσχετισμού ανάμεσα στον Αίαντα και τον Αλκιβιάδη, συναρτάται με το γεγονός πως και στις δύο περιπτώσεις οι ήρωες στερήθηκαν την *ἀριστείαν* τους από τους εχθρούς τους. Ωστόσο, η συγκεκριμένη προσέγγιση του έργου και η όψιμη χρονολόγησή του στη δεκαετία του 420 π.Χ., κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, φαίνεται πως δεν έτυχε αποδοχής και βάσει των περισσότερων μελετών, ο *Αΐας* είναι πιο πιθανό πως παραστάθηκε κατά τη δεκαετία του 440 π.Χ.

²² Whitman (1951: 45–46). Ο Kamerbeek (1963: 17) υποστηρίζει πως ενδεχομένως ο Σοφοκλής που συνδεόταν με την πολιτική παράταξη του Κίμωνα, «παρουσίασε το έργο *Αΐας* λίγο μετά τον θάνατο του Κίμωνα (449 π.Χ.), όταν η ανάμνησή του ήταν ακόμη νωπή» με σκοπό να τον αποκαταστήσει στα μάτια των Αθηναίων. Για περισσότερες λεπτομέρειες αναφορικά με την πολιτική καριέρα του Κίμωνα, καθώς επίσης και για την καταγωγή του από το γένος των Φυλαϊδών μυθικών απογόνων του Αίαντα και τον συσχετισμό του Αίαντα και με τον Κίμωνα βλ. ενδεικτικά Kamerbeek (1963: 17), Evans (1991: 70), March (1991–93: 34–36), Beer (2004: 49–50) και Παπαδόδημα (2018: 29 σημ. 107). Ο Brown (1951: 19 σημ. 31) επισημαίνει ότι «ακόμη και αν ο Σοφοκλής σκεφτόταν συγκεκριμένα τον Κίμωνα, δεν είναι απαραίτητο ο *Αΐας* να γράφτηκε αμέσως μετά τον θάνατο του Κίμωνα, το 447 π.Χ., όπως υποστηρίζει ο Whitman». Ο ίδιος μελετητής (1951: 17–19 και 28) θεωρεί πως ιδιαίτερα οι στίχοι 154–57 του σοφόκλειου *Αΐαντα*, ίσως αναφέρονται στον *Νεμεόνικον* 8.21–34 του Πινδάρου το 445 π.Χ. και κατά συνέπεια και ο *Αΐας* πρέπει να παραστάθηκε περί το 444/3 π.Χ. Τον παραλληλισμό αυτόν του πινδαρικού έργου με το σοφόκλειο αποδέχεται και ο Rose (1995: 82 σημ. 16). Για περισσότερες λεπτομέρειες για τον συσχετισμό των δύο έργων βλ. παρακάτω σημ. 53. Ο Garvie (2010: 11) αναφέρεται στους μελετητές που ταυτίζουν τον Αίαντα με τον Κίμωνα, ωστόσο παραθέτει και τις ποικίλες απόψεις των μελετητών που προκρίνουν διάφορες χρονολογήσεις του έργου βασιζόμενοι ο καθένας σε διαφορετικά χαρακτηριστικά που εντοπίζουν στο δράμα. Από αυτές τις απόψεις περισσότερο σημαντική θεωρείται εκείνη του Roberts που χρονολογεί το έργο μεταξύ του 446/5 π.Χ. με αφορμή τον νόμο του Περικλή, όμως τίποτα δεν μπορεί να λεχθεί με βεβαιότητα.

²³ Vickers (2008: 49). Ο Kott (1974: 289–90 σημ. 42) αναφέρει πως «ο *Αΐας* αναγνωρίζεται ως το αρχαιότερο σωζόμενο σοφόκλειο έργο και θεωρείται πως πρέπει να έχει γραφτεί στην αρχή ή τέλος της δεκαετίας του 440 μεταξύ του θανάτου του Κίμωνα (449 π.Χ.) και την παράσταση της *Άντιγόνης* (442 ή 441 π.Χ.), όμως δεν υπάρχει κανένας λόγος να αποκλείουμε την πιθανότητα το έργο να έχει γραφτεί κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου και μόνο αν αναλογιστούμε το πολιτικό κλίμα στο τέλος της δεκαετίας του "20", όπου ο *Αΐας* θα γινόταν πλήρως κατανοητός». Ο Rosenbloom (2001: 127 σημ. 44) επίσης πιστεύει ότι μια χρονολόγηση του έργου στη δεκαετία του 450/40 «είναι λανθασμένη» και προκρίνει τη χρονολόγηση του έργου μετά τον θάνατο του Περικλή. Η Kennedy (2003: 113 σημ. 211) ωστόσο εκφράζει τις αντιρρήσεις της τόσο για την άποψη του Kott όσο και του Rosenbloom χαρακτηρίζοντας τα επιχειρήματα των μελετητών που υποστηρίζουν μια χρονολόγηση του έργου τη δεκαετία του 420 ως «ανεπαρκή» (118). Ο Lesky (2001: 302–03 σημ. 1, όπου και σχετική βιβλιογραφία) επίσης απορρίπτει όλα εκείνα τα επιχειρήματα που προβάλλουν οι μελετητές προτείνοντας μια όψιμη χρονολόγηση του έργου είτε το 431 π.Χ. είτε το 425 π.Χ. χαρακτηρίζοντας τις αντιλήψεις αυτές «ως λυπηρά δείγματα μιας μεθόδου που επιμένει να ανακαλύπτει μέσα από τα δράματα αναφορές στη σύγχρονη ιστορική πραγματικότητα».

Παρά το ότι η πολιτική ερμηνεία του *Αΐαντα*, συγκριτικά με τις υπόλοιπες τραγωδίες του Σοφοκλή,²⁴ δεν είναι κυρίαρχη στη βιβλιογραφία,²⁵ η δική μας προσέγγιση

²⁴ Σημαντική επισκόπηση αναφορικά με την ανίχνευση πολιτικών στοιχείων στα έργα του Σοφοκλή παρέχει ο Osborne (2012), η Γκαστή (2015: 229–30 σημ. 12) και η Ferrario (2019). Έχει γενικά υποστηριχθεί πως από τις υπόλοιπες έξι τραγωδίες που αποτελούν το σώμα των σωζόμενων έργων του Σοφοκλή, οι *Τραχίνιαι* είναι το δράμα εκείνο που και λόγω της αβέβαιης χρονολόγησης και της απουσίας κάποιας ρητής αναφοράς σε σύγχρονα γεγονότα, απασχόλησε σε μικρότερο βαθμό συγκριτικά με άλλες τραγωδίες τους μελετητές ως προς την πολιτική προσέγγισή του. Ο Griffin (1999: 83 σημ. 33) και η Γκαστή (2015: 229 σημ. 12) παραθέτουν την άποψη του Vickers, σύμφωνα με την οποία το έργο αναφέρεται «στην σπαρτιατική αποικία της Ηράκλειας στην Τραχίνα το 427/26 π.Χ. και προειδοποιεί τους Αθηναίους για την επικείμενη μοίρα τους στην περίπτωση εισβολής και κατάκτησης της Εύβοιας από τους Σπαρτιάτες και στην περίπτωση που οι τελευταίοι κερδίσουν τον πόλεμο». Η Γκαστή επίσης μνημονεύει την ερμηνεία του Mitchell–Boyask που συσχέτισε το έργο με τον λοιμό της Αθήνας το 430–426 π.Χ. θεωρώντας τον Ηρακλή «ως θύμα της επιδημίας και ως μετωνυμία της αθηναϊκής αυτοκρατορίας». Για την αναφορά αυτή βλ. ακόμη Osborne (2012: 275) και Ferrario (2019: 436 με έμφαση και στις σημ. 30–33). Στην *Ηλέκτρα* απουσιάζει επίσης μια καθολική άποψη για τη χρονολογία του έργου και πολλοί θεώρησαν πως δεν εντοπίζονται εύκολα πολιτικοί υπαινιγμοί. Όμως «ο οίκος των Ατρειδών παρουσιάζεται ως μικρογραφία της ευρύτερης πολιτικής κοινότητας, η οποία βρίσκεται σε κρίση και οι μελετητές έχουν επανειλημμένα αναδείξει τη σημασία του σώματος των πολιτών και την αντίθεσή του με τους κρατούντες. Ειδικότερα, με την αντιστροφή της σειράς των φόνων (πρώτα φονεύεται η Κλυταιμνήστρα και μετά ο Αίγισθος) το ενδιαφέρον μετατοπίζεται από τη μητροκτονία στο ζήτημα της τυραννοκρατίας και της αποκατάστασης της πολιτικής τάξης, ενώ ο Ορέστης αντιπροσωπεύει εκείνη τη μερίδα των δημοκρατικών που αρνήθηκαν να αναγνωρίσουν το καθεστώς των 400» (Γκαστή 2015: 229 σημ. 12, όπου και σχετική βιβλιογραφία). Για το ενδεχόμενο στο έργο να γίνεται νύξη στο ολιγαρχικό πραξικόπημα του 411 π.Χ. και στην επικείμενη αποκατάσταση της αθηναϊκής δημοκρατίας βλ. ενδεικτικά Griffin (1999: 78–82), Osborne (2012: 281–82) και Ferrario (2019: 439), ενώ για αναλυτικότερη προσέγγιση του εν λόγω προβλήματος και αναγνώριση πολιτικών σημμάτων σε ολόκληρο το έργο βλ. την εργασία της Γκαστή (2015: 220–32).

Η *Αντιγόνη* είναι ίσως από τα μοναδικά σωζόμενα έργα του Σοφοκλή που προσφέρεται σε πολιτικές αναγνώσεις αν συνυπολογιστεί η μαρτυρία που παρέχει ο αρχαίος *Βίος*, όπου η ανάληψη από τον Σοφοκλή του αξιώματος του στρατηγού συσχετίζεται με την απήχηση του έργου. Πρόκειται για «προσεγγίσεις που αφορούν άμεσα την παρουσία της αθηναϊκής ιστορίας στο έργο και εστιάζουν τις περισσότερες φορές στον χαρακτήρα του Κρέοντα και το φορτισμένο ζήτημα της κηδείας και της ταφής» (Ferrario 2019: 437). Για τον Osborne (2012: 277) το πολιτικό στο συγκεκριμένο έργο έγκειται «όχι στην ταφή, αλλά στις αντικρουόμενες απόψεις αναφορικά με την αφοσίωση στην οικογένεια και την υπακοή στην πόλη και για το πώς αυτός ο ανταγωνισμός οδηγεί στον αλληλοσπαραγμό». Για μια παρουσίαση της πολιτικής ερμηνείας του έργου βλ. ακόμη Knox (1983: 13–16), Foley (1995: 131–50), Said (1998: 287–89), Holt (1999: 658–90), Yaser–Abdel–Rahman–Ibrahim (2002: 84–122), Harris (2012: 288–91) και Raaflaub (2019: 454–56). Αναφορικά με τον *Φιλοκτήτη* η μαρτυρημένη χρονολόγηση του έργου το 409 π.Χ., αποτέλεσε πηγή για την ανάπτυξη πλήθους πολιτικών προσεγγίσεων. Πρόκειται για μία περίοδο ιδιαίτερα κρίσιμη για την Αθήνα, διότι έχει προηγηθεί η ήττα στη σικελική εκστρατεία (413 π.Χ.) «και ο ίδιος ο Σοφοκλής έχει σημαντική εμπλοκή στα γεγονότα που ακολουθούν την τραγική αποτυχία της εκστρατείας, με την εκλογή του στο σώμα των προβούλων το 411» (Yaser–Abdel–Rahman–Ibrahim 2002: 125). Ως εκ τούτου ίσως ο ποιητής μέσα από το συγκεκριμένο έργο να ήθελε να αποκαταστήσει τη φήμη του λόγω της ανάμειξής του στο ολιγαρχικό πραξικόπημα του 411 π.Χ. Ο ομώνυμος πρωταγωνιστής της τραγωδίας παραλληλίζεται με τον Αλκιβιάδη, ο οποίος όντας εξόριστος –όπως και ο Φιλοκτήτης– «ανακλήθηκε στον αθηναϊκό στόλο που ναυλοχούσε στη Σάμο το 410, με την ελπίδα πως η αρχηγία του θα μπορούσε να σώσει την Αθήνα» (Debnar 2014: 24–25). Για τις απόψεις που κατά καιρούς έχουν προταθεί για το εάν ο Φιλοκτήτης μπορεί να ταυτιστεί με τον Αλκιβιάδη ή όχι βλ. Greenwood (2011) και Ferrario (2019: 439 με έμφαση στις σημ. 66–68 για σχετική βιβλιογραφία). Αντίθετα, «ο Οδυσσεύς ενσαρκώνει τον πολιτικό αμοραλισμό και την άμετρη πολιτική φιλοδοξία του Αλκιβιάδη» (Γκαστή 2015: 229 σημ. 12). Η Καρακάντζα (2005: 109) συμπυκνώνει τον πολιτικό απόηχο του έργου ως εξής: «στο πρόσωπο του Φιλοκτήτη εμφανίζεται η απαγρίωση της ηρωικής εποχής, η οποία δεν έχει θέση σε μια δημοκρατική πόλιν που προωθεί τον οπλικό τρόπο πολέμου και την ισοτιμία των μαχομένων. Ο Οδυσσεύς από την άλλη, είναι τόσο καταφανώς εκφραστής της σχετικότητας των αξιών

ερείδεται στην άποψη του Meier, ο οποίος θεωρεί πως «πρόκειται για ένα έντονα πολιτικό έργο στο οποίο ο Σοφοκλής χρησιμοποίησε το πεπρωμένο του ήρωα, για να επεξεργαστεί ταυτόχρονα την εναλλακτική λύση σε σχέση με εκείνον. Την τραγική πτώση ακολουθεί η πολιτική με τη μορφή της διαμάχης και της εξισορρόπησης».²⁶ Η Easterling θεωρεί ότι ακόμη και η γλώσσα που χρησιμοποιεί ο Σοφοκλής στο εν λόγω δράμα σχετίζεται με τις πολιτικές ζυμώσεις της Αθήνας του 5ου π.Χ. αιώνα. Παράλληλα, η ίδια συμπληρώνει πως ιδιαίτερα στο δεύτερο μέρος του έργου η παρουσία του Μενελάου και του Αγαμέμνονα αντανάκλα «σύγχρονες πολιτικές αναφορές σε σύγχρονους πολιτικούς τύπους».²⁷ Για τον Hesk η ενεργή συμμετοχή του Σοφοκλή στη δημόσια ζωή της Αθήνας κατά την περίοδο των έντονων συγκρούσεων της τελευταίας με τη Σπάρτη «αποτελεί το πλαίσιο για την κατανόηση του έργου». Ο ίδιος μελετητής υπογραμμίζει ακόμη ότι «η εν λόγω τραγωδία έχει σαφείς πολιτικές

και του αμοραλισμού που προκαλεί αμέσως την απόρριψη των θέσεών του, παρόλο που αυτές υπηρετούν το κοινό καλό».

Για το έργο *Οιδίπους Τύραννος* η άποψη που γενικά επικρατεί στη βιβλιογραφία είναι πως ο ομώνυμος ήρωας ερμηνεύεται ως «μια φυσική αναλογία του Περικλή ή ως μετωνυμία για την ίδια την Αθήνα» (Ferrario 2019: 438–39, Raaflaub 2019: 456–57 και Γκαστή 2015: 229–30 σημ. 12). Ο Osborne (2012: 278) διατυπώνει την ακόλουθη απορία: «the political conundrum of the play is how those who govern a city can secure adequate knowledge on which to base their decisions. Once more, monarchy sharpens the issue: how, in particular, can one man know enough to lead a city, and what should the relationship be between the personal life of the individual in charge and the life and fortunes of the city»? Το τελευταίο σωζόμενο δράμα του Σοφοκλή είναι ο *Οιδίπους επί Κολωνῶν*, για το οποίο προτείνεται ως πιθανή χρονολογία παράστασης το έτος 401 π.Χ. Έχει υποστηριχτεί πως στην τραγωδία αυτή γίνεται μνεία στη μάχη των Αργινουσών το 406 π.Χ. που είχε προηγηθεί. Ο Θησεάς λειτουργεί μετωνυμικά για την πόλη του, την Αθήνα, ενώ «ο Οιδίπους και ο Πολυνείκης θεωρούνται αντανάκλασεις του Αλκιβιάδη» (Ferrario (2019: 440 με έμφαση στις σημ. 77 και 79, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία). Για περισσότερες πολιτικές αναφορές στο συγκεκριμένο έργο βλ. Osborne (2012: 282–83), ενώ για μια διεξοδική μελέτη της σκηνης της ικεσίας στο έργο και των πολιτικών παρεπομένων της βλ. Harris (2012: 275–79).

²⁵ Ο Griffin (1999: 83–90) μεταξύ των επιχειρημάτων που εκθέτει για να ενισχύσει την άποψή του πως ο *Αΐας* δεν είναι πολιτικό έργο, επισημαίνει τις λιγοστές –σε σύγκριση με άλλα έργα του Σοφοκλή– αναφορές στην *πόλιν* και την αδιαφορία του Αϊάντα προς οποιονδήποτε τον είχε ανάγκη, στοιχείο που κανονικά δεν χαρακτηρίζει έναν πολιτικό ηγέτη. Επιπλέον πιστεύει πως ακόμη και η προσπάθεια ορισμένων μελετητών να συσχετίσουν τη χρονολογία του έργου με τον γνωστό περί υπηκοότητας νόμο του Περικλή (451/50 π.Χ.), όταν γίνεται νύξη στην καταγωγή του γιου του Αϊάντα, του Ευρυσάκη από μία δούλη, δεν αποτελούν ασφαλείς ενδείξεις για την πολιτική ερμηνεία του έργου. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τον νόμο περί υπηκοότητας του Περικλή βλ. παρακάτω σημ. 238 και σημ. 240. Αντίθετος προς την πολιτική σημασιοδότηση του έργου είναι και ο Carter (2007: 102), ο οποίος αναφέρει ρητά «πως η τραγωδία *Αΐας* είναι δύσκολο έργο, για να αναγνωστεί πολιτικά». Ο Raaflaub (2019: 452) επίσης τονίζει τη δυσκολία των μελετητών να αναγνώσουν πολιτικά το συγκεκριμένο έργο, όμως σημειώνει πως ειδικά στο δεύτερο μέρος του έργου, όπου το ζήτημα που τίθεται αφορά την ταφή του ομώνυμου πρωταγωνιστή, ενέχει σαφώς πολιτικές διαστάσεις και δεν μπορούν να αγνοηθούν.

²⁶ Meier (1997: 220). Τον πολιτικό προσανατολισμό του έργου υπογραμμίζει και ο Rose (1995: 59–90), ο οποίος αναγνωρίζει βέβαια και την προσπάθεια των σύγχρονων μελετητών να επισημάνουν τα κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα του έργου, όμως θεωρεί πως δεν τα αναλύουν σε βάθος, αλλά αρκούνται μόνο σε συνοπτικές αναφορές (61).

²⁷ Easterling (1984: 1 και 8 με αναφορά στα λεγόμενα του Long). Την ίδια γνώμη με την Easterling εκφέρει και ο Evans (1991: 70).

προεκτάσεις στις επιπτώσεις του πολέμου, και στις αντικρουόμενες απόψεις για την προσωπική τιμή, τους δεσμούς της οικογένειας και τις συλλογικές αρχές». ²⁸ Πρόκειται στην ουσία για αυτό που ο Osborne θεωρεί πως τονίζεται στο έργο και σχετίζεται με την «πολιτική σημασία των προσωπικών σχέσεων μεταξύ των πολιτικών αρχηγών και δίνεται προσοχή στη ρητορική για τον τρόπο λήψης των πολιτικών αποφάσεων». ²⁹

Ιδιαίτερη σημασία για τη δική μας προσέγγιση έχει η επισήμανση του Beer ότι «ο Σοφοκλής μέσα από την έξυπνη χρήση του θεατρικού χώρου και τη σύνδεση των επεισοδίων, παρουσιάζει αυτά τα προβλήματα (τη διχόνοια μεταξύ του ελληνικού στρατού και τις ανταγωνιστικές απόψεις των αρχηγών) που ανακύπτουν στον κόσμο λόγω των πολιτικών αλλαγών, όπου οι παλαιές και νέες αξίες συγκρούονται και δημιουργείται ηθικό κενό στο κομμάτι της ηγεσίας. Ο παλαιός ηρωικός κώδικας της σκληρής ατομικότητας όπως αποτυπώνεται στις αξίες του Αίαντα και του Αχιλλέα, συγκρούεται με τη νέα συλλογική διεργασία της δημοκρατικής διαδικασίας που επικυρώνεται από την ψηφοφορία του Ελληνικού στρατού σχετικά με τα όπλα του Αχιλλέα». ³⁰

Στην πολιτική ανάγνωση του έργου αφιερώνει και ένα τμήμα της διατριβής του ο Yaser–Abdel–Rahman–Ibrahim. Ο παραπάνω μελετητής εκφράζει την άποψη πως οι πολιτικές εκφάνσεις του δράματος συναρτώνται άμεσα με το ευρύτερο πλαίσιο της Αθήνας του 5^{ου} αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, ερμηνεύει τη σύγκρουση του Αίαντα με την κοινωνία ως «πολιτική, διότι η υπακοή του ατόμου στις αποφάσεις του συνόλου της κοινωνίας αφορά τους θεσμούς της αθηναϊκής πόλης–κράτους». ³¹ Στον συσχετισμό του έργου με την πολιτική θα μπορούσε να συμπεριληφθεί και το ζήτημα των κοινωνικών / πολιτικών προεκτάσεων της λατρείας του Αίαντα. Ο Αίαντας «ύστερα από τις πολιτειακές αναδιοργανώσεις του Κλεισθένη (508/7), επιλέχθηκε ως *έπώνυμος ήρωας* μιας από τις δέκα φυλές της Αττικής (*Αϊαντίς*). Έκτοτε το άγαλμά του είχε τη θέση του στην Αγορά, ενώ και ο Ευρυσάκης απέκτησε δικό του βωμό, το *Εύρυσάκειον*, στον

²⁸ Hesk (2003: κυρίως 13). Υπέρ της πολιτικής σημασιοδότησης του έργου τάσσεται ακόμη και ο Davis (1986). Για περισσότερες αναφορές σε μελετητές που προκρίνουν την πολιτική διάσταση του έργου βλ. ενδεικτικά και Raaflaub (2019: 452 σημ. 20).

²⁹ Osborne (2012: 279). Ο Osborne συγχρόνως παραλληλίζει τον περίφημο απατηλό λόγο του Αίαντα (στ.646–92) με την ικανότητα των πολιτικών που μπορούν να προσαρμόζουν τους λόγους σε όσα επιθυμούν να ακούσουν οι πολίτες, ενώ τόσο «για τον πολιτικό όσο και για τον σοφόκλειο ήρωα είναι επίσης ζωτικής σημασίας η ικανότητα να ισχυρίζεται πως δεν έχει αλλάξει ακόμη και αν όλοι γνωρίζουν πως η αλλαγή είναι συνεχής» (280).

³⁰ Beer (2004: 63).

³¹ Yaser–Abdel–Rahman–Ibrahim (2002: 42).

δήμο της Μελίτης».³² Η καταγωγή του Αίαντα από τη Σαλαμίνα «ένα νησί που από τον 6^ο αιώνα ανήκε στην Αθήνα», συνέβαλε στο να αναγνωρίζεται ο Αίαντας ως ένας «από τους σπουδαιότερους Αθηναίους ήρωες».³³ Μάλιστα σύμφωνα με τους Seaford και Hesk, το γεγονός πως στη διάρκεια του έργου εντοπίζονται αρκετές αναφορές στην καταγωγή του Αίαντα από τον μυθικό Ερεχθέα σε συνδυασμό με την επιλογή του Χορού του δράματος, των Σαλαμίνιων ναυτών, αποτελούν τα στοιχεία εκείνα που παραπέμπουν στη λατρεία του Αίαντα.³⁴

Από την επισκόπηση της βιβλιογραφίας προκύπτει πως η ανίχνευση των όψεων του πολιτικού στο εν λόγω δράμα είναι θεμιτή. Οι θεματικές στις οποίες θα επικεντρωθούμε παρέχουν σημαντικές λαβές, για να διερευνήσουμε τις όψεις του πολιτικού και να αναδείξουμε τις πολιτικές πτυχές του έργου. Ύστερα από τα παραπάνω, μπορούμε να προσδιορίσουμε το πλαίσιο έρευνας των κεφαλαίων της εργασίας μας ως εξής: στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας μας με τίτλο «Αίας–Οδυσσέας: δύο τύποι πολιτικής αρετής», εξετάζουμε τη σχέση Αίαντα–Οδυσσέα υπό το συγκεκριμένο πρίσμα της αντιπαράθεσης του παλαιού ανταγωνιστικού κώδικα ηθικής και του νέου κώδικα συνεργατικών αξιών που θέτει η πόλις. Στη μελέτη μας θα μας απασχολήσει ο τρόπος που ο τραγικός ποιητής χειρίζεται ένα θέμα της παράδοσης, αυτό της κρίσεως των όπλων του Αχιλλέα, και το ενσωματώνει στη σύγχρονή του εποχή και τους θεσμούς της πόλεως. Στο πλαίσιο αυτό παρουσιάζει επίσης ιδιαίτερο ενδιαφέρον η πολιτική νοηματοδότηση δύο βασικών αρχών του αρχαϊκού κώδικα, της *σωφροσύνης* και της *ύβρεως* και ποιο από τα δύο πολιτικά μοντέλα εκπροσωπεί ο Αίαντας και ο Οδυσσέας.

³² Παπαδόδημα (2018: 17 με έμφαση στις σημ. 44 και 45), όπου και οι σχετικές αναφορές στα χωρία εκείνα που επικυρώνουν όλα τα παραπάνω. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τα ανωτέρω ζητήματα βλ. ενδεικτικά Stanford (1963: ix και σημ. 1 και 2), Jebb (1967: xvii–xviii), Rose (1995: 1995: 70), Bradshaw (1991: 114–15 με ιδιαίτερη προσοχή στις σημ. 34 και 36), Kennedy (2003: 120 κεξ) και Carter (2007: 92).

³³ Garvie (2010: 9).

³⁴ Seaford (1996: 291 και 294 σημ. 16 και 17), Seaford (2000: κυρίως 37–38 με έμφαση στις σημ. 37 και 41 αντίστοιχα, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία) και Hesk (2003: 20–22). Για μια διεξοδική παρουσίαση όλων των παραπάνω θεμάτων βλ. τη μελέτη του Wickersham (1991: 16–31), το εστιακό ενδιαφέρον του οποίου επικεντρώνεται σε αυτή την ιδιότητα του Αίαντα ως ήρωα λατρείας, μια ιδιότητα που ο Griffin (1999: 87) απορρίπτει. Σχετικά με τους στίχους 1171 κ.εξ του έργου που ενδεχομένως μέσω της ικεσίας του Ευρυσάκη στο νεκρό σώμα του πατέρα του, του Αίαντα ίσως γίνεται νύξη στη λατρεία του τελευταίου βλ. παρακάτω σημ. 233. Αντίθετη είναι η πεποίθηση της Παπαδόδημα (2018: 16 και σημ. 40, όπου και περισσότερη βιβλιογραφία). Η Παπαδόδημα επίσης σημειώνει τα εξής: «μολονότι αρκετοί μελετητές προβάλλουν τη βαρύνουσα σημασία της ηρωολατρείας για την ερμηνεία του *Αΐαντα* (δηλαδή τη σημασία του τρόπου με τον οποίο το έργο μετασχηματίζει τον Αίαντα από τραγικό ήρωα σε ήρωα λατρείας, από εχθρό της κοινότητας σε προστάτη της), τα στοιχεία που όντως το δράμα προσφέρει προς αυτή την κατεύθυνση είναι ελάχιστα και υπαινικτικά (17–18 με έμφαση και στις σημ. 47–48).

Παράλληλα, θα εξετάσουμε την επανασηματοδότηση της λειτουργίας της ασπίδας του Αίαντα, του κατεξοχήν του συμβόλου στο ομηρικό έπος, στα νέα πολιτικά συμφραζόμενα του 5^{ου} αιώνα και της οπλιτικής ηθικής.

Στο δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας μας με τίτλο «Η φύση και τα όρια της πολιτικής εξουσίας», εξετάζουμε ένα μείζον πολιτικό πρόβλημα που προκύπτει μετά την αυτοκτονία του βασικού πρωταγωνιστή της τραγωδίας, του Αίαντα (στ.865 κ.εξ.), τον ενταφιασμό του σώματός του. Οι δύο διαδοχικοί *ἀγῶνες λόγων* (Μενέλαος–Τεύκρος και Αγαμέμνονας–Τεύκρος–Οδυσσέας), αποτυπώνουν μέσα από τα λεξιλογικά δεδομένα του έργου, το πώς αντιλαμβάνονται οι ηγέτες της πολιτικής εξουσίας (Μενέλαος–Αγαμέμνονας) τη σχέση μεταξύ αρχόντων και αρχομένων. Ο Τεύκρος απηφώντας τις διακηρύξεις των πολιτικών αρχηγών, θέτει συγχρόνως υπό αμφισβήτηση την ίδια την εξουσία τους, ενώ ο Οδυσσέας προάγει το δημοκρατικό όραμα του συμβιβασμού. Στην εργασία μας θα διερευνήσουμε αυτές τις όψεις του πολιτικού και τις ποικίλες ερμηνευτικές τους προσεγγίσεις.

Απαραίτητη διευκρίνιση: μολονότι το θέμα της λατρείας / ηρωοποίησης του Αίαντα έχει σαφώς πολιτικές προεκτάσεις, δεν θα εξεταστεί στην παρούσα εργασία, «γιατί οι απόψεις των μελετητών δίστανται ως προς το αν θα πρέπει να θεωρήσουμε μια τέτοια λατρεία μέρος της ερμηνείας του έργου».³⁵

³⁵ Mikalson (2019: 430–31).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Αίας-Οδυσσέας: Δύο τύποι πολιτικής αρετής

Όπως δηλώνει και ο τίτλος του παρόντος κεφαλαίου ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την πολιτική προσέγγιση του έργου *Αΐας*, παρουσιάζει η εξέταση δύο βασικών μορφών του δράματος, του ομώνυμου πρωταγωνιστή και του Οδυσσέα. Το εστιακό κέντρο ολόκληρης της τραγωδίας αποτελεί ο Αΐαντας, αλλά εξίσου σημαντική θέση κατέχει και ο Οδυσσέας. Πρόκειται για δύο ήρωες τα κατορθώματα των οποίων ήταν γνωστά στο ακροατήριο του Σοφοκλή ήδη από την εποχή των ομηρικών επών. Εξίσου γνωστή όμως ήδη από την προγενέστερη παράδοση ήταν και η αντιπαλότητα των δύο ηρώων για τα περίφημα όπλα του Αχιλλέα. Ο τραγικός ποιητής εστιάζοντας το ενδιαφέρον του στο συγκεκριμένο επεισόδιο, της κρίσεως των όπλων, επιχειρεί την επανασημασιοδότηση του θέματος και των ηρωικών αξιών που εκπροσωπούν οι συγκεκριμένοι ήρωες. Στην ουσία για τη δική μας μελέτη σημασία έχει ο τρόπος διαχείρισης των δύο αυτών ομηρικών ηρώων από τον δραματουργό και ο τρόπος με τον οποίο ενσωματώνονται στο πολιτικό πλαίσιο της δημοκρατικής εποχής του 5^{ου} π.Χ. αιώνα.

Ο κόσμος στον οποίο αναφέρεται η τραγωδία είναι ο κόσμος του μύθου. Ωστόσο, παρά τη μυθική θεματολογία των τραγωδιών, το ενδιαφέρον τους είναι η πόλις, διότι «ο ηρωικός κόσμος πρόσφερε μια πλούσια πηγή παραδειγμάτων και προτύπων τα οποία μπορούσε να οικειοποιηθεί η τραγωδία για να διερευνήσει τα ζητήματα που απασχολούσαν τη σύγχρονή τους Αθήνα».³⁶ Είναι η περίοδος κατά την οποία το άτομο γίνεται πολίτης αναλαμβάνοντας ενεργό ρόλο στην πολιτική πραγματικότητα μαχόμενος για τα ιδανικά της πόλεως και όχι για την ανάδειξη της προσωπικής του αρετής. Ιδιαίτερα η τραγωδία *Αΐας* δραματοποιεί, σύμφωνα με τη Ferrario, «το πολιτικό ζήτημα της επώδυνης σχέσης του απομονωμένου, μνημειώδους ατόμου με την ομάδα στην οποία υποτίθεται πως ανήκει».³⁷ Αυτός είναι και ο άξονας γύρω από τον οποίο περιστρέφεται το εν λόγω έργο, η δύσκολη σχέση του ήρωα με την κοινότητά του, όταν αντιπαράκειται με την «ιδεολογία της πόλεως».³⁸ Ως εκ τούτου «ο σοφόκλειος ήρωας

³⁶ Ferrario (2019: 433).

³⁷ Ferrario (2019: 444).

³⁸ Ferrario (2019: 446 και σημ. 135, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία). Η Ferrario συμπληρώνει ακόμη πως «εφόσον η τεταμένη σχέση ανάμεσα στο εξέχον άτομο και τους ανθρώπους του ήταν ουσιαστικά πανταχού παρούσα στη δημοκρατική Αθήνα, δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός πως τόσοι πολλοί πρωταγωνιστές των σωζόμενων έργων του Σοφοκλή ζουν χάρη, κυριολεκτικά ή μεταφορικά σε

επιμένει να κάνει αυτό που ο ίδιος θεωρεί σωστό. Μέσα από τις ενέργειές του αποκόπτεται από την κοινότητά του, την πόλιν ή στην περίπτωση του Αίαντα, το στράτευμα».³⁹ Αντίθετα, η πόλις χρειάζεται ανθρώπους πρόθυμους να αναγνωρίσουν τις αλλαγές που έχουν συντελεστεί και να συμβαδίσουν με τις νέες πολιτικές καταστάσεις, ώστε «να ενταχθούν αρμονικά στην κοινότητα».⁴⁰

Στο παρόν κεφάλαιο θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε τη σχέση Αίαντα– Οδυσσέα υπό το συγκεκριμένο πρίσμα της αντιπαράθεσης του παλαιού ανταγωνιστικού κώδικα ηθικής και του νέου κώδικα συνεργατικών αξιών που θέτει η πόλις. Ειδικότερα θα προσπαθήσουμε να αποσαφηνίσουμε το πώς δραματοποιείται το πολιτικό πρόβλημα μέσα από τις διαφορετικές λειτουργίες που επιτελούν ο Αίας και ο Οδυσσέας. Για αυτόν τον σκοπό θα μελετήσουμε τα εξής θέματα: την πολιτική σημασιοδότηση της κρίσεως των όπλων υπό το πρίσμα της πόλεως, τα ιδανικά που αντιπροσωπεύουν οι δύο ήρωες, και την ιδεολογία που προεσβύει ο καθένας μέσα στα όρια της πόλης–κράτους. Παράλληλα, θα εξετάσουμε την επανασημασιοδότηση της λειτουργίας της ασπίδας του Αίαντα, του κατεξοχήν συμβόλου του στο ομηρικό έπος, στα νέα πολιτικά συμφραζόμενα του 5^{ου} αιώνα και της οπλιτικής ηθικής.

1.1 Η κρίσις των όπλων και οι πολιτικές συνδηλώσεις της στο δράμα

Η προλογική σκηνή ενημερώνει το κοινό για όσα έχουν συμβεί και διευκρινίζει τη χρονική στιγμή κατά την οποία αρχίζει η πλοκή. Το έργο αρχίζει με την Αθηνά να αποκαλύπτει στον Οδυσσέα, ο οποίος περιφέρεται μπροστά από τη σκηνή του Αίαντα προσπαθώντας να εντοπίσει τον εχθρό του, τις λεπτομέρειες της νυχτερινής δράσης του

μεγαλοπρεπή απομόνωση» (447). Ο Whitman (1951: 73–74) με αφορμή τα λεγόμενα του Reinhardt πως «η απομόνωση του πρωταγωνιστή είναι το κλειδί της σοφόκλειας τραγωδίας», επισημαίνει ότι «η απομόνωση του ήρωα δεν οφείλεται στο χάσμα μεταξύ ανθρώπων και θεών, αλλά στο χάσμα που δημιουργείται ανάμεσα σε εκείνον και το υπόλοιπο σύνολο της ανθρωπότητας». Για τον Goldhill (1987: 70) [= Goldhill (1990: 116)] η τραγικότητα του Αίαντα έγκειται ακριβώς στο γεγονός ότι «είναι ένας εξαιρετικός ήρωας και ταυτόχρονα μη αποδεκτός από την κοινωνία. Ο ήρωας δεν ανατρέπει απλώς τις νόρμες αναφορικά με το τι σημαίνει να είσαι ενσωματωμένος μέσα στην κοινωνία, αλλά προβληματίζει την ίδια την κοινωνική ενσωμάτωση». Για μια διαφορετική οπτική του θέματος βλ. ενδεικτικά Segal (1981: 112).

³⁹ Garvie (2010: 24–25). Για το συγκεκριμένο ζήτημα βλ. ενδεικτικά Knox (1961: 20) [=Knox (1979: 144)], Sorum (1986: 362) και Goldhill (1986: 70). Ο Winnington–Ingram (2016: 51) κάνει λόγο ακόμη και για συνειδητή αποκοπή του Αίαντα «από το ευρύτερο περιβάλλον του ελληνικού στρατού».

⁴⁰ Παπαδόδημα (2018: 8).

Αίαντα και της δικής της ανάμειξης στη μανιώδη κατάστασή του.⁴¹ Ο δραματουργός με εξαιρετική δεξιοτεχνία φροντίζει ήδη από την προλογική σκηνή (στ.1–133) για την παροχή όλων των απαιτούμενων πληροφοριών προς ενημέρωση του κοινού αναφορικά με τον λόγο που οδήγησε τον Αίαντα στην επίθεση προς τους Αχαιούς. Η αιτία που πυροδότησε την οργή και την προαναφερθείσα συμπεριφορά του Αίαντα δίνεται από την Αθηνά ως απάντηση στις ταραγμένες ερωτήσεις του Οδυσσέα στον στίχο 41: *χόλω βαρυνθείς τῶν Ἀχιλλείων ὄπλων*.⁴² Ιδιαίτερα οι όροι *χόλω* και *βαρυνθείς*, προβάλλουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο την έντονη πικρία του Αίαντα για το γεγονός πως στερήθηκε τα όπλα του Αχιλλέα.⁴³ Ο αρχαίος μάλιστα σχολιαστής επισημαίνει πως ο Οδυσσέας λαμβάνει εκείνες μόνο τις λεπτομέρειες που εξηγούν αυτή την οργή του Αίαντα (στ.41a: *ὁ μὲν Ὀδυσσεὺς πυνθάνεται πρὸς τί αὐτῷ χρήσιμον, ἢ δὲ τὴν αἰτίαν ἐπήγαγεν, ὑφ' ἧς κινηθεὶς εἰς χόλον ἤχθη· τοῦτο γάρ ἐστι τὸ λείπον τῆς ὑποθέσεως, ἡμεῖς δὲ ὡς <οὐ> προεπιστάμενοι τὰ πράγματα ἀμβλύτερον κατανοοῦμεν*).⁴⁴

Η ατίμωση του Αίαντα εξαιτίας της επιδίκασης των περίφημων όπλων του Αχιλλέα στον Οδυσσέα και όχι στον ίδιο, αποτελεί τον κεντρικό πυλώνα γύρω από τον οποίο εκτυλίσσεται το εν λόγω δράμα. Η τιμή για έναν ήρωα του μεγέθους του Αίαντα αποτελεί το κυριότερο γνώρισμα, οπότε οποιαδήποτε μορφή υποβιβασμού της, οδηγεί στην έντονη ανάγκη για εκδίκηση με τη χρήση οποιουδήποτε μέσου. Ο ιλιαδικός Αίαντας είναι απολύτως συνεργατικός, ενώ η δραματική μορφή του Αίαντα με τα χαρακτηριστικά του ανταγωνιστικού κώδικα αξιών, σύμφωνα με τον οποίο μοναδική επιδίωξη ενός πολεμιστή αποτελεί η διατήρηση της φήμης του δίχως την παραμικρή

⁴¹ Για τον *Αἴαντα* ως μοναδική περίπτωση σοφοκλείου δράματος που παρουσιάζεται μια θεϊκή μορφή επί σκηνής βλ. Kamerbeek (1963: 9) και Καράμπελα (2004: 66). Ο Knox (1961: 2–3 και 29 σημ. 10) [=Knox (1979: 126–27 και 152 σημ. 10)] επισημαίνει πως εκτός από το συγκεκριμένο έργο παρουσία ενός θεού επί σκηνής έχουμε και στα δύο σατυρικά δράματα του Σοφοκλή. Για τη σχέση του Οδυσσέα με την Αθηνά τόσο στο έπος όσο και στην τραγωδία βλ. Webster (1969: 40) και Sorum (1986: 364–65). Ο Tyler (1974: 28 και κυρίως στη σημ. 14) επισημαίνει πως «η συσχέτιση Αθηνάς και Οδυσσέα ήδη από την ομηρική παράδοση είναι πιθανό πως επηρέασε και τον πρόλογο του *Αἴαντα* του Σοφοκλή, όμως αυτό δεν σημαίνει πως οι δύο αυτοί χαρακτήρες παρέμειναν αναλλοίωτοι από τον Όμηρο κ.εξ.».

⁴² Οι αναφορές στο πρωτότυπο κείμενο προέρχονται από την πιο πρόσφατη έκδοση των H. Lloyd-Jones & N. G. Wilson (1990).

⁴³ Ιδιαίτερα για τον όρο *χόλω* η Gasti (1992: 85 σημ. 17) παρατηρεί πως πρόκειται για ομηρικό απόηχο κυρίως σε συμφραζόμενα περιγραφής του θυμού του Αχιλλέα. Ο Knox (1964: 21) επισημαίνει πως ο ίδιος όρος χρησιμοποιείται και στην *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή και στη συγκεκριμένη περίπτωση από τον Χορό, όταν αναφέρεται στην προσπάθεια κατευνασμού της οργής της ηρωίδας (στ.176: *ὑπεραλγῆ χόλου*). Ο ίδιος μελετητής (169: σημ. 47) παραθέτει και τον στίχο 744 (*γνώμης, θεοῖσιν ὡς καταλλαχθῆ χόλου*) από τον *Αἴαντα*, όπου η λέξη χρησιμοποιείται αυτή τη φορά από τον Χορό, αλλά πάλι για την οργή του κεντρικού πρωταγωνιστή. Για περισσότερα παράλληλα χωρία για τη χρήση του όρου *χόλος* βλ. Finglass (2011: 150 ad 41).

⁴⁴ Χριστοδούλου (1977: 25 ad 41a).

έγνοια για τους συμπολεμιστές ή ακόμη χειρότερα για τα άτομα που εξαρτώνται από αυτόν, αποτελεί επινόηση του Σοφοκλή. Είναι ένα χαρακτηριστικό που βρίσκεται σε αντίφαση με τη νέα μορφή συλλογικότητας που καθιερώνεται στην πόλιν. Πρόκειται με άλλα λόγια για το πρόβλημα που σύμφωνα με την Gasti ανακύπτει στην προσπάθεια ενσωμάτωσης του ανταγωνιστικού προτύπου στις κοινωνικές δομές της σύγχρονης πόλεως και που ανιχνεύεται «μέσα από τη δραματική σύγκρουση μεταξύ του ομόνυμου ήρωα και του Οδυσσέα».⁴⁵

Ο τραγικός ποιητής είχε στη διάθεσή του μια μακρόχρονη παράδοση που ήθελε τους δύο ήρωες σε διαρκή έχθρα εξαιτίας της επιδίκασης των περίφημων όπλων του Αχιλλέα στον Οδυσσέα και όχι στον Αίαντα. Στη Νέκυια της *Ὀδύσσειας* και συγκεκριμένα στους στίχους 545–47 γίνεται η πρώτη μνεία στη διαδικασία κρίσεως των όπλων του Αχιλλέα (*τήν μιν ἐγὼ ἐνίκησα δικαζόμενος παρὰ νηυσὶ / τεύχεσιν ἀμφ’ Ἀχιλλῆος· ἔθηκε δὲ πότνια μήτηρ. / παῖδες δὲ Τρώων δίκασαν καὶ Παλλὰς Ἀθήνη*).⁴⁶ Είναι αξιοσημείωτο πως στο ομηρικό χωρίο το λεξιλόγιο που χρησιμοποιείται (η μετοχή *δικαζόμενος* στον στ.545 και το ρήμα *δίκασαν* στον στ.547) είναι νομικό και έχει πολιτικά παρεπόμενα. Σύμφωνα με τους Heubeck & Hoekstra «το αποτέλεσμα του διαγωνισμού εναποτέθηκε στην κρίση των διαιτητών και ο Οδυσσέας δεσμεύτηκε να αποδεχθεί την απόφαση της επιτροπής»⁴⁷ που αποτελείτο από τα παιδιά των Τρώων και τη θεά Αθηνά, ενώ ήδη από τη Νέκυια γίνεται νύξη στην προσπάθεια να εξασφαλισθούν συνθήκες αντικειμενικής κρίσης για την απονομή των όπλων.⁴⁸ Από αποσπάσματα γνωρίζουμε πως ακόμη δύο έργα, η *Αἰθιοπίς* και η *Μικρὰ Ἰλιάς* που ανήκουν στα επονομαζόμενα *Κύκλια Ἔπη*, θίγουν το ζήτημα των όπλων του Αχιλλέα. Στην *Αἰθιοπίδα* δίνεται έμφαση στη διαμάχη του Αίαντα με τον Οδυσσέα για τα όπλα του νεκρού Αχιλλέα (*καὶ περὶ τῶν Ἀχιλλέως ὀπλῶν Ὀδυσσεῖ καὶ Αἴαντι στάσις ἐμπίπτει*), ενώ στην *Μικρὰν Ἰλιάδα* παρέχεται ίσως για πρώτη φορά στην παράδοση του μύθου η καθοριστικής σημασίας παρέμβαση της

⁴⁵ Gasti (1992: 82).

⁴⁶ Για το αρχαίο κείμενο βλ. την έκδοση του T. W. Allen (2^η1917).

⁴⁷ Heubeck & Hoekstra (2005: 279 ad 545).

⁴⁸ Ο Finglass (2011: 26 σημ. 65) επισημαίνει πως ο στίχος 547 από το λ της *Ὀδύσσειας* «αμφισβητήθηκε από τον Αρίσταρχο για τη γνησιότητά του πιθανώς για το γεγονός πως ο Όμηρος προηγείται των *Κυκλίων Ἐπῶν* και ως εκ τούτου δεν θα μπορούσε να αναφέρεται σε τέτοια λεπτομέρεια». Ο Garvie (2010: 3) παραθέτει την άποψη του Jebb σύμφωνα με την οποία «στην *Αἰθιοπίδα* ανήκει η διήγηση που μνημονεύουν τα Σ στο λ 547 (πρβ. Ευστάθ. 1698) για το πώς ο Αγαμέμνων, θέλοντας να είναι αμερόληπτος απέναντι και στους δύο ήρωες ζήτησε από τους Τρώες αιχμαλώτους να του πουν ποιος από τους δύο τους είχε δημιουργήσει τα περισσότερα προβλήματα. Αυτοί του απάντησαν ότι ο Οδυσσεύς τους ενοχλούσε περισσότερο και έτσι θεωρήθηκε καλύτερος».

Αθηνάς για την απόφαση σχετικά με τα όπλα, τα οποία τελικά δόθηκαν στον Οδυσσέα, (ή τῶν ὄπλων κρίσις γίνεται καὶ Ὀδυσσεὺς κατὰ βούλησιν Ἀθηνᾶς λαμβάνει).⁴⁹

Παρόλο που στα προαναφερθέντα έργα δεν γίνεται το παραμικρό σχόλιο πως η διαδικασία που ακολουθήθηκε για την απονομή των όπλων του Αχιλλέα στον Οδυσσέα δεν ήταν δίκαιη, ο Πίνδαρος στον *Νεμεόνικον* 8.21–34 δηλώνει ρητά πως ο Αίαντας υπήρξε θύμα της άδικης απόφασης των κριτών, οι οποίοι επιδίκασαν τα περίφημα όπλα στον Οδυσσέα. Κυρίως η φράση *κρυφίαισι γὰρ ἐν ψάφοις* που μεταχειρίζεται ο Πίνδαρος δεν υπαινίσσεται ότι το αποτέλεσμα αποφασίστηκε μέσω μιας μυστικής ψηφοφορίας, «αλλά ότι έγινε κάποιο είδος λαθροχειρίας» (στ.27–28: *κρυφίαισι γὰρ ἐν ψάφοις Ὀδυσσῆ Δαναοὶ θεράπευσαν / χρυσέων δ' Αἴας στερηθεὶς ὄπλων φόνω πάλαισεν*).⁵⁰ «Η θεμελιώδης πεποίθηση πως ο Αίαντας με κάποιον τρόπο στερήθηκε τα όπλα του Αχιλλέα δεν επιβεβαιώνεται πριν από τον Πίνδαρο. Για τον Πίνδαρο η ιστορία είναι απλή, καθώς ένας από τους πιο ενάρετους ήρωες εξαπατήθηκε από τα δικαιώματά του και οδηγήθηκε στην αυτοκτονία ως αποτέλεσμα δίκαιης αγανάκτησης».⁵¹ Ο Πίνδαρος πιστεύει ότι ο Οδυσσέας ενσαρκώνει τα χαρακτηριστικά εκείνα που σχετίζονται με την υποκρισία και την ίντριγκα,⁵² αντίθετα προς τα χαρακτηριστικά του γενναίου πολεμιστή που εκπροσωπεί ο Αίαντας. Με άλλα λόγια θεωρεί πως «το επεισόδιο της κρίσεως παρουσιάζεται ως τυπικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο οι λιγότεροι άξιοι και σημαντικοί καταφέρνουν, μέσω της τέχνης τους (πολιτικής επιδεξιότητας), να επισκιάσουν και να υπερνικήσουν τους σπουδαίους».⁵³

⁴⁹ Τις αναφορές από τα δύο έργα των *Κυκλίων Ἐπῶν* εντόπισα στη March (1991–93: 2). Για μια πιο διεξοδική παρουσίαση των εκδοχών του επικού κύκλου σχετικά με την ψηφοφορία των όπλων του Αχιλλέα και τη σχέση τους με τη σοφοκλεία τραγωδία *Αἴας* βλ. Karakantza (2010: 3–5).

⁵⁰ Για την παράθεση του πινδαρικού χωρίου βλ. ενδεικτικά Bowra (1944: 18 σημ. 2), Brown (1951: 7–10 και 14–15), Stanford (1963: xxii και σημ. 29), Kamerbeek (1963: 4), Grossmann (1968: 66–67), Kott (1974: 290 σημ. 45), March (1991–93: 4), Kennedy (2003: 133), Barker (2004: 1 σημ. 1), Karakantza (2010: 4) και Garvie (2010: 8).

⁵¹ Finglass (2011: 32).

⁵² Stanford (1963: xxii–xxiii και σημ. 31), ο οποίος επισημαίνει και το χωρίο 41b από την πλατωνική *Ἀπολογία*, όπου ο Σωκράτης αναφέρεται στην περίπτωση του Αίαντα και του Παλαμήδη που πέθαναν από κρίσιν ἄδικον εξαιτίας του Οδυσσέα. Για τον παραλληλισμό με το πλατωνικό χωρίο βλ. επίσης Knox (1961: 23 και 36 σημ. 114) [= Knox (1979: 146 και 159 σημ. 114)], Grossmann (1968: 67), Stevens (1986: 333 σημ. 30), Blundell (1989: 90 σημ. 150), March (1991–93: 8 σημ. 43), Rosenbloom (2001: 117 σημ. 21), Garvie (2010: 7), Treu (2017: 34 σημ. 21) και Παπαδόδημα (2018: 6–7 σημ. 15).

⁵³ Παπαδόδημα (2018: 6–7 σημ. 15 με μικρή παραλλαγή των λεγομένων της). Αξιοσημείωτη θεωρείται και η συσχέτιση που επιδιώκει ο Brown (1951: 16) και ο Rose (1995: 67) μεταξύ της οδής του Πινδάρου στον *Νεμεόνικον* 8.21–34 με τους στίχους 154–57 από το τμήμα της Παρόδου του *Αἴαντα*, όπου οι ακόλουθοι του ομώνυμου πρωταγωνιστή και άμεσα εξαρτώμενοι από αυτόν, οι Σαλαμίνοι ναύτες, αποδίδουν τις φήμες που διατυπώνονται σε βάρος του αρχηγού τους σε κακόβουλα σχόλια των

Από την ανάλυση που προηγήθηκε φαίνεται πως ο Πίνδαρος ίσως επικρίνει τον τρόπο λειτουργίας των συλλογικών οργάνων στο πλαίσιο της δημοκρατίας. Ο Stanford, θεωρεί «μονομερή τη στάση του Πινδάρου, ακριβώς επειδή ο τελευταίος φαίνεται ότι αγνοεί τη συμβολή της θεάς Αθηνάς στην *Όδυσσειαν* και στην *Μικράν Ίλιάδα* –στις προγενέστερες εκδοχές του μύθου– στον διαγωνισμό για την απόφαση σχετικά με τα όπλα». ⁵⁴ Αξίζει να σημειωθεί πως στην *Μικράν Ίλιάδα* απαντά ένα βασικό κριτήριο που θα διευκολύνει την τελική απόφαση και σχετίζεται με τη γνώμη που έχουν οι Τρώες για το ποιος είναι ο πιο σπουδαίος πολεμιστής. Ύστερα από παρότρυνση του Νέστορα, οι Έλληνες έστειλαν ανθρώπους να κρυφακούσουν δύο Τρωαδίτισσες στα τείχη της Τροίας που συζητούσαν για την ανδρεία του Αίαντα και του Οδυσσέα. Παρόλο που η πρώτη Τρωαδίτισσα θεώρησε καλύτερο (*κρείττων*) τον Αίαντα από τον Οδυσσέα λόγω της συμμετοχής του πρώτου στην ηρωική διάσωση του πτώματος του Αχιλλέα, τελικά με τη μεσολάβηση της θεάς Αθηνάς (*Αθηνᾶς προνοία*), τη διένεξη κέρδισε η δεύτερη Τρωαδίτισσα. ⁵⁵ Η άποψη αυτή επικύρωνεται και από το σχόλιο του αρχαίου σχολιαστή για τον στίχο 1056 από τους *Ίππεις* του Αριστοφάνη: *ἡ ἱστορία τοῦτον τὸν τρόπον ἔχει. ὅτι διεφέροντο περὶ τῶν ἀριστείων ὃ τε Αἴας καὶ ὁ Ὀδυσσεύς, ὡς φησιν ὁ τὴν μικρὰν Ίλιάδα πεποιηκώς. τὸν Νέστορα δὲ συμβουλευσαὶ τοῖς Ἑλλήσι πέμψαι τινὰς ἐξ αὐτῶν ὑπὸ τὰ τείχη τῶν Τρώων, ὠτακουστήσοντας περὶ τῆς ἀνδρείας τῶν προειρημένων ἡρώων. τοὺς δὲ πεμφθέντας ἀκοῦσαι παρθένων διαφορομένων πρὸς ἀλλήλας, ὧν τὴν μὲν λέγειν ὡς ὁ Αἴας πολὺ κρείττων ἐστὶ τοῦ Ὀδυσσεως, διερχομένην οὕτως Αἴας μὲν γὰρ ἄειρε καὶ ἔκφερε δηιοτήτος ἦρω Πηλεΐδην οὐδ' ἤθελε δῖος Ὀδυσσεύς, τὴν δ' ἑτέραν ἀντειπεῖν Ἀθηνᾶς προνοία πῶς ἐπεφωνήσω; πῶς οὐ κατὰ κόσμον ἔειπες ψεῦδος; τοῦτο ἐκ κύκλου ἀφείλκυσται.* ⁵⁶

Σε αντίθεση προς τις προγενέστερες εκδοχές του μύθου για την κρίση των όπλων του Αχιλλέα και την ενεργή συμμετοχή της θεάς Αθηνάς σε αυτή τη διαδικασία, ο Σοφοκλής διαφοροποιείται από την παράδοση και στη δική του εκδοχή η Αθηνά δεν

εχθρών του και κυρίως του Οδυσσέα που πηγάζουν από τη ζήλεια για την πολιτική και κοινωνική υπεροχή του ήρωα (*τῶν γὰρ μεγάλων ψυχῶν ἰεὺς / οὐκ ἂν ἀμάρτοι· κατὰ δ' ἂν τις ἐμοῦ / τοιαῦτα λέγων οὐκ ἂν πείθοι. / πρὸς γὰρ τὸν ἔχονθ' ὁ φθόνος ἔρπει*). Πρόκειται για κοινό τόπο στην αρχαία ελληνική σκέψη για το πώς οι σπουδαίοι άνθρωποι γίνονται αποδέκτες του φθόνου των υπολοίπων. Για την εφαρμογή της συγκεκριμένης αντίληψης και σε άλλα κείμενα βλ. ενδεικτικά Garvie (2010: 138 ad 154–57).

⁵⁴ Stanford (1963: xxii).

⁵⁵ Για το ζήτημα αυτό βλ. ενδεικτικά Stanford (1963: xix).

⁵⁶ Την αναφορά στο συγκεκριμένο σχόλιο για τους *Ίππεις* του Αριστοφάνη εντόπισα στον Kamerbeek (1963: 3).

έχει καμία ανάμειξη στην επιδίκαση των παραπάνω όπλων στον Οδυσσέα.⁵⁷ Πιο συγκεκριμένα, το ομώνυμο «δράμα προϋποθέτει ότι ο Αϊάντας έχασε την πανοπλία, αφού οι συμπολεμιστές του αποφάσισαν, με μυστική ψηφοφορία, να τη δώσουν στον Οδυσσέα. Η αποκλειστική συμμετοχή των Αχαιών στη λήψη της απόφασης είναι σημαντική παράμετρος: ωστόσο, οι ακριβείς συνθήκες διεξαγωγής της κρίσης και η όλη της εγκυρότητα δεν γίνονται σαφείς, ει μη μόνον ανασυντίθενται μέσω της διαφορετικής οπτικής γωνίας των εμπλεκομένων».⁵⁸ Ύστερα από τον στίχο 41, όπου γίνεται η πρώτη αναφορά από την Αθηνά στα περίφημα όπλα του Αχιλλέα και στην έντονη πικρία του Αϊάντα για το τελικό αποτέλεσμα (*χόλω βαρυνθείς τῶν Αχιλλείων ὄπλων*), η επόμενη μνεία στα όπλα αυτά γίνεται στον στίχο 100 από τον πρωταγωνιστή του έργου. Ο Αϊάντας προβάλλει το «αδιαφιλονίκητο δικαίωμά του» για τη λήψη της πανοπλίας του καλύτερου πολεμιστή, του Αχιλλέα.⁵⁹ Η οπτική του γωνία εκφράζεται στη διατύπωση του στίχου 100: *θανόντες ἤδη τᾶμ' ἀφαιρείσθων ὄπλα* και στην έμφαση που επιχειρεί να προσδώσει στον λόγο του με την χρήση της κτητικής αντωνυμίας στην αρχή του στίχου (*τᾶμ' = τὰ ἐμὰ*), δηλώνοντας πως πρόκειται για τα δικά του όπλα. Ο Αϊάντας είναι πεπεισμένος πως οι εχθροί του είναι πλέον νεκροί και ως εκ τούτου δεν θα μπορέσουν να τον ατιμάσουν ξανά. Η πικρία του Αϊάντα για το γεγονός πως ο ίδιος στερήθηκε τα όπλα του Αχιλλέα είναι δεδομένη και παρουσιάζεται με μεγαλύτερη ενάργεια μέσα από τα λεγόμενα του αρχαίου σχολιαστή για τον στίχο 100: *καλῶς τὰ ἐμὰ ἔφη, ἀντὶ τοῦ ἃ ἔδει με λαβεῖν, οἷον ὧν ὡς ἰδίων ἀπεστερημένος*.⁶⁰

Ο ήρωας έχει πλήρη επίγνωση των πολεμικών του ικανοτήτων και είναι πεπεισμένος πως στην πολεμική ιεραρχία βρίσκεται ο ίδιος αμέσως μετά τον Αχιλλέα. Αυτό φαίνεται και συμβολικά στην τοποθέτηση του στρατού του Αϊάντα στο αριστερό άκρο του αχαιϊκού στρατοπέδου, ενώ ο Αχιλλέας ήταν στο δεξί. Άλλωστε, οι δύο αυτοί ήρωες φύλαγαν όλο το αχαιϊκό στρατόπεδο. Η αντίληψη αυτή της υπεροχής του Αϊάντα έναντι των υπολοίπων συμπολεμιστών του συνεχίζεται και στο Α΄ Επεισόδιο, όταν ο φερώνυμος πρωταγωνιστής του έργου συγκρίνει την τωρινή ατιμωτική κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει ο ίδιος με τα ηρωικά κατορθώματα του πατέρα του στο παρελθόν. Ο Αϊάντας αισθάνεται πως μόνο αν ο Αχιλλέας βρισκόταν ακόμη στη ζωή θα

⁵⁷ Tyler (1974: 35 σημ. 26).

⁵⁸ Παπαδόδημα (2018: 8).

⁵⁹ Stanford (1963: 70 ad 100). Για τη διατύπωση της ίδιας γνώμης βλ. και Jebb (1967: 26 ad 100).

⁶⁰ Χριστοδούλου (1977: 38 ad 100).

αναγνώριζε το μεγαλείο του και θα μεταβίβαζε τα όπλα του στον ίδιο, τη στιγμή που τώρα οι Ατρείδες και ο Οδυσσέας στέρησαν από τον Αίαντα αυτό του το δικαίωμα (στ.442–46: *εἰ ζῶν Ἀχιλλεὺς τῶν ὄπλων τῶν ὧν πέρι / κρίνειν ἔμελλε κράτος ἀριστείας τινί, / οὐκ ἂν τις αὐτ' ἔμαρψεν ἄλλος ἀντ' ἐμοῦ. / νῦν δ' αὐτ' Ἀτρεΐδαι φωτὶ παντουργῶ φρένας / ἔπραξαν, ἀνδρὸς τοῦδ' ἀπόσαντες κράτη*). Ο Αίαντας εκπροσωπεί τα ηρωικά ιδεώδη, σύμφωνα με τα οποία ο πολεμιστής μάχεται για την προσωπική του τιμή και οποιαδήποτε προσπάθεια υποτίμησης της γενναιότητάς του ισοδυναμεί με την μεγαλύτερη μορφή ταπείνωσης και προσβολής της υπόληψής του. Για τον πρωταγωνιστή του δράματος η απόφαση να δοθούν τα όπλα στον Οδυσσέα ήταν πέρα για πέρα άδικη, στοιχείο που επισημαίνεται και στην ερμηνεία του στίχου 442a από τον αρχαίο σχολιαστή: *ἐπεξιὼν πρῶτον τὰ κατὰ τὴν ἀδικίαν τῆς κρίσεως· τοῦτο γὰρ ἐστὶ τὸ πρῶτον αὐτὸν λελυπηκός*.⁶¹ Ο Αίαντας θεωρεί πως η επιλογή θα έπρεπε να στηρίζεται αποκλειστικά και μόνο σε κριτήρια πολεμικής ισχύος και υπεροχής (στ.443 *ἀριστείας*),⁶² όπως συνέβαινε κατά την ομηρική εποχή, ένα κριτήριο που μόνο αν ο Αχιλλέας ζούσε θα λάμβανε υπόψη (στ.442). Το ενδεχόμενο ήττας δεν ταιριάζει στην ιδιοσυγκρασία και τη φύση του Αίαντα.

Ο Αίαντας φέρει τις καταβολές του παλαιού ομηρικού ήρωα και κατά συνέπεια εκπροσωπεί τις ανταγωνιστικές και όχι τις συνεργατικές αρετές.⁶³ Σε αυτό το πλαίσιο η έννοια της κοινωνικής υποχρέωσης περνάει σε δεύτερη μοίρα. Ο πρωταγωνιστής του δράματος αναφέρεται στον εχθρό του, τον Οδυσσέα, με υποτιμητικές φράσεις (στ.445 *φωτὶ παντουργῶ φρένας*) και με ρήματα όπως *ἔμαρψεν* και *ἔπραξαν* (στ.444 και στ. 445–46 αντίστοιχα), τα οποία σύμφωνα με τον Garvie «υπονοούν πως ο Οδυσσέας έκλεψε

⁶¹ Χριστοδούλου (1977: 116 ad 442a). Για την Blundell (1989: 69) «η οπτική του Αίαντα για τη δικαιοσύνη είναι απλή: είναι ο καλύτερος πολεμιστής στην Τροία, γι αυτό και του αξίζει η καλύτερη τιμή». Για περισσότερες λεπτομέρειες για την οπτική αυτή του Αίαντα και για άλλα σχετικά έργα βλ. Blundell (1989: 69 σημ. 46).

⁶² Ο Winnington–Ingram (2016: 93–94) επισημαίνει πως «αν οι κριτές χρησιμοποίησαν κάποιο άλλο κριτήριο πέραν της *ἀριστείας* στη στενή παραδοσιακή της έννοια, κινούνταν σαφώς έξω από τον παλιό ηρωικό κώδικα αξιών». Για τη συγκεκριμένη πεποίθηση βλ. επίσης Stanford (1963: xix–xxiv), Rosivach (1976: 49) και Blundell (1989: 88).

⁶³ Carter (2007: 99 σημ. 99), ο οποίος αναφέρει χαρακτηριστικά πως ο πρώτος που ερμήνευσε τον Αίαντα ως εκπρόσωπο των ανταγωνιστικών αξιών και τον Οδυσσέα των συνεργατικών ήταν ο Kitto στο έργο του ήδη από το 1939. Για περισσότερες λεπτομέρειες καθώς και για σχετική βιβλιογραφία βλ. Carter (2007: 172). Ο Osborne (2012: 280) σημειώνει πως «η σχέση ανάμεσα στις συνεργατικές και ανταγωνιστικές αξίες είναι που κυριαρχεί στο συγκεκριμένο έργο», ενώ ο Meier (1997: 218) τονίζει πως «πουθενά αλλού στη λογοτεχνία πριν από τον *Αίαντα* του Σοφοκλή δεν συναντούμε αυτές τις αρετές τόσο ολοκληρωμένα: ο άνθρωπος πρέπει να εννοείται ως τμήμα του συνόλου». Για τον ορισμό των ανταγωνιστικών αξιών ή αρετών βλ. ενδεικτικά Περυσινάκης (2015: 24 και σημ. 7, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία).

τα όπλα με την χρήση δόλιας ή κρυφής συναλλαγής». ⁶⁴ Ο Αίαντας φαίνεται πως εκφράζει εμμέσως αμφιβολίες για τον τρόπο που οι συμπολεμιστές του αποφάσισαν στη διάρκεια της ψηφοφορίας «αμαυρώνοντας με τον τρόπο αυτόν την πολεμική του υπόσταση», ⁶⁵ ενώ για τη Lawall η μη απόδοση των όπλων στον Αίαντα δεν ερμηνεύεται μόνο ως άσχημη συμπεριφορά προς τον ήρωα, αλλά και ως απόρριψη της ίδιας της αρχής της δικαιοσύνης. ⁶⁶

Η *δίκη* και τα παράγωγά της χρησιμοποιούνται 10 φορές σε ολόκληρο το έργο (στ.113: *δίκη*, στ.449: *δίκη*, στ.547: *δικαίως*, στ.1125: *ζὺν τῷ δικαίῳ*, στ.1126: *δίκαια*, στ.1136: *ἐν τοῖς δικασταῖς*, στ.1248: *δίκη*, στ.1335: *δίκη*, στ.1344: *οὐ δίκαιον* και στ.1363: *ἐνδίκους*). Πρόκειται για όρο που αποτελεί θεμελιώδη συνιστώσα της πολιτικής ζωής του 5^{ου} π.Χ. αιώνα και παρά το σημασιολογικό εύρος της λέξης, χρησιμοποιείται συνήθως για «τον ορθό τρόπο οργάνωσης της κοινωνίας εν συνόλω, και τον ορθό τρόπο δράσης των ατόμων, καθώς και τους θεσμούς δια των οποίων θα εξασφαλισθεί η διατήρηση της τάξης». ⁶⁷ Ιδιαίτερα στον πρώτο μονόλογο του Αίαντα εντοπίζονται απόηχοι νομικής και πολιτικής ορολογίας. Ο Knox θεωρεί πως οι όροι που χρησιμοποιεί ο Σοφοκλής στη διάρκεια του έργου όπως *ψηφίζει* (στ.449), *δικαστής* (στ.1136), *κριταί* (στ.1243), είναι αδιάσπαστα συνδεδεμένοι με την ορολογία του σύγχρονου αθηναϊκού δικαστηρίου του 5^{ου} αιώνα π.Χ, μία πεποίθηση που αποδέχεται και ο Rose όταν εκφράζει την άποψη πως «η δομή του *Αΐαντα* ανακαλεί την οργάνωση μιας δίκης». ⁶⁸

Εκτός από τον όρο *κρίνειν* (442), ο Αίαντας στη ρήση του ενσωματώνει σε μόλις τέσσερις στίχους 2 φορές τον όρο *κράτος* (στ.442: *κράτος ἀριστείας* και στ.446: *ἀπώσαντες κράτη*), προκειμένου να εκφράσει τη δυσαρέσκειά του για τη στέρηση των

⁶⁴ Garvie (2010: 196 ad 444 και 445–46). Για το ρήμα *ἔπραξαν* με τη σημασία της αρπαγής κάποιου πράγματος από κάποιον καθώς επίσης και για σχετικά παράλληλα χωρία βλ. Stanford (1963: 117 ad 445–46), Kamerbeek (1963: 98–99 ad 446), Jebb (1967: 76 ad 445 κ.εξ.) και March (1991–93: 7 σημ. 42).

⁶⁵ Nielsen (1978: 23).

⁶⁶ Lawall (1959: 290).

⁶⁷ Goldhill (2010: 205–07).

⁶⁸ Knox (1961: 22–23) [= Knox (1979: 146)] και Rose (1995: 65–69). Για αναλογίες μεταξύ της ορολογίας για την κρίση των όπλων και της συγκαιρινής πραγματικότητας των αθηναϊκών δικαστηρίων βλ. Meier (1997: 214), Yaser–Abdel–Rahman–Ibrahim (2002: 45) και Ferrario (2019: 443). Οι Vernant & Vidal–Naquet (1988: 19–20) επισημαίνουν τα εξής: «το τεχνικό νομικό λεξιλόγιο, που βρίσκουμε στους τραγικούς, υπογραμμίζει τη συγγένεια ανάμεσα στα θέματα που προτιμά η τραγωδία και σε ορισμένες περιπτώσεις που ανήκουν στην αρμοδιότητα των δικαστηρίων, αυτών των δικαστηρίων που είχαν ιδρυθεί πρόσφατα, ώστε να γίνονται ακόμη ολότελα αισθητές οι καινούριες αξίες, που οδήγησαν στην ίδρυσή τους και που ρυθμίζουν τη λειτουργία τους». Για μία παρόμοια προσέγγιση του συγκεκριμένου θέματος βλ. επίσης Cartledge (2010: 20–21).

όπλων του Αχιλλέα. Ο συγκεκριμένος όρος χρησιμοποιείται και από τους Ατρείδες, τον Μενέλαο και τον Αγαμέμνονα, στο δεύτερο μέρος του έργου. Με βάση τη διάκριση που κάνει ο Goldhill για τη σημασία του όρου *κράτος*, εικάζουμε πως οι Ατρείδες ως φορείς της πολιτικής ηγεσίας χρησιμοποιούν τον όρο ενδεχομένως με τη σημασία «του ελέγχου που ασκεί δικαιωματικά κάποιος σε όποιον υπόκειται νομικά στην εξουσία του», ενώ ο Αίαντας μεταχειρίζεται την παραπάνω λέξη, για να αναφερθεί στην εξουσία που σχετίζεται με το κριτήριο της αριστείας.⁶⁹ Ο ήρωας ως εκπρόσωπος των ανταγωνιστικών αξιών και όντας πεπεισμένος πως λόγω της φυσικής του υπεροχής τα όπλα του Αχιλλέα θα έπρεπε να αποδοθούν στον ίδιο και όχι στον Οδυσσέα, ίσως υπαινίσσεται τον μετασχηματισμό των αξιών που συναρτάται άμεσα με τη δημοκρατία και τη συναίνεση των κριτών να επιδικάσουν στον Οδυσσέα τα όπλα, όχι πλέον με κριτήρια *ἀριστείας*, αλλά με κριτήρια προσαρμογής στα νέα πολιτικά δεδομένα της εποχής.

Πολιτικοί απόηχοι εντοπίζονται και στους στίχους 447–49 (*κεί μὴ τόδ' ὄμμα καὶ φρένες διάστροφοι / γνώμης ἀπήξαν τῆς ἐμῆς, οὐκ ἂν ποτε / δίκην κατ' ἄλλου φωτὸς ὧδ' ἐψήφισαν*) με τη χρήση των όρων *γνώμης* (448) και *δίκην ἐψήφισαν* (449). Ειδικά η επιλογή της φράσης *δίκην ἐψήφισαν* συνυπολογιζομένης της εμφατικής θέσης της στον στίχο και του υπερβατού σχήματος μεταξύ των δύο όρων, *δίκην* και *ἐψήφισαν*, προσλαμβάνει ιδιαίτερη σημασία για την ανάλυσή μας, καθώς όπως παρατηρεί και ο Jebb, υποδηλώνει «πως οι ψήφοι σε βάρος του Αίαντα είχαν εξασφαλιστεί μέσα από τις ίντριγκες των αρχηγών».⁷⁰ Αυτό που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να σημειωθεί είναι πως ο Αίαντας μπορεί να εκφράζει την έντονη πικρία του για την απόφαση να μην δοθούν στον ίδιο τα όπλα του Αχιλλέα, όμως σε κανένα σημείο του λόγου του δεν κάνει μνεία για αλλοίωση του τελικού αποτελέσματος. Ακόμη και ο Χορός που συνδέεται στενά με τον Αίαντα αποφεύγει οποιαδήποτε νύξη για πιθανή νόθευση των ψήφων και αρκείται στην επισήμανση πως αιτία όλων των συμφορών στάθηκε ο αγώνας για τα όπλα

⁶⁹ Goldhill (2010: 204). Για τον όρο *κράτη* και τις ποικίλες ερμηνείες βλ. Stanford (1963: 117 ad 442–43). Εδώ η χρήση του πληθυντικού αριθμού της λέξης χρησιμοποιείται με τη σημασία του θριάμβου, ενώ ο τύπος του ενικού αριθμού *κράτος* έχει τη σημασία της νίκης σε μάχη. Ο ίδιος μελετητής προσθέτει πως στο έργο αυτό δεν φαίνεται η βασική σημασία του όρου που είναι «η δύναμη», αλλά ο όρος *κράτος* σχετίζεται με την *τιμήν*, η οποία στον ηρωικό κώδικα αξιών αντανakλούσε τη θέση του ατόμου στην κοινωνική ιεραρχία (116: ad 440). Βλ. επίσης Jebb (1967: 76 ad 445 κ.εξ.), όπου παραθέτει τον στίχο 689 από την *Ἠλέκτρα* του Σοφοκλή (*οὐκ οἶδα τοιοῦδ' ἀνδρὸς ἔργα καὶ κράτη*), επειδή ο όρος χρησιμοποιείται με την ίδια σημασία όπως ακριβώς τον χρησιμοποιεί και ο Αίαντας στο ομώνυμο έργο για τα δικά του κατορθώματα Για τον παραλληλισμό αυτόν βλ. και Garvie (2010: 196 ad 445–46).

⁷⁰ Jebb (1967: 76–77 ad 447 κ.εξ.).

(στ.934–36: μέγας ἄρ' ἦν ἐκεῖνος ἄρχων χρόνος / πημάτων, ἦμος ἀριστόχειρ / <–υ> ὄπλων ἔκετ' ἄγων πέρι). Αντίθετη στάση εκδηλώνει ο Τεύκρος, ο οποίος είναι ο μόνος από το στενό περιβάλλον του Αίαντα που εξαπολύει αιχμές περί νοθείας της ψηφοφορίας και ως εκ τούτου εκφράζει τις αμφιβολίες του για την εγκυρότητα του τελικού αποτελέσματος. Πιο συγκεκριμένα, στη διάρκεια του Δ' Επεισοδίου και του ἀγῶνος λόγων μεταξύ Μενελάου και Τεύκρου αναφορικά με την τύχη του άψυχου πλέον σώματος του Αίαντα, ο Τεύκρος ως υπερασπιστής του αδερφού του, επανέρχεται στο ζήτημα της κρίσεως των όπλων του Αχιλλέα. Ο Τεύκρος εξακοντίζει τα βέλη του κατά του Μενελάου με τη χρήση λέξεων που παραπέμπουν σε κάποια μορφή συνωμοσίας και σκευωρίας (στ.1135: κλέπτης γὰρ αὐτοῦ ψηφοποιός ηὔρεθης),⁷¹ στοιχείο που επισημαίνει και ο αρχαίος σχολιαστής στο σχόλιο για τον στίχο 1135a: *μιᾶ ψήφω φασὶ κατακριθῆναι τὸν Αἴαντα ὑπὸ Μενελάου*.⁷²

Ο Μενέλαος στην προσπάθειά του να πάψει τους έντονους διαξιφισμούς του με τον Τεύκρο αρνείται τις κατηγορίες που του επιρρίπτει ο τελευταίος για ενδεχόμενη συμμετοχή στη διαμόρφωση του τελικού αποτελέσματος για την απονομή των όπλων όχι στον Αίαντα, αλλά στον Οδυσσέα, παρουσιάζοντας τους δικαστές, μία άλλη τάξη των Ελλήνων ως υπαίτιους της κατάστασης (στ.1136: ἐν τοῖς δικασταῖς, οὐκ ἐμοί, τόδ' ἐσφάλη). Ο Τεύκρος όμως συνεχίζει και στον στίχο 1137 τις προσβολές προς το πρόσωπο του συνομιλητή του (*πόλλ' ἂν καλῶς λάθρα σὺ κλέψειας κακά*). Ωστόσο, ακόμη και ύστερα από αυτή την έντονη λεκτική επίθεση του Τεύκρου δεν υπάρχει βεβαιότητα για το αν πράγματι υπήρξε συμμετοχή του Μενελάου και σε ποιον βαθμό αυτή η ανάμειξη επηρέασε την τελική απόφαση. Η αντίδραση του Τεύκρου είναι

⁷¹ Για τον όρο *ψηφοποιός* και τον παραλληλισμό με τον *Νεμεόνικον* 8.21–34 του Πινδάρου και κυρίως με τις φράσεις *κρυφίαισι ἐν ψάφοις* και *κλέπτης ψηφοποιός* (στ.27–28) βλ. Brown (1951: 15 σημ. 23 και 16). Η Kennedy (2003: 133) επισημαίνει ότι «η εκδοχή του Πινδάρου για τα γεγονότα, φαίνεται πως ασκεί τη μεγαλύτερη επίδραση από τις προηγούμενες εκδοχές και στον στίχο 1135 του *Αἴαντα* φαίνεται πως ο Σοφοκλής αναμφίβολα ακολουθεί την πινδαρική και όχι την επική εκδοχή για την ψηφοφορία». Για παράλληλα χωρία άλλων έργων βλ. Stanford (1963: 201 ad 1135) και Kamerbeek (1963: 219–20 ad 1135). Για τη χρήση του όρου με τη σημασία της προσθήκης ανύπαρκτων ψήφων στον τελικό αριθμό των ψηφοφόρων βλ. Jebb (1967: 171 ad 1135 και 236 ad 1135). Ο Garvie (2010: 334 ad 1135) αναφέρει το ενδεχόμενο γνώσης εκ μέρους του Σοφοκλή της αθηναϊκής πρακτικής του 5^{ου} αιώνα για την τοποθέτηση των ψήφων μέσα σε υδρίες, ενώ συγχρόνως παραθέτοντας την άποψη του Machin, καθιστά σαφές το γεγονός πως ο τραγικός ποιητής ηθελημένα άφησε μετέωρο τον στίχο δίχως περαιτέρω εξηγήσεις, «για να δώσει στην αρχή του έργου την εντύπωση ότι οι Ατρείδες είναι αθώοι, μια εντύπωση που πρόκειται να ανατραπεί προς το τέλος, καθώς η ενοχή του Αίαντος θα μειωθεί και θα αυξηθεί το ηθικό του κύρος». Με το ζήτημα της αβεβαιότητας σχετικά με το κατά πόσο οι υποψίες του Τεύκρου για «χειραγώγηση» ή μη της ψηφοφορίας από τους Ατρείδες προς εκπλήρωση πολιτικών βλέψεων καταπιάνεται και ο Beer στη μελέτη του (2004: 63). Για το εν λόγω πρόβλημα βλ. και Scodel (2014: 328–29).

⁷² Χριστοδούλου (1977: 228 ad 1135a).

αναμενόμενη, δεδομένου πως ανήκει στον κύκλο των οικείων ανθρώπων του Αίαντα, οπότε και συμερίζεται την άποψη του αδερφού του περί αδικίας για την τελική έκβαση του αποτελέσματος.

Διαφορετική οπτική για το εν λόγω ζήτημα εκφράζει ο Αγαμέμνονας. Λίγο πριν την ολοκλήρωση του έργου και συγκεκριμένα στην Έξοδο, ο Αγαμέμνονας στη διάρκεια της δικής του λογομαχίας με τον Τεύκρο αναφέρεται ξεκάθαρα στον *ἀγῶνα* για τα όπλα του Αχιλλέα. Ο Αγαμέμνονας συνεχίζοντας τα όσα είχε διακηρύξει ο αδερφός του ο Μενέλαος για τη διαδικασία κρίσεως των όπλων, προσθέτει ότι η απόφαση που πάρθηκε ήταν μια απόφαση της πλειοψηφίας. Ακριβώς επειδή επρόκειτο για τη γνώμη των πολλών, έπρεπε βάσει των λεγομένων του Αγαμέμνονα η απόφαση αυτή να γίνει αποδεκτή τόσο από τον Αίαντα όσο και από το οικογενειακό του περιβάλλον (στ.1239–43: *πικρούς ἔοιμεν τῶν Ἀχιλλείων ὄπλων / ἀγῶνας Ἀργείοισι κηρῶσαι τότε, / εἰ πανταχοῦ φανόμεθ' ἐκ Τεύκρου κακοί, / κοῦκ ἀρκέσει ποθ' ὑμῖν οὐδ' ἠσσημένοις / εἴκειν ἄ τοῖς πολλοῖσιν ἤρεσκεν κριταῖς*). Σύμφωνα με τα όσα υποστηρίζει ο Αγαμέμνονας, ο Αίαντας και ο Τεύκρος φαίνεται πως έθεσαν υπό αμφισβήτηση μια βασική αρχή της αθηναϊκής δημοκρατίας, την αρχή της πλειοψηφίας. Η αποδοχή της γνώμης των *πλείστων*, αποτελεί θεμελιώδη συνιστώσα του δημοκρατικού πολιτεύματος, διαφορετικά θα επικρατεί αναρχία και κανένας νόμος δεν θα έχει ισχύ.⁷³ Η άρνηση υποταγής στη θέληση των πολλών ερμηνεύεται από τον Rosenmeyer ως χαρακτηριστικό γνώρισμα των ηρώων του μεγέθους του Αίαντα. Η φύση αυτών των ηρώων είναι τέτοια που δεν τους επιτρέπει να υποκύψουν στη βούληση κανενός, ακόμη και αν πρόκειται για τη βούληση της πλειοψηφίας.⁷⁴ Για τον Κνοχ η απόρριψη εκ μέρους του Αίαντα της

⁷³ Meier (1997: 206). Για περισσότερες λεπτομέρειες για τις πολιτικές συνδηλώσεις του όρου *τοῖς πολλοῖσιν* βλ. Stanford (1963: 149 ad 682–83). Για περισσότερες λεπτομέρειες αναφορικά με τον στίχο 1243 βλ. παρακάτω σ. 75. Βλ. ακόμη τη διάκριση που κάνει η Γκαστή (2015: 222–23) στην εργασία της για την *Ἠλέκτρα* του Σοφοκλή, όπου αντιδιαστέλλει τον όρο *πλείστοι* που αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της δημοκρατικής παράταξης με τον όρο *κρατοῦντες* που αντανάκλα το τυραννικό καθεστώς και για την ακρίβεια το ζεύγος των σφετεριστών στο εν λόγω δράμα, την Κλυταμνήστρα και τον Αίγισθο.

⁷⁴ Για την παραπομπή στην άποψη του Rosenmeyer βλ. Rosenbloom (2001: 118 σημ. 25) και Παπαδόδημα (2018: 8 σημ. 19). Ο Garvie (2010: 8–9 και σημ. 16) αναφέρεται στην αντίδραση του Αίαντα και στην περίπτωση που η ψηφοφορία ήταν αδιάβλητη παραθέτοντας τα λεγόμενα του Rosenmeyer σύμφωνα με τα οποία «ακόμα και αν η εκλογή ήταν απόλυτα δίκαιη και σωστή, δεν θα υπήρχε καμιά διαφορά. Η χρήση της ψηφοφορίας εκφράζει τις απόψεις του λαού και ο ήρωας δεν θα πρέπει να υφίσταται τις ιδιοτροπίες του». Ανάλογη με την πεποίθηση του Rosenmeyer είναι και η αντίληψη του Burian (2010: 273) σύμφωνα με την οποία χαρακτηριστικό γνώρισμα της τραγικής σύγκρουσης «είναι η ακραία μορφή της που κατά κανόνα δεν επιτρέπει συμβιβασμούς ή εξωτερικές παρεμβάσεις. Εάν ο Αίας υποχωρούσε στους εχθρούς του, αυτό θα σήμαινε ότι αρνείται ή ακυρώνει την

δημοκρατικής αρχής της πλειοψηφίας (*τοῖς πολλοῖσιν*), φανερώνει την άρνηση του τελευταίου να συμβαδίσει με τα δεδομένα και τους θεσμούς της εποχής του.⁷⁵

Η τελευταία μνεία στο έργο στη διαδικασία κρίσεως των όπλων του Αχιλλέα εντοπίζεται στα λεγόμενα του Οδυσσέα και συγκεκριμένα στους στίχους 1336–42. Ο Οδυσσέας στη συνομιλία του με τον Αγαμέμνονα και στη διάρκεια των συζητήσεων αναφορικά με την ταφή του Αίαντα, αποκαλύπτει πως από τη στιγμή που ο ίδιος έγινε αποδέκτης των όπλων του Αχιλλέα, ο Αίαντας μετατράπηκε σε χειρότερο εχθρό του (στ.1336–37: *κάμοι γὰρ ἦν ποθ' οὗτος ἔχθιστος στρατοῦ / ἐξ οὗ 'κράτησα τῶν Αχιλλείων ὀπλων*). Ωστόσο, παρόλο που ο Αίαντας όσο βρισκόταν στη ζωή ήταν εχθρός του Οδυσσέα, ο τελευταίος παραδέχεται πως ο Αίαντας πράγματι ήταν ο καλύτερος πολεμιστής μετά τον Αχιλλέα (στ.1340–42: *ἐν' ἄνδρ' ἰδεῖν ἄριστον Ἀργείων, ὅσοι / Τροίαν ἀφικόμεσθα, πλὴν Αχιλλέως. / ὥστ' οὐκ ἂν ἐνδίκως γ' ἀτιμάζοιτό σοι*). Η γενναιότητα και το μεγαλείο του Αίαντα είναι τα χαρακτηριστικά εκείνα που ο Αγαμέμνονας θα παραβλέψει αν στερήσει την ταφή από τον πρωταγωνιστή της τραγωδίας. Το μίσος του Αγαμέμνονα προς τον Αίαντα πρέπει να τερματιστεί μέσα από την ταφή του ήρωα, ειδάλως η απόφαση του Αγαμέμνονα δεν θα βρίσκεται σε αντίστιξη μόνο με το ηρωικό γόητρο του Αίαντα, αλλά και με τη βούληση των θεών (στ.1342–45: *οὐ γὰρ τι τοῦτον, ἀλλὰ τοὺς θεῶν νόμους / φθείροις ἄν. ἄνδρα δ' οὐ δίκαιον, εἰ θάνοι, / βλέπτειν τὸν ἐσθλόν, οὐδ' ἐὰν μισῶν κυρῆς*). Η παραπάνω αντίληψη επισημαίνεται και στην ερμηνεία του στίχου 1345 από τον αρχαίο σχολιαστή: *δύναται καὶ ἐπὶ τοῦ μισοῦντος εἶναι· τὸν ἐσθλὸν οὐ δεῖ μνησικακεῖν. δύναται καὶ ἐπὶ τοῦ μισουμένου καὶ τετελευτηκότος· τὸν ἐσθλὸν οὐ δεῖ βλέπεσθαι, οὐδ' ἐὰν μισούμενος ἦ· εὐκαταλλάκτως γὰρ δεῖ πρὸς τοὺς ἀγαθοὺς ἔχειν*.⁷⁶

Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Garvie, ο Οδυσσέας μέσα από τις παραπάνω διακηρύξεις «παραδέχεται σιωπηρά ότι η κρίση των όπλων, αν και δεν ήταν απαραίτητως δόλια, ήταν άδικη».⁷⁷ Η άποψη που εξέφρασε ο Αίαντας στη διάρκεια του μονολόγου του πως ήταν ο καλύτερος πολεμιστής και δικαιωματικά θα έπρεπε τα όπλα του Αχιλλέα να είχαν δοθεί στον ίδιο και όχι στον Οδυσσέα (στ.423–26), βρίσκουν την πλήρη εφαρμογή τους μέσα από τα τελευταία λόγια του Οδυσσέα. Στους στίχους 1355

ἴδια του τη φύση». Ο Winington–Ingram (2016: 31–32) αποδίδει τη στάση αυτή του Αίαντα «στην αποτυχία συμμόρφωσης με τα συμβατικά κριτηρια της μετριοπάθειας».

⁷⁵ Knox (1961: 24 και 36 σημ. 120) [=Knox (1979: 148 και 159 σημ. 120)].

⁷⁶ Χριστοδούλου (1977: 251 ad 1345).

⁷⁷ Garvie (2010: 370 ad 1336–41).

και 1357 ο Οδυσσεάς θα αναγνωρίσει την ανδρεία του κάποτε αντιπάλου, του Αίαντα, επισημαίνοντας πως η αρετή τελικά υπερισχύει της έχθρας (*ὄδ' ἐχθρὸς ἀνήρ, ἀλλὰ γενναῖός ποτ' ἦν και νικᾷ γὰρ ἀρετὴ με τῆς ἔχθρας πλέον*).

Από τα όσα αναφέρθηκαν διαπιστώνεται ότι ο Σοφοκλής αξιοποιώντας κάποιες λεπτομέρειες από την προγενέστερη παράδοση κάνει υπαινιγμούς σχετικά με την κρίση των όπλων σε συζητήσεις της εποχής για τους νομικούς θεσμούς και τον πλειοψηφικό τρόπο λήψης αποφάσεων που φαίνεται πως έρχεται σε αντιπαράθεση προς τα αρχαϊκά ηρωϊκά στοιχεία του Αίαντα.

1.2. Σωφροσύνη – ὕβρις: Δύο τύποι πολιτικής συμπεριφοράς

Οι όροι *σώφρων* / *σωφροσύνη* προσλαμβάνουν ιδιαίτερη σημασία, καθώς σε ολόκληρο το έργο γίνεται χρήση τους και των παραγώγων τους (απλών ή σύνθετων) 39 φορές (ενδεικτικά: στ.46 *φρενῶν*, στ.132 *τοὺς σώφρονας*, στ.259 *φρόνιμος*, στ.371 *φρόνησον εὖ*, στ.420 *κακόφρονες*, στ.491 *εὖ φρονῶ*, στ.586 *σωφρονεῖν*, στ.1075 *σωφρόνως*, στ.1259 *σωφρονήσεις*, στ.1264 *σωφρονεῖν*). Το σημασιολογικό εύρος της έννοιας ποικίλλει, ωστόσο συνήθως ερμηνεύεται ως «σύνεση», «γνώση της πραγματικότητας», «εγκράτεια» και ως «σωστή κρίση έχοντας την αίσθηση του μέτρου». ⁷⁸ Ο Winnington–Ingram πιστεύει πως «η *σωφροσύνη* είναι μια κατάσταση του πνεύματος και όχι ένας τρόπος συμπεριφοράς, μόλο που διέπει τη συμπεριφορά». ⁷⁹ «Αντίθετα, η *ὕβρις* είναι τρόπος συμπεριφοράς αλλά προκύπτει από κατάσταση του πνεύματος και με τη δέουσα επιφύλαξη η *ὕβρις* και η *σωφροσύνη* μπορούν να

⁷⁸ Βλ. σχετικά Lidell–Scott (1948: *σωφροσύνη*), *Der Kleine Pauly Lexikon Der Antike* με την απόδοση του όρου *σωφροσύνη* με τον γερμανικό *Besonnenheit* ως «σύνεση». Βλ. και *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής* (1998: *σωφροσύνη*). Για τη χρήση του όρου με τις παραπάνω ερμηνείες βλ. ενδεικτικά Stanford (1963: 75–76 ad 132), Goldhill (1986: 146 και 193–95), Winnington–Ingram (2016: 31 σημ. 17) και Παπαδόδημα (2018: 62). Ο Garvie (2010: 131–32 ad 132–33) αναφέρει πως ο όρος αυτός «μπορεί να σημαίνει αυτοσυγκράτηση, πειθαρχία, μετριοπάθεια, σύνεση, ταπεινοφροσύνη, αγνότητα, αλλά στην Αθήνα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. οι ολιγαρχικοί την ιδιοποιήθηκαν ως πολιτική αρετή». Για τον Webster (1969: 57) η *σωφροσύνη* «συνίσταται στην αναγνώριση των ορίων των ανθρωπίνων δυνατοτήτων και σε μια λογική παρακολούθηση των μεταβολών της ζωής». Παρόμοια φαίνεται και η άποψη της Scodel (2014: 327), όπου ως *σώφρων* ορίζεται αυτός «που έχει επίγνωση των ορίων και των κοινωνικών του υποχρεώσεων, καθώς και αυτός που σέβεται τις υποχρεώσεις των άλλων». Η Gasti (1992: 86) αντιπαραβάλλει την *σωφροσύνη* με την *λύσσα* με την οποία προσδιορίζεται ο ομώνυμος πρωταγωνιστής του έργου. Για την Gasti η *σωφροσύνη* αποτελεί γνώρισμα της οπλιτικής φάλαγγας και των συνεργατικών αξιών που υπαγορεύει, ενώ η *λύσσα* αντανακλά τους αγώνες των ηρώων του έπους για την προσωπική τιμή του καθενός.

⁷⁹ Winnington–Ingram (2016: 27).

θεωρηθούν ως έννοιες αντιθετικές». ⁸⁰ Πράγματι «κάποιος που διαπράττει *ὑβριν* δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ούτε συγκρατημένος ούτε εγκρατής», ⁸¹ γεγονός που αποδεικνύεται και από τις 14 φορές μέσα στο έργο που χρησιμοποιείται ο όρος *ὑβρις* και τις περισσότερες σε συνάρτηση με τη μεγαλοφροσύνη και την υπέρβαση του μέτρου. ⁸² Αντίθετα, «η έννοια της *σωφροσύνης* χρησιμοποιείται σε όλο το έργο, για να περιγράψει μια στάση αυτοσυγκράτησης που προϋποθέτει την υποταγή σε μια ανώτερη τάξη, στρατιωτική, πολιτική, θεολογική ή κοσμική». ⁸³ Στη δική μας μελέτη θα προσπαθήσουμε να εξετάσουμε αυτή την πολιτική πλευρά της αντίθεσης ανάμεσα στην *σωφροσύνη* και την *ὑβριν* και τον τρόπο που ο Σοφοκλής αποδίδει στις δύο αυτές παραδοσιακές έννοιες πολιτική σημασία στην προσπάθειά του να τις ενσωματώσει στα συμφραζόμενα της *πόλεως*.

Η πολιτική διάσταση του όρου *σωφροσύνη* επισημαίνεται στη μελέτη του Rose, ο οποίος πιστεύει πως «σε πολιτικά συμφραζόμενα σημαίνει την αναγνώριση της δύναμης της ιεραρχίας και την προσαρμογή της συμπεριφοράς κάποιου αντίστοιχα». ⁸⁴ Αυτή την προσαρμοστική συμπεριφορά φαίνεται πως διέθετε ο Οδυσσέας ήδη στη σκηνή του επεισοδίου από το λ της *Ὀδύσσειας*, όταν είχε κατέβει στον κάτω κόσμο και συνομίλησε με ξακουστούς ήρωες που είχαν πεθάνει, ένα επεισόδιο που πιθανόν να είχε στο μυαλό του ο τραγικός ποιητής όταν συνέθετε το έργο του. Ανάμεσα στους ήρωες που είχαν χάσει τη ζωή τους μαχόμενοι στην Τροία, ο Οδυσσέας ξεχώρισε τη μορφή του Αίαντα τον οποίο χαρακτήρισε στους στίχους 550–51 ως «δεύτερο μόνο σε σύγκριση με τον Αχιλλέα» (*Αἴανθ', ὅς περι μὲν εἶδος, περι δ' ἔργα τέτυκτο / τῶν ἄλλων Δαναῶν μετ' ἀμύνονα Πηλεΐωνα*). Οι προσπάθειες του Οδυσσέα για συνομιλία με τον Αίαντα δεν αποφέρουν ουσιαστικό αποτέλεσμα, αν αναλογιστεί κανείς πως η παρουσία του Οδυσσέα περνάει απαρατήρητη από τον Αίαντα, ενώ η ψυχή του τελευταίου

⁸⁰ Winnington–Ingram (2016: 27 σημ. 11). Διαφορετική είναι η άποψη της Καραμπέλα (2004: 66), η οποία θεωρεί την *τόλμη* και όχι την *ὑβριν* ως το αντίθετο της *σωφροσύνης*, ακριβώς επειδή δεν είναι «καθόλου βέβαιο πως στο έργο έχουμε *ὑβριν* με την έννοια της προσβολής κάποιας θεότητας». Η ίδια υποστηρίζει επίσης ότι «*τόλμη* και *σωφροσύνη* είναι δύο συμπληρωματικοί τρόποι για να ζήσει κανείς το δράμα της ζωής του, είτε ως πρωταγωνιστής στην αποκάλυψη της οδυνηρής αλήθειας, είτε ως θεατής στην αναγνώρισή της» (78).

⁸¹ Garvie (2010: 24 και σημ. 51, όπου και περισσότερη βιβλιογραφία).

⁸² Fisher (1992: 312–28), όπου γίνεται μνεία στις περιπτώσεις που η λέξη *ὑβρις* και τα ομόριζά της χρησιμοποιούνται κυρίως για τη συμπεριφορά των εχθρών του Αίαντα παρά για τη στάση του τελευταίου. Για το ίδιο ζήτημα βλ. επίσης Gellie (1972: 20 σημ. 17), Blundell (1989: 61), Rose (1995: 86 σημ. 47), Garvie (2010: 21–25 με ιδιαίτερη έμφαση στη σημ. 48), Osborne (2012: 280), Cairns (2014: 317).

⁸³ Gasti (1992: 88).

⁸⁴ Rose (1995: 67).

παραμένει θυμωμένη για την απώλεια των όπλων του Αχιλλέα (στ.543–46: *οἷη δ' Αἴαντος ψυχὴ Τελαμωνιάδαο / νόσφιν ἀφεστήκει, κεχολωμένη εἵνεκα νίκης / τήν μιν ἐγὼ νίκησα δικαζόμενος παρὰ νηυσὶ / τεύχεσιν ἀμφ' Ἀχιλλῆος*).⁸⁵ Το άσβεστο μίσος του Αίαντα οδηγεί τον Οδυσσέα στη διατύπωση ενός απολογητικού λόγου τονίζοντας πως δεν ευθύνεται ο ίδιος για την τελική απόφαση και την απονομή των περίφημων όπλων του Αχιλλέα στον ίδιο και όχι στον Αίαντα.

Η αδιάφορη συμπεριφορά του Αίαντα στο πρόσωπό του Οδυσσέα, ωθεί τον τελευταίο στους στίχους 548–49 στην εξωτερίκευση της θλίψης του για το γεγονός πως τα όπλα απονεμήθηκαν στον ίδιο και απόρροια αυτής της νίκης ήταν ο θάνατος του αμέσως καλύτερου πολεμιστή μετά τον Αχιλλέα, του Αίαντα (*ὡς δὴ μὴ ὄφελον νικᾶν τοιῶδ' ἐπ' ἀέθλω· / τοίην γὰρ κεφαλὴν ἔνεκ' αὐτῶν γαῖα κατέσχευ*). Το επεισόδιο αυτό από τη Νέκυια σε συνδυασμό με τα λεγόμενα του Οδυσσέα, φαίνεται πως συνηγορούν υπέρ της άποψης πως ήδη από τα χρόνια του Ομήρου «υπήρχαν ενδείξεις συνεργατικών αξιών»,⁸⁶ έστω και σε σπερματική μορφή. Ο Οδυσσέας παρουσιάζεται ως η προσωποποιημένη ενσάρκωση του νέου δημοκρατικού κώδικα αξιών που δεν διστάζει να θυσιάσει το προσωπικό όφελος και την προσωπική δόξα στον βωμό της αρμονικής συνύπαρξης με τους υπόλοιπους ανθρώπους.⁸⁷ Ήδη από τη Νέκυια διαμορφώνεται το πορτραίτο του Οδυσσέα ως εκπροσώπου των συνεργατικών αξιών και αυτή τη μορφή του Οδυσσέα βλέπουμε και στον πρόλογο της σοφόκλειας τραγωδίας.

Οι φήμες που διαδίδονται για τον σοφόκλειο Αίαντα, ότι αυτός βρίσκεται πίσω από τη νυχτερινή επίθεση και τη σφαγή ανυπεράσπιστων ζώων, οδήγησε στην επί σκηνής εμφάνιση του Οδυσσέα, προκειμένου να διερευνήσει για το εάν τελικά οι κατηγορίες είναι βάσιμες. Μολονότι όλα τα στοιχεία υποδεικνύουν ως ένοχο τον Αίαντα (στ.28: *τήνδ' οὖν ἐκείνω πᾶς τις αἰτίαν τρέπει*), ο Οδυσσέας διατηρεί ακόμη τις επιφυλάξεις του

⁸⁵ Για την αναφορά στο συγκεκριμένο επεισόδιο από τη Νέκυια της *Ὀδύσσειας* βλ. ενδεικτικά Whitman (1951: 64), Knox (1961: 28) [=Knox (1979: 151–52)], Stanford (1963: xix–xx), Kamerbeek (1963: 1–2), Kirkwood (1965: 65), Grossmann (1968: 85), Kott (1974: 75 και 290 σημ. 48), Segal (1981: 133), Goldhill (1986: 193), Blundell (1989: 63 σημ. 12), Bradshaw (1991: 101), March (1991–93: 2), Kennedy (2003: 135), Hesk (2003: 25 και 27), Barker (2004: 1), Winnington-Ingram (2016: 41), Treu (2017: 35) και Παπαδόδημα (2018: 6 σημ. 13).

⁸⁶ Goldhill (1987: 75) [=Goldhill (1990: 124)]. Τη συγκεκριμένη άποψη υιοθετεί επίσης ο Bowra (1944: 25) και ο Burian (2012: 70–71). Αντίθετη είναι η πεποίθηση του Περυσινάκη (2015: 29) σύμφωνα με την οποία «στην ομηρική κοινωνία οι συνεργατικές αξίες συγκριτικά με τις ανταγωνιστικές έρχονται σε υποδεέστερη θέση, γιατί αυτή την εποχή η ασφάλεια της κοινωνίας δεν εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από αυτές τις αξίες». Ως εκ τούτου «το σύστημα των ανταγωνιστικών αξιών υπερισχύει πάντοτε των συνεργατικών αξιών στον Όμηρο» (31).

⁸⁷ Kirkwood (1965: 65).

(στ.21–22: *νυκτὸς γὰρ ἡμᾶς τῆσδε πράγος ἄσκοπον / ἔχει περάνας, εἴπερ εἴργασται τάδε*). Στον στίχο 24 (*κάγῳ 'θελοντῆς τῶδ' ὑπεζύγην πόνῳ*) οι ὅροι που μεταχειρίζεται ο Οδυσσεύς δείχνουν πως η συμπεριφορά του υπαγορεύεται από την ανάγκη του για προσφορά και τη διάθεση του εαυτού του στην υπηρεσία της κοινότητας.⁸⁸ Η επιβεβαίωση των διάσπαρτων πληροφοριών αναφορικά με την υπαιτιότητα του Αίαντα έρχεται δια στόματος Αθηνάς (στ.39: *ὡς ἔστιν ἀνδρὸς τοῦδε τάργα ταῦτά σοι*), η οποία στους στίχους 51–73 θα εξηγήσει στον Οδυσσεύα πώς εμπόδισε η ίδια τη σφαγή αυτού και των υπολοίπων αρχηγών από το χέρι του εχθρού τους. Ο Οδυσσεύς στον στίχο 78 παραδέχεται πως ο Αίαντας ήταν και παραμένει εχθρός για τον ίδιο (*ἐχθρὸς γε τῶδε τάνδρῳ καὶ τανῦν ἔτι*), όμως σε όλη τη διάρκεια της συνομιλίας του με την Αθηνά η συμπεριφορά του απέναντι στον αντίπαλό του δεν διαθέτει τα χαρακτηριστικά εκείνα που θα μπορούσαν να ερμηνεύσουν τη στάση του ως εχθρική. Απόδειξη των προαναφερθέντων αποτελούν οι στίχοι 79–80, όπου σε αντιδιαστολή με τον Οδυσσεύα, η θεά πιστεύει στην αρχή σύμφωνα με την οποία *τοὺς μὲν φίλους εὖ ποιεῖν, τοὺς ἐχθροὺς κακῶς*. Πρόκειται για μία αντίληψη που διατρέχει το σύνολο της αρχαιοελληνικής σκέψης και ο τρόπος της χαιρέκακτης αντιμετώπισης των συμφορών των άλλων ανθρώπων, θεωρείται αντιπροσωπευτικό γνώρισμα της θνητής φύσης.⁸⁹

Ανάλογη θα περίμενε κανείς πως θα ήταν η συμπεριφορά του Οδυσσεύα αντικρίζοντας τον τυφλωμένο από μανία Αίαντα. Για τον Οδυσσεύα η κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει ο αντίπαλός του δεν προξενεί –όπως προσδοκά η Αθηνά– γέλιο και χλευασμό (στ.79–80: Αθ.: *οὐκουν γέλωσ ἡδίστος εἰς ἐχθροῦς γελᾶν; / Οδ.: ἐμοὶ μὲν ἄρκεῖ τοῦτον ἐν δόμοις μένειν*), ακριβώς επειδή όπως επισημαίνει ο Οδυσσεύς στον στίχο 82 ο Αίαντας στερείται ενός πολύ βασικού στοιχείου, της λογικής (*φρονοῦντα γὰρ νιν οὐκ ἄν ἐξέστην ὄκνω*). Το στοιχείο αυτό επισημαίνεται και στην ερμηνεία του στίχου 82a από τον αρχαίο σχολιαστή: *ἐκατέρῳ τὸ οἰκεῖον καὶ οὐ χρῆ τὰ τοῦ Ὀδυσσεύος φρονημώτερα οἶεσθαι τῶν τῆς Ἀθηνᾶς, ἀλλ' ἐκεῖνο σκοπεῖν, ὅτι ἡ μὲν μετὰ παρρησίας διαλέγεται ὡς*

⁸⁸ Ebeling (1941: 305). Η φράση αυτή κατά την Gasti (1992: 87) υποδηλώνει τη στενή σύνδεση με την οπλική ηθική και την επίγνωση εκ μέρους των ατόμων των υποχρεώσεών τους απέναντι στην κοινότητα. Για το θέμα της οπλικής φάλαγγας και της σημασίας της στη ζωή των στρατιωτών βλ. παρακάτω σ. 36 κ.εξ.

⁸⁹ Για τη συγκεκριμένη έκφραση βλ. Knox (1961: 4–5) [= Knox (1979: 128–29)], ο οποίος παρατηρεί πως ολόκληρο το έργο έχει συντεθεί με βάση τον άξονα της ωφέλειας των φίλων και της βλάβης των εχθρών, ενώ συμπληρωματικά αναφέρει πως ήταν απολύτως θεμιτή εκείνη την εποχή η χρήση οποιουδήποτε μέσου για την εκδίκηση των εχθρών. Για την άποψη αυτή βλ. επίσης Nielsen (1978: 18 σημ. 4) και Garvie (2010: 19 σημ. 43, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία), ενώ για μια πιο διεξοδική πραγμάτευση του εν λόγω θέματος βλ. Blundell (1989: 26–59).

θεός, ὁ δὲ ὑπεσταλμένως ὡς θνητὸς τὸν καιρὸν ὄρᾳ, ὅτι ὁμόσε χωρῆσαι τῆς μανίας τοῦ ἐχθροῦ οὐχ ἄρμόζει. φρονοῦντα γὰρ αὐτὸν οὐκ ἂν ἐξέστην ἰδεῖν δι' εὐλάβειαν, τὸ δὲ νῦν ἐκστῆναι οὐ τῷ Αἴαντι ἀλλὰ τῆς μανίας παραχωρῶν.⁹⁰ Αυτὸς εἶναι ἀλλωστε καὶ ὁ λόγος ποῦ στὸν στίχο 88 ὁ Οδυσσεύς δηλώνει πὼς θὰ προτιμοῦσε τὴν ἀποφυγὴ τῆς συνάντησης με τὸν Αἴαντα (μένοιμ' ἂν ἤθελον δ' ἂν ἐκτὸς ὧν τυχεῖν).⁹¹

Ὅταν ἡ Αθηνά στὸν λόγο τῆς θέτει τὸ ἐρώτημα στὸν Οδυσσεύα γιὰ τὸ εἰάν γινώριζε κάποιον περισσότερο αποτελεσματικὸ ἀπὸ τὸν Αἴαντα στὴ διαχείριση τῶν διαφόρων καταστάσεων (στ.119–20: *τούτου τίς ἂν σοι τάνδρὸς ἢ προνοῦστερος / ἢ δρᾶν ἀμείνων ἠῤῥέθη τὰ καίρια;*), ὁ Οδυσσεύς ὄχι μόνον ἀναγνωρίζει τὴν ἀνωτερότητα τοῦ ἀντιπάλου τοῦ (στ.121: *ἐγὼ μὲν οὐδὲν' οἶδ'*), ἀλλὰ συγχρόνως ἐκφράζει τὴ συμπάθειά του γιὰ τὰ δεινὰ του. Ἡ συντριβὴ τοῦ Αἴαντα ὁδηγεῖ τὸν Οδυσσεύα στὴ συνειδητοποίηση τῆς κοινῆς μοίρας ὅλων τῶν θνητῶν καὶ τῆς ἀστάθειας τῶν ἀνθρώπινων πραγμάτων (στ.121–26: *ἐποικτίρω δέ νιν / δύστηνον ἔμπας, καίπερ ὄντα δυσμενῆ, / ὀθούνεκ' ἄτη συγκατέζευκται κακῆ, / οὐδὲν τὸ τούτου μᾶλλον ἢ τοῦμὸν σκοπῶν. / ὄρᾳ γὰρ ἡμᾶς οὐδὲν ὄντας ἄλλο πλὴν / εἶδωλ' ὅσοιπερ ζῶμεν ἢ κούφην σκιάν*).⁹² Επιπλέον, «ὁ Οδυσσεύς κατευθυνόμενος ἀπὸ τὴν *σωφροσύνην*, τὴ συνισταμένη δύναμη τοῦ δικοῦ του δραματικοῦ κόσμου καὶ ἐπιλέγοντας γιὰ τὸν εαυτό του στάση θεατῆ ποῦ συνδιαμορφώνει τὸ δραματικὸ νόημα, ὀρίζει συγχρόνως τὴν *σωφροσύνην* ὡς *αἰδῶ* μπροστά στὸ θέαμα τῆς καταστροφῆς τοῦ ἄλλου ἀνθρώπου».⁹³ Ὡς ἐκ τούτου ὁ ἥρωας ἀντιλαμβάνεται πὼς ἀπέναντι στὴ βούληση τῶν θεῶν ὅλοι οἱ ἀνθρώποι ὑποτάσσονται ἀκόμη καὶ ὅταν πρόκειται γιὰ ἐπιφανεῖς ἥρωες τοῦ παρελθόντος. Ὁ Οδυσσεύς ἔχει ἐπίγνωση πὼς ὁ κόσμος τοῦ ἔπους καὶ τῶν ἀγῶνων στὸ ὄνομα τῆς ἀτομικῆς τιμῆς καὶ

⁹⁰ Χριστοδούλου (1977: 34 ad 82a).

⁹¹ Reinhardt (1979: 19). Ὁ Beer (2004: 54) ἐπισημαίνει πὼς ἡ συγκεκριμένη προλογικὴ σκηνὴ «εἶναι ἐξαιρετικὰ δραματικὴ, καθὼς ὁ Σοφοκλῆς μεταχειρίζεται με μαεστρία τὶς θεατρικὲς τοῦ πηγῆς με τὴ χρῆση καὶ τῶν τριῶν υποκριτῶν, ἀλλὰ μόνον οἱ δύο μιλοῦν ταυτόχρονα, ἐνῶ ὁ Αἴαντας καὶ ὁ Οδυσσεύς δὲν μιλοῦν ποτέ μετὰξὺ τους». Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ἡ παρατήρηση τοῦ Burian (2012: 71) πὼς ἀπὸ τὰ τρία πρόσωπα τοῦ Προλόγου (Αθηνά–Οδυσσεύς–Αἴαντας) μόνον ἡ Αθηνά ἔχει τὴ δυνατότητα θέασης καὶ τῶν δύο θνητῶν ἡρώων, ἐνῶ ὁ Οδυσσεύς ἀρκεῖται μόνον στὸ ἀκουσμά τῆς φωνῆς τῆς θεᾶς καὶ στὴν ὀπτικὴ ἐπαφὴ τοῦ Αἴαντα καὶ ὁ τελευταῖος βλέπει τὴ θεά ὄχι ὁμῶς τὸν ἀντίπαλό του. Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ορατότητας τῆς θεᾶς ἢ ὄχι ἀπὸ τὸν Οδυσσεύα βλ. Goldhill (1986: 183–84 καὶ σημ. 30, ὅπου καὶ ἐπιπρόσθετη βιβλιογραφία).

⁹² Ὁ Finglass (2019: 171) ἐκθειάζει τὸν ἐντυπωσιακὸ τρόπο προβολῆς ἐκ μέρους τοῦ τραγικοῦ ποιητῆ τοῦ *οἴκτου* τοῦ Οδυσσεύα στὸ συγκεκριμένον ἔργο. Γιὰ τὴν Καράμπελα (2004: 72 σημ. 13) ἡ στάση ποῦ ἐκδηλώνει ὁ Οδυσσεύς ἀπέναντι στὸν ἐχθρό του, τὸν Αἴαντα, «δὲν σημαίνει κατ' ἀνάγκην φόβο, ἀλλὰ συνδέεται προ πάντων με τὴν *αἰδῶ* ποῦ προϋποθέτει διάθεση συμμόρφωσης σε ἀξίες παραδοσιακῆς, ἀλλὰ καὶ εὐαισθησίας προσωπικῆς».

⁹³ Καράμπελα (2004: 72–73). Γιὰ τὴν *σωφροσύνην* ποῦ ἐπιδεικνύει ὁ Οδυσσεύς ἐν αὐτῷ τῷ σημείῳ τοῦ ἔργου βλ. ἐνδεικτικὰ Whitman (1951: 65) καὶ Poe (1987: 94 σημ. 169).

ισχύος έχει παρέλθει και έχει προοδευτικά αντικατασταθεί από την ανάγκη των ανθρώπων για συνεργασία προς εκπλήρωση των κοινών τους πλέον συμφερόντων.⁹⁴

Οι αποφθεγματικού τύπου παραινέσεις της Αθηνάς στην κατακλείδα του Προλόγου για έντιμη συμπεριφορά των ανθρώπων απέναντι στους θεούς και μη υπέρβαση των ορίων της θνητής φύσης, φαίνεται πως βρίσκουν την πλήρη εφαρμογή τους στη συμβιβαστική στάση που επιδεικνύει ο Οδυσσεύς.⁹⁵ Οτιδήποτε λέγεται από τον Οδυσσεύα προέρχεται από την κατανόηση του ευμετάβλητου χαρακτήρα στον οποίο υπόκειται η ανθρώπινη μοίρα. Οι θεοί συστήνουν στους ανθρώπους τη διατύπωση συνειδήσεων και μετρημένων εκφράσεων χωρίς κομπασμούς και κενολογίες (στ.127–29: *τοιαῦτα τοίνυν εἴσορων ὑπέροπον / μηδὲν ποτ' εἴπης αὐτὸς ἐς θεοὺς ἔπος, / μηδ' ὄγκον ἄρη μηδέν'*).⁹⁶ Ἄλλωστε, μόνο οι άνθρωποι που πορεύονται στη ζωή τους με γνώμονα την *σωφροσύνη* γίνονται αποδέκτες της εκτίμησης των θεῶν (στ.132–33: *τοὺς δὲ σῶφρονας / θεοὶ φιλοῦσι καὶ στυγοῦσι τοὺς κακοὺς*),⁹⁷ κάτι που σημειώνει και ο αρχαῖος

⁹⁴ Ο Rosenbloom (2012: 282 σημ. 50) παραθέτει την άποψη του Konstan για το γεγονός πως χαρακτηριστικό γνώρισμα της δημοκρατικής πόλεως αποτελεί η αρχή της ισότητας μεταξύ των πολιτών και όχι της υπεροχής μεμονωμένων ατόμων. Παράλληλα, αυτή η ικανότητα του ελέου που επιδεικνύει ο Οδυσσεύς προς τον αντίπαλό του, τον Αίαντα, αποτελεί «τη βάση, όπως την αναπαριστά ο Σοφοκλής, της πολιτικής ζωής της Αθήνας».

⁹⁵ Σχετικά με τη στάση που επιδεικνύει ο Οδυσσεύς σε αυτό το έργο και την εκ διαμέτρου αντίθετη σκιαγράφηση του στο όψιμο έργο του Σοφοκλή, τον *Φιλοκτήτη*, όπου δεν διστάζει να χρησιμοποιήσει οποιοδήποτε μέσο προς επίτευξη του σκοπού του βλ. ενδεικτικά Kirkwood (1965: 66), Grossmann (1968: 77), Webster (1969: 89–90), Kott (1974: 73), Goldhill (1986: 159), March (1991–93: 9), Zanker (1992: 25 σημ. 16, όπου και περισσότερη βιβλιογραφία), Scodel (2014: 321), Treu (2017: 37) και Raaflaub (2019: 454). Ο Adams (1955: 98) διαπιστώνει πως «για πρώτη φορά στην ελληνική τραγωδία ο Οδυσσεύς φτάνει σε τέτοιο επίπεδο αξιοσημείωτης ευγένειας». Η Καρακάντζα (2005: 106–07) προτείνει μια διαφορετική ερμηνεία του Οδυσσεύα, καθώς αναγνωρίζει στον τρόπο δράσης του στον *Φιλοκτήτη* σημάδια της ολιγαρχικής και τυραννικής παράταξης, μίας παράταξης που μόνο άσχημες εικόνες είχε αφήσει στο πέρασμά της στις μνήμες των Αθηναίων. Παρόμοια είναι και η πεποίθηση της Saïd (1998: 280) σύμφωνα με την οποία «ο Οδυσσεύς στο εν λόγω έργο αντιπροσωπεύει έναν αδιάστακτο πολιτικό». Η Kennedy (2003: 119) επίσης υπογραμμίζει πως «το πορτραίτο του Οδυσσεύα στον *Αίαντα* δεν έχει καμία σχέση με το πέρα για πέρα αρνητικό πορτραίτο του δημαγωγού Οδυσσεύα που εντοπίζουμε στον *Φιλοκτήτη* ή στην *Εκάβη*, δύο έργα αντιπροσωπευτικά για αυτούς τους χαρακτήρες στην τραγωδία».

⁹⁶ Για μια περισσότερο αναλυτική πραγμάτευση του ζητήματος της αλαζονικής συμπεριφοράς του Αίαντα βλ. Garvie (2010: κυρίως 24–25), όπου ο μελετητής αναφέρει πως ο ήρωας μπορεί να εκδηλώνει αλαζονική συμπεριφορά, ωστόσο δεν πρέπει να θεωρηθεί ως φορέας της *ὑβρεως*, διότι η όλη συμπεριφορά του πηγάζει από την πραγματική του φύση. Είναι ένας αντιπροσωπευτικός σοφόκλειος ήρωας και η άρνησή του σε οποιαδήποτε μορφή υποταγής αποτελεί το στοιχείο εκείνο ακριβώς που τον καθιστά ξεχωριστό από άλλους.

⁹⁷ Για τον ασυνήθιστο όρο *κακός* ακόμη και για την περίοδο του 5ου αιώνα βλ. τη σχετική ανάλυση του Winnington-Ingram (2016: 90), με τη σημασία του «άθλιου, δειλού», στοιχείο που βρίσκεται σε πλήρη αντίφαση με το γεγονός ότι αναφέρεται στον Αίαντα. Ο ίδιος μελετητής θεωρεί πως η «απουσία *σωφροσύνης* οδήγησε τον ήρωα στην εξουδετέρωσή του και κατ' επέκταση στην τραγική του μοίρα». Ανάλογη είναι και η άποψη της Scodel (2014: 327), η οποία τονίζει «πως η χρήση της λέξης *κακός* δεν μοιάζει κατάλληλη στην περίπτωση του Αίαντα, επειδή η παράδοση ανέκαθεν τον παρουσίαζε ως μεγάλο ήρωα». Για τη χρήση του όρου με την ηθική σημασία και όχι με αναφορά στην καταγωγή και την κοινωνική θέση των ηρώων βλ. ενδεικτικά Stanford (1963: 76 ad 133, όπου και σχετική αναφορά στα

σχολιαστής στον στίχο 132: *τὸ συναγόμενον τοῦτ' ἔστιν, δεῖ θεοφιλεῖς μόνον εἶναι τοὺς σάφρονας καὶ ἐπὶ ἄλλῳ μὴ ἀλαζονεύεσθαι.*⁹⁸

Αντίθετα προς το ιδεώδες του συμβιβασμού και της διαλλακτικότητας που πρεσβεύει ο Οδυσσεύς, ο Αίαντας παραμένει αφοσιωμένος στις δικές του αξίες. Η παραδοχή του στον στίχο 96 στην Αθηνά πως πράγματι πέτυχε την επίθεση εναντίον των εχθρών του συνοδεύεται από λεξιλόγιο έπαρσης και αλαζονείας, στοιχείο που γίνεται αντιληπτό και μέσα από την παρατήρηση του αρχαίου σχολιαστή (στ.96a): *καύχημά μοι παραγίνεται καὶ ἔπαρσις λέγοντι τάληθῆ, ἀλλ' ὅμως οὐκ ἀπαρνοῦμαι τὸ μὴ οὐχὶ βᾶσαι τὸ ξίφος εἰς τὸν στρατόν.*⁹⁹ Για τον ίδιο η πράξη στην οποία προέβη λογίζεται ως αξιέπαινη, γι αυτό και ο Αίαντας δεν διακατέχεται από την ανάγκη αποσιώπησης των ενεργειών του (στ.96: *κόμπος πάρεστι κούκ ἀπαρνοῦμαι τὸ μῆ*). Για τον Αίαντα μοναδική επιθυμία πλέον αποτελεί η ανταπόδοση της τιμωρίας στους αντιπάλους του. Το μίσος του απέναντι στον Οδυσσεά είναι τόσο έντονο, ώστε επιθυμεί πρωτίστως τον άγριο βασανισμό του και εν συνεχεία τον θάνατό του (στ.110: *μάστιγι πρῶτον νῶτα φοινηχθεῖς θάνῃ*). Η κακομεταχείριση του αντιπάλου αποτελεί το μέσο μιας απολαυστικής τιμωρίας και θα αποτρέψει παρόμοιο διασυρμό της τιμής του πρωταγωνιστή στο μέλλον (στ.113: *κεῖνος δὲ τείσει τήνδε κούκ ἄλλην δίκην*). Ο Αίαντας στο πρόσωπο του Οδυσσεά αναγνωρίζει μόνο έναν πονηρό και ύπουλο ανθρωπο (στ.103: *τούπίτριπτον κίναδος*) που μεταχειρίζεται με περίσσεια ευκολία αθέμιτα μέσα για τους σκοπούς του, όπως αναφέρει και το αρχαίο σχόλιο στ.103a: *τὸ ἐξῶδες θηρίον· κίναδος γὰρ ἢ ἀλώπηξ. πάνυ δὲ κατατρέχει τοῦ Ὀδυσσεῶς ὡς ἐχθίστου. καὶ κίναδος σημαίνει ὁ πόρνος καὶ ὁ πανοῦργος.*¹⁰⁰

Η υποτιμητική και συγχρόνως υβριστική συμπεριφορά του Αίαντα δεν εντοπίζεται μόνο σε οτιδήποτε σχετίζεται με τον αιώνιο αντίπαλό του, τον Οδυσσεά, αλλά ακόμη

λεγόμενα του Adkins), Kamerbeek (1963: 45 ad 132–33), Heath (1987: 169 σημ. 8) και Blundell (1989: 62 σημ. 7) και Παπαδόδημα (2018: 63 σημ. 212, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία). Ο Garvie (2010: 132 ad 132–33) θεωρεί πιθανό «η λέξη να υπονοεί την παλαιά ομηρική διάκριση μεταξύ των *ἀγαθῶν* ή *ἐσθλῶν*, όχι των καλῶν με την ηθική σημασία του όρου, αλλά των ηρώων, και από την *ἄλλη* των κακῶν, οι οποίοι έχουν ταπεινή καταγωγή και κατώτερη κοινωνική θέση, είναι δειλοί και ασήμαντοι». Για μια πιο διεξοδική επισκόπηση του όρου βλ. Περυσινάκης (2015: 30 με ιδιαίτερη έμφαση στη σημ. 16, όπου και σχετική βιβλιογραφία). Ο Fisher (1992: 314 σημ. 107) αντιπαραβάλλει τον όρο *κακός* που χρησιμοποιεί η Αθηνά στον στίχο 133 με τη χρήση του όρου από τον Μενέλαο στους στίχους 1071–72 (*καίτοι κακοῦ πρὸς ἀνδρὸς ὄντα δημότην / μηδὲν δικαιοῦν τῶν ἐφεστώτων κλύειν*) υποστηρίζοντας πως η Αθηνά δεν μεταχειρίζεται τον εν λόγω όρο «με την στενή σημασία της υπακοής στους ανωτέρους όπως ο Μενέλαος», ο οποίος καταδίκασε την ανυπακοή του Αίαντα στην εξουσία του.

⁹⁸ Χριστοδούλου (1977: 45–46 ad 132).

⁹⁹ Χριστοδούλου (1977: 37 ad 96a).

¹⁰⁰ Χριστοδούλου (1977: 39 ad 103a).

και αναφορικά με την ίδια τη θεά Αθηνά. Στο τέλος της συνομιλίας τους προσδοκά από την Αθηνά την αδιάκοπη παραμονή της στο πλευρό του (στ.117: *τοιάνδ' αεί μοι σύμμαχον παρεστάναι*).¹⁰¹ Η επιλογή του όρου *σύμμαχος* θυμίζει τον τρόπο προσφώνησής του από την Αθηνά στους στίχους 89–90 με στόχο την είσοδό του στη σκηνή (*ὦ οὔτος, Αἴας, δεύτερόν σε προσκαλῶ. / τί βαιὸν οὕτως ἐντρέπη τῆς συμμάχου*;). Πέρα από το γεγονός πως πρόκειται για εκδήλωση τραγικής ειρωνείας, αφού το κοινό γνωρίζει πως η Αθηνά μόνο σύμμαχος του Αίαντα δεν είναι, έχει μεγαλύτερο ενδιαφέρον η σημασιολόγηση της έννοιας αυτής την εποχή που γράφει ο Σοφοκλής. Με τη χρήση του όρου *σύμμαχος* φαίνεται πως ο ποιητής υπαινίσσεται την προβληματική και αμφιλεγόμενη σχέση της Αθήνας με τους συμμάχους της, «οι οποίοι στο μεταξύ είχαν τεθεί υπό την εξουσία της».¹⁰² Σύμφωνα με τον Davis οι Αθηναίοι χρησιμοποιούσαν τη συγκεκριμένη λέξη αναφερόμενοι στις μικρότερες πόλεις που είχαν προσαρτηθεί στην Αθηναϊκή ηγεμονία και τους προσέφεραν τη βοήθειά τους, όταν υφίσταντο επιθέσεις από τους αντιπάλους τους. Ο τρόπος προσφώνησης της Αθηνάς από τον Αίαντα σημαίνει πως στη δική του οπτική η θεά «βρίσκεται κάτω από τον ίδιο».¹⁰³ Μάλιστα, ο Meier προσθέτει τα εξής: «στο πρόσωπο του ίδιου του Αίαντα

¹⁰¹ O Garvie (2010: 126 ad 116–17) προσθέτει ότι η χρήση της λέξης *τοιάνδε* υποδηλώνει «πως η Αθηνά θα είναι πάντοτε αυτού του είδους σύμμαχος για τον Αίαντα, δηλαδή δεν θα είναι καθόλου σύμμαχός του».

¹⁰² Meier (1997: 212).

¹⁰³ Davis (1986: 148–49). Για την ίδια πεποίθηση βλ. Bradshaw (1991: 124). Για την υποτιμητική χρήση του όρου, αφού ο Αίαντας δεν μεταχειρίζεται τη λέξη όντας ευσεβής που ζητάει την αρωγή της θεότητας καθώς και για περισσότερα παράλληλα χωρία βλ. ενδεικτικά Blundell (1989: 64 με έμφαση στη σημ. 17). Ο Knox (1961: 31 σημ. 49) [=Knox (1979: 154 σημ.49)] επισημαίνει πως και ο Τεύκρος χρησιμοποιεί τον όρο *σύμμαχος* με υποτιμητική χροιά (στ.1098: *τόνδ' ἄνδρ' Ἀχαιοῖς δέυρο σύμμαχον λαβών*;), όπως ακριβώς και ο Αίαντας όταν απευθυνόταν στη θεά Αθηνά. Ο Knox παραθέτει επίσης και ένα χωρίο από τον Θουκυδίδη (5.47: *ἐπὶ Ἀθηναίους καὶ τοὺς ζυμμάχους ὧν ἄρχουσιν*), προκειμένου να τονιστεί πως η έκφραση *Ἀθηναῖοι καὶ οἱ σύμμαχοι* χρησιμοποιείται κατά βάση με αρνητικές συνδηλώσεις. Η Kennedy (2003: 111 σημ. 208) εκφράζει τις αμφιβολίες της για το εάν ο όρος *σύμμαχος* κατά την περίοδο του 450/40 π.Χ. χρησιμοποιείτο με αρνητικές συνδηλώσεις. Η ίδια για τον όρο *σύμμαχος* συμπληρώνει πως «είναι τεχνικός όρος που απαντά κατά τη διάρκεια του 5^{ου} π.Χ. αιώνα σχεδόν αποκλειστικά για τα μέλη της Δηλιακής συμμαχίας και η Αθηνά ήταν το σύμβολο αυτής της συμμαχίας και πως τόσο ο Αίαντας όσο και η θεά σχετίζονται με την Αθήνα» (139 σημ. 270 και 141). Η Kennedy ενισχύει το επιχειρήμά της πως ο όρος δεν χρησιμοποιείται από τον Αίαντα με τη σημασία της κατωτερότητας που αναφέρει ο Knox, ακριβώς επειδή και ο Θουκυδίδης στον οποίο παραπέμπει ο Knox, «δεν χρησιμοποιεί τον όρο, για να τονίσει την κατωτερότητα. Όταν κάνει λόγο για *συμμάχους* σκέφτεται δύο ομάδες, οι *σύμμαχοι* (allies) και οι *υπήκοοι* (subject-allies). Ο πρώτος όρος ίσως δηλώνει αυτούς που αγωνίζονται με φυσική παρουσία δίπλα στους Αθηναίους, τη στιγμή που ο δεύτερος ίσως αναφέρεται σε αυτούς που στέλνουν πλοία και τριήρεις στη θέση τους» (148 σημ. 284). Ο Stanford (1963: 68–69 ad 90) τονίζει πως αν πράγματι ο Knox έχει δίκιο σε όσα παραθέτει, τότε η «ειρωνεία γίνεται ακόμη πιο σκληρή, δεδομένου πως ο αληθινός σύμμαχος της Αθηνάς είναι ο Οδυσσεύς» (72–73 ad 117). Για την άποψη αυτή βλ. επίσης Kamerbeek (1963: 36 ad 90), Jebb (1967: 25 ad 89) και Garvie (2010: 120 ad 90), εν αντιθέσει με τον Adams (1955: 97–98) που πιστεύει πως η Αθηνά ήταν πράγματι σύμμαχος του πρωταγωνιστή του έργου. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η τοποθέτηση του Κράϊα (2018: 110), ο οποίος

θα μπορούσε να εκπροσωπείται και η πόλη της Αθήνας, που από τη μεριά της απέδιδε μεγάλη αξία στην αυτάρκειά της, που μεταχειριζόταν τους συμμάχους της με πραγματικά αυθαίρετο τρόπο και που σίγουρα στην εξωτερική της πολιτική δεν υπολόγιζε καθόλου τις απόψεις για συνεργασία που ενυπήρχαν στο έργο». ¹⁰⁴

Ο Αίαντας δεν διστάζει να προχωρήσει στη διατύπωση οδηγιών ακόμη και στη θεά Αθηνά για την εκπλήρωση των διαφόρων σχεδίων του σύμφωνα με τη βούλησή του (στ.112: *χαίρειν, Ἀθάνα, τᾶλλ' ἐγὼ σ' ἐφίεμαι* και στ.116: *χωρῶ πρὸς ἔργον· τοῦτο σοὶ δ' ἐφίεμαι*), στοιχείο που προβάλλεται και μέσα από την ερμηνεία του αρχαίου σχολιαστή για τον στίχο 112a: *χαίρειν, Ἀθάνα, τᾶλλ' ἐγὼ σ' ἐφίεμαι τὸ ἦθος τῆς ἀπαγγελίας ἀρχαῖον. ἔστι δὲ νῦν τὸ χαίρειν ἀντὶ τοῦ χαρτῶς ἐμοὶ λέγειν. φησὶ δὲ ὡς κατὰ τὰ ἄλλα μὲν εἰκὼν τῆ θεῶ, τοῦτο δὲ μόνον ἀντιβαίνων. ὑπεροπτικὸν δὲ τὸ ἦθος αὐτοῦ ἐντεῦθεν ἐνδείκνυται ὁ ποιητής, ἐπεὶ πάνυ πρόσκειται ὁ ἀκροατὴς τῷ Αἴαντι διὰ τὴν συμφορὰν και μονονουχὶ χαλεπαίνει τῷ ποιητῇ, ἵνα δόξῃ ἀξιοπαθεῖν ὁ Αἴας μὴ ὑποτεταγμένος τῇ δαίμονι.* ¹⁰⁵ Ο κόμπος του Αίαντα εκδηλώνεται και επικυρώνεται από την αγγελική ρήση, όπου για το αλαζονικό και γεμάτο ἔπαρση ὕφος του χρησιμοποιούνται οι ακόλουθες εκφράσεις: στ.766: *ὁ δ' ὑψικόμπως κάφρόνως ἡμείψατο*, στ.770: *τοσόνδ' ἐκόμπει μῦθον*, στ.773: *τότ' ἀντιφωνεῖ δεινὸν ἄρρητόν τ' ἔπος*. Η υπερβολική πίστη του ἥρωα στις δυνατότητές του τον οδήγησε στην απόρριψη ακόμη και της θεϊκής βοήθειας. Σε αντίθεση με τον πατέρα του και τις συνετές συμβουλές του πως και στη μάχη για την επιτυχή έκβαση του αποτελέσματος χρειάζεται η συνδρομή των θεών (στ.764–65: *τέκνον, δορὶ / βούλου κρατεῖν μὲν, σὸν θεῶ δ' ἀεὶ κρατεῖν*), ο Αίαντας καυχήθηκε ότι ο ίδιος δεν χρειαζόταν την αρωγή των θεών (στ.767–69: *πάτερ, θεοῖς μὲν κᾶν ὁ μηδὲν ὦν ὁμοῦ / κράτος κατακτήσασιτ'· ἐγὼ δὲ καὶ δίχα / κείνων πέποιθα τοῦτ' ἐπισπάσειν κλέος*). ¹⁰⁶

Ο πρωταγωνιστής του έργου δεν περιορίστηκε στην εξωτερίκευση των πεποιθήσεών του μόνο στον πατέρα του, αλλά κατέστησε σαφές στη θεά –προστάτιδα των Αθηνών– πως ο ίδιος διόλου χρειάζεται τη βοήθειά της σε αντιδιαστολή με τους υπόλοιπους

εστιάζοντας την προσοχή του στις θεατρικές συμβάσεις του είδους επισημαίνει πως «σημειολογικά ενδιαφέρει η εκφορά από τον ίδιο τον Αίαντα της λέξης *σύμμαχος* για την Αθηνά, η οποία όχι μόνο συνηγορεί υπέρ της τύφλωσης του ἥρωα, αλλά και οριοθετεί την κυκλική σύνθεση που σηματοδότησε η ίδια λέξη, εκφερόμενη από το στόμα της θεάς (στ.90), εσωκλείοντας την ὅλη μεταθεατρική σκηνή σε ένα ευκρινές πλαίσιο». Για περισσότερη βιβλιογραφία βλ. Κράϊας (2018: 110 σημ. 37).

¹⁰⁴ Meier (1997: 219).

¹⁰⁵ Χριστοδούλου (1977: 42 ad 112a).

¹⁰⁶ Για τους στίχους αυτούς βλ. ενδεικτικά Kamerbeek (1963: 159–160 ad 767–69) και Jebb (1967: 120 ad 767–69).

Αργείους (στ.774–75: "ἄνασσα, τοῖς ἄλλοισιν Ἀργείων πέλας / ἴστω, καθ' ἡμᾶς δ' οὔποτ' ἐνρήξει μάχη").¹⁰⁷ Τα γεμάτα σύνεση λόγια του Οδυσσέα στην αρχή του έργου με γνώμονα το μέτρο και τη μη υπέρβαση των ανθρωπίνων ορίων έρχονται σε πλήρη αντίστιξη προς τις ενέργειες και τους κομπασμούς του Αίαντα. Η επιμονή του Αίαντα στις αρχές του μοναχικού πολεμιστή, μοιραία τον οδήγησε σε συμπεριφορά αντίθετη προς τις επιταγές των θεών. Η μη συμμόρφωση με τους κανόνες που διέπουν τη ζωή των ανθρώπων συνέβαλε και στην πτώση του (στ.776–77: *τοιούσδε τοι λόγοισιν ἄστεργῆ θεᾶς / ἐκτήσατ' ὀργήν, οὐ κατ' ἄνθρωπον φρονῶν*).¹⁰⁸

Ο εγωκεντρισμός του Αίαντα και η ανεξαρτησία του ακόμη και από τους θεούς θα τον οδηγήσουν στην αποξένωσή του από οποιαδήποτε μορφή κοινωνικής σχέσης. Η συνειδητή άρνηση υποταγής στις ανώτερες θεϊκές δυνάμεις είναι το στοιχείο που περισσότερο από τα υπόλοιπα συντελεί στη σκιαγράφησή του ως «ήρωα της στρατιωτικής ὕβρεως». Η πίστη του σε έναν κόσμο ανταγωνιστικό συνδέεται με την αποτυχία του να συμμορφωθεί με τα κοινωνικά πρότυπα της μετριοπάθειας. Επομένως η τραγική του πτώση δεν είναι το αποτέλεσμα της άμεσης θεϊκής τιμωρίας, αλλά πηγάζει από την προσκόλλησή του στο ηρωικό ιδεώδες». ¹⁰⁹ Αντίθετα η αναγνώριση από τον Οδυσσέα των ορίων της θνητής φύσης απέναντι στον αντίπαλό του, τον Αίαντα, τον καθιστά πρότυπο σωφροσύνης σύμφωνα με τις επιθυμίες των θεών.

¹⁰⁷ Για τον παραλληλισμό μεταξύ της ρήσης του Κάλχαντα αναφορικά με την αλαζονική στάση του Αίαντα προς τη θεά και με την υπεροπτική στάση του ομώνυμου ήρωα στην προλογική σκηνή του έργου βλ. Grossmann (1968: κυρίως 76–77). Ο Gellie (1972: 20–21) θεωρεί πως «το έργο δεν σκοπεύει να παρουσιάσει τον Αίαντα ως άθεο άντρα, αλλά μόνο ως άντρα που δεν χρειάζεται του θεούς όταν αγωνίζεται». Ο Kott (1974: 54) υποστηρίζει πως ο Αίαντας δεν εκδηλώνει κάποια εχθρική συμπεριφορά απέναντι στους θεούς, απλώς ο ίδιος αισθάνεται πως μπορεί να αντεπεξέλθει και χωρίς τη συνεισφορά τους. Ανάλογη είναι και η πεποίθηση του Crane (1990: 100). Για τον Jebb (1967: xi) η απόρριψη της θεϊκής βοήθειας ερμηνεύεται ως μία συνθήκη ξένη προς τον ομηρικό κόσμο, ενώ για τον Zanker (1992: 21–22) είναι πλήρως εναρμονισμένη με τις αντιλήψεις του 5^{ου} π.Χ. αιώνα. Για την Γκαστή (1998: 197) η υπέρβαση των ορίων αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της φύσης του Αίαντα και ως εκ τούτου «η απόρριψη του πλαισίου ηθικής οδηγεί τον Αίαντα εκτός των ορίων που θέτουν οι θεοί και υιοθετεί η ανθρώπινη κοινωνία, ώστε δεν μπορεί πλέον να προσβλέπει στη βοήθεια θεών ή ανθρώπων». Παρόμοια φαίνεται και η άποψη του Winnington–Ingram (2016: 39) σύμφωνα με την οποία «η επίδειξη υπερηφάνειας απέναντι στους θεούς συνδυάζεται σε μεγάλο βαθμό με την επίδειξη υπερηφάνειας απέναντι και στους άλλους ανθρώπους». Ο ίδιος μελετητής επίσης τονίζει πως «ο Αίας και μόνο ο σοφόκλειος Αίας, αισθάνεται ότι θα ήταν μειωτικό για το γόητρό του να δεχθεί βοήθεια από έναν θεό» (44).

¹⁰⁸ Για τον Brown (1965: 119) η στάση της Αθηνάς απέναντι στον Αίαντα δεν πρέπει να ερμηνευτεί ως προσωπική αντιπάθεια, αλλά ως αποτέλεσμα των όσων είχε διακηρύξει ο ίδιος. Αντίθετη άποψη εκφράζει ο Whitman (1951: 66) θεωρώντας πως «η σχέση του Αίαντα με τη θεότητα ήταν που οδήγησε και στην καταστροφή του».

¹⁰⁹ Gasti (1992: 88).

Από την ανάλυσή μας προέκυψε πως η *ὑβρις* του Αίαντα αντιπροσωπεύει την ανταγωνιστική ηθική και συνεπάγεται «πολιτικές θέσεις για την ισχύ, τον εαυτό, και την ευθύνη προς τους άλλους, καθώς και προς την κοινότητα».¹¹⁰ Αυτή η στάση βρίσκεται σε αντίφαση με το ηθικό σύμπαν του 5^{ου} π.Χ. αιώνα και τις συνεργατικές αξίες που αντιπροσωπεύει ο Οδυσσεύς. Αυτό οδηγεί τον Αίαντα «να στέκει παράταιρος μέσα στην ίδια του την κοινωνία».¹¹¹ Επιπρόσθετα, η συμβιβαστική στάση του Οδυσσεύς επιδοκιμάζει την *ἀρετήν* του Αίαντα και δεν εξυπηρετεί την υπεράσπιση του αυταρχισμού των Ατρειδών. Κατά συνέπεια η *ὑβρις* του Αίαντα δεν μπορεί να παρουσιαστεί ως αναγκαία και επιβεβλημένη αντίδραση στην τυραννία των Ατρειδών. Το πολιτικό μοντέλο που προωθεί η *σωφροσύνη* είναι τόσο ευέλικτο «σε σημείο που να μπορεί τελικά να αποδεχτεί και τον ίδιο τον (νεκρό, ωστόσο) Αίαντα».¹¹²

1.3. Ο συμβολισμός της ασπίδας και του ξίφους του Αίαντα στο πολιτικό περιβάλλον του 5^{ου} αιώνα π.Χ.

Η επανασηματοδότηση της λειτουργίας της ασπίδας του Αίαντα στο πολιτικό σύμπαν του 5^{ου} π.Χ. αιώνα, αποτελεί το αντικείμενο της συγκεκριμένης ενότητας. Τις προσδιοριστικές συντεταγμένες και το ερμηνευτικό πλαίσιο στο παρόν τμήμα της εργασίας μας συνοψίζουν τα άρθρα των: M. M. Wigodsky (1962), M. Sicherl (1977),¹¹³ D. Cohen (1978), C. E. Sorum (1986), H. Gasti (1992) και R. L. Kane (1996).

Ήδη από τους εναρκτήριοις στίχους του έργου και συγκεκριμένα στους στίχους 3–4 η Αθηνά γνωρίζοντας πως ο Οδυσσεύς επιθυμεί τον εντοπισμό του αντιπάλου του, του Αίαντα, του παρέχει τις απαραίτητες εκείνες πληροφορίες που βαθμιαία θα οδηγήσουν στην εύρεσή του (*καὶ νῦν ἐπὶ σκηναῖς σε ναυτικαῖς ὀρῶ / Αἴαντος, ἔνθα τάξιν ἐσχάτην ἔχει*). Η επιλογή της φράσης *τάξιν ἐσχάτην* κάθε άλλο παρά ως τυχαία μπορεί να εκληφθεί. Σύμφωνα με την Gasti το γεγονός πως ο Αίαντας έχει τοποθετήσει τη σκηνή του μακριά από τον υπόλοιπο στρατό δηλώνει την απόρριψη του σύγχρονου πολιτικού

¹¹⁰ Raaflaub (2019: 452).

¹¹¹ Ferrario (2019: 434). Ο Segal (1981: 142–43) αναφέρει χαρακτηριστικά πως στην ουσία αυτό που δραματοποιεί το έργο «είναι η σύγκρουση ανάμεσα στα δύο είδη αξιών, τις ανταγωνιστικές και τις συνεργατικές». Τη συγκεκριμένη πεποίθηση αποδέχεται επίσης ο Brown (1951: 19), η Sorum (1986: 362–63) και η Gardiner (1987: 50).

¹¹² Παπαδόδημα (2018: 19).

¹¹³ Το άρθρο αποτελεί αγγλική μετάφραση της πρωτότυπης μορφής της εργασίας του Sicherl (1970) "Die Tragik des Aias", *Hermes* 98:14–37.

κόσμος και των συνεργατικών αξιών που αυτός ο κόσμος υπαγορεύει.¹¹⁴ Ο Segal αντιπαραβάλλει την *τάξιν ἐσχάτην* (στ. 4) που δηλώνει την απομάκρυνση του Αίαντα από τον υπόλοιπο στρατό με τον όρο *ταχθὲν* (στ.528), ένας όρος που προσδιορίζει τη συγκεκριμένη θέση του πολεμιστή στη διάρκεια της μάχης.¹¹⁵

Η επιλογή του Σοφοκλή να τοποθετήσει τον Αίαντα στην *τάξιν ἐσχάτην*, διαθέτει ορισμένες αναλογίες «με τον θεσμό της αθηναϊκής εφηβείας και την παραμεθόρια δραστηριότητα του εφήβου εις τὰς ἐσχατίας πριν από την ένταξή του στη φάλαγγα και στην κοινωνική ζωή της πόλεως».¹¹⁶ Η μετάβαση ενός άνδρα από την παιδική στην ενήλικη ζωή λογιζόταν ως σημείο αναφοράς, καθώς μέσω της διαδικασίας αυτής και του όρκου που έδινε, το άτομο αναλάμβανε ενεργό ρόλο στην κοινωνία ως πολίτης πλέον που εγγράφεται στον δήμο (*ἐγγράφεσθαι*) συνειδητοποιώντας τις υποχρεώσεις και τις ευθύνες του απέναντι στη δημοκρατική πόλιν.¹¹⁷ Μέσα από τον πόλεμο ο πολίτης αγωνίζεται για την προάσπιση των ιδανικών και των συμφερόντων της πόλεως, ενώ το προσωπικό όφελος περνάει σε δεύτερη μοίρα. Οι έφηβοι ορκίζονταν πίστη, πειθαρχία

¹¹⁴ Gasti (1992: 83).

¹¹⁵ Segal (1981: 122). Η Karakantza (2010: 2) εκφράζει μια διαφορετική άποψη, καθώς θεωρεί «πως γίνεται αναφορά στην τοπογραφία του ιλιαδικού στρατοπέδου, όπου ο Αίαντας κατέχει την μία άκρη (αριστερά) ενώ ο Αχιλλέας τη δεξιά και πως η τοπογραφία αυτή καθιστά αναδεικνύει τον Αίαντα ως τον καλύτερο μετά τον Αχιλλέα». Μάλιστα η Karakantza για να ενισχύσει την άποψή της, παραθέτει και τους στίχους 223–26 από το Θ της *Ιλιάδος* (*ἢ ῥ' ἐν μεσσάτῳ ἔσκε γεγωνέμεν ἀμφοτέρωσσε, / ἦμὲν ἐπ' Αἴαντος κλισίας Τελαμωνιάδαο / ἦδ' ἐπ' Ἀχιλλῆος, τοί ῥ' ἔσχατα νῆας εἴρυσαν, ἠνορέη πίσυνοι καὶ κάρτει χειρῶν*).

¹¹⁶ Gasti (1992: 83). Η Gardiner (1987: 54) θεωρεί ολόκληρη την προλογική σκηνή ως μία «σκηνή απομόνωσης από τον υπόλοιπο στρατό και μυστικότητας». Για τον όρο *ἐσχατία* βλ. την ανάλυση της Καρακάντζα για τον *Φιλοκτήτη* (2005: 103), δεδομένου πως και σε αυτό το έργο ο τόπος δράσης βρίσκεται «εκτός των ορίων της πόλεως». Η Greenwood (2011: 167 σημ. 69) παραλληλίζει μάλιστα τους στίχους 3–4 από τον *Αίαντα* με τους στίχους 1–2 από τον *Φιλοκτήτη*, καθώς και στο δεύτερο έργο το σκηνικό τοποθετείται σε έναν έρημο χώρο, την *ἀκτή*, όπως συμβαίνει και με την περίπτωση του Αίαντα που «καταλαμβάνει τη μεθόριο μεταξύ θάλασσας και κατοικημένου χώρου». Η Greenwood επικεντρώνει επίσης την προσοχή της στην περίπτωση του *Φιλοκτήτη* ως αντιπροσωπευτικού έργου για το ζήτημα των οπλιτών και της σημασίας της φάλαγγας (2011: 172–73 και σημ. 90 για περισσότερη βιβλιογραφία).

¹¹⁷ Goldhill (1987: 65–67) [= Goldhill (1990: 110–13)]. Ο Goldhill (1987: 74) [= Goldhill (1990: 124)] αναφέρει επίσης πως σε πολλά «από τα σωζόμενα δράματα απεικονίζονται οι νεαροί άνδρες τη στιγμή που αναλαμβάνουν ενεργό ρόλο στην κοινωνία». Η Καρακάντζα (2005: 103–04) με αφορμή την άποψη του Vidal–Naquet αναφέρεται στα στοιχεία εκείνα που συμβάλλουν στην ομαλή μετάβαση του Νεοπτόλεμου στο έργο *Φιλοκτήτης* από την εφηβεία στην ενήλικη ζωή. Επιπλέον σημειώνει (108) πως ο νεαρός Νεοπτόλεμος μέσα από την ηλικιακή του ωρίμανση εκδηλώνει ακριβώς αυτή τη συμπεριφορά που βρίσκεται σε πλήρη συνάφεια με «τις αρχές μιας ευνομούμενης δημοκρατικής πόλεως». Ο Μαρκαντωνάτος (2019: 136–37) έχοντας ως σημείο εκκίνησης της μελέτης του το έργο *Ηρακλής* του Ευριπίδη, επισημαίνει πως το βασικό στοιχείο του δράματος σχετίζεται με τη «βαθιά ριζωμένη πεποίθηση ότι ο Αθηναίος πολίτης οφείλει να θέσει εαυτόν στη διάθεση της πόλης του κατά την αποφασιστική ώρα της στρατιωτικής αναμέτρησης και να πυκνώσει με την εύτολμη παρουσία του τα οπλικά και ναυτικά στρατεύματα, εμφορούμενος πάντοτε από πνεύμα ηρωικής αυταπάρησης και απόλυτης υποταγής στα κελεύσματα των λαοκρατικών θεσμών». Η Ferrario (2019: 441) παρατηρεί πως αυτές οι τελετές μετάβασης των νεαρών ανδρών στην ενήλικη ζωή και της πολιτικής τους ωρίμανσης αποτελούσαν κοινό θεματικό τόπο στις σωζόμενες σοφοκλείες τραγωδίες.

και υποταγή προς την πατρίδα και ταυτόχρονα πως δεν θα εγκατέλειπαν τους συντρόφους τους την κρίσιμη στιγμή της μάχης (στ.5–10: *ὄρκος ἐφήβων πάτριος ὄν ἀμύνναι δεῖ τοὺς ἐφήβους. οὐκ αἰσχυνῶ τὰ ἱερὰ ὄπλα οὐδὲ λείψω τὸν παραστάτην ὅπου ἄν στοιχήσω. ἀμυνῶ δὲ καὶ ὑπὲρ ἱερῶν καὶ ὀσίων καὶ οὐκ ἐλάττω παραδώσω τὴν πατρίδα*).¹¹⁸

Ἦδη ο Θουκυδίδης, εἶχε θέσει τα θεμέλια για τον ορισμό του πολίτη (2.40. 2: *ἐνι τε τοῖς αὐτοῖς οἰκείων ἅμα καὶ πολιτικῶν ἐπιμέλεια, καὶ ἐτέροις πρὸς ἔργα τετραμμένοις τὰ πολιτικά μὴ ἐνδεῶς γινῶναι· μόνοι γὰρ τὸν τε μηδὲν τῶνδε μετέχοντα οὐκ ἀπράγμονα, ἀλλ' ἀχρεῖον νομίζομεν*).¹¹⁹ Με βάση το παρατιθέμενο χωρίο από τον Θουκυδίδη καθίσταται σαφές πως η πόλις χρειάζεται ενεργούς και όχι αδρανείς ανθρώπους για την προάσπιση των διαρκώς απειλουμένων συμφερόντων της. Ὅπως αναφέρει και ο Κακριδής το μοντέλο του *ἀπραγμόνως ζῆν*, δεν μπορεί να υπάρξει εντός του πλαισίου της *πόλης-κράτους*· ως εκ τούτου ένας τέτοιος άνθρωπος που στερείται ικανοτήτων προσφοράς «πρέπει να λείπει από την πόλη», ακριβώς επειδή μια τέτοια ύπαρξη περισσότερο ζημιογόνος παρά ωφέλιμη θα είναι στην αντιμετώπιση πιθανών κινδύνων.¹²⁰ Η παραπάνω αντίληψη για αδυναμία προσφοράς στο κοινωνικό σύνολο βρίσκει την πλήρη έκφρασή της στον στίχο 4 από τον *Αἴαντα* του Σοφοκλή (*τάξιν ἐσχάτην*) σημειώνοντας ακριβώς την περιθωριοποίηση του ομώνυμου πρωταγωνιστή και την ταυτόχρονη ἄρνησή του να υπηρετήσει τις συνεργατικές αξίες. Ο Αἴαντας αποτελεί κατάλοιπο του ομηρικού ιδεώδους με μοναδική ἔγνοια την ατομική του υπεροχή δίχως την παραμικρή προσπάθεια προσαρμογής στα νέα πολιτικά δεδομένα.

Η αποκοπή του ἥρωα από το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο μπορεί να διαπιστωθεί και από το γεγονός πως στο εν λόγω δράμα ελάχιστη σημασία δίνεται στο κατεξοχὴν σύμβολό του, την ασπίδα. Στον επικό κόσμο ο Αἴαντας εἶχε συνδέσει το ὄνομά του με

¹¹⁸ Την αναφορά στο αρχαίο χωρίο εντόπισα στη μελέτη του Siewert. Ο συγκεκριμένος μελετητής στο ἄρθρο του (1977: 102–11) ασχολείται διεξοδικά με τον θεσμό της αθηναϊκής εφηβείας και του ὄρκου που ἔδιναν οι ἐφηβοί. Επίσης ἔχει συγκεντρώσει τα παράλληλα χωρία από κείμενα της αρχαιοελληνικής γραμματείας, όπου παρουσιάζονται ὅροι του ὄρκου και βάσει των στοιχείων αυτών ο μελετητής υποστηρίζει πως ο ὄρκος αυτός αποτελούσε «τον θεμέλιο λίθο για την πολιτική υπακοή» (107). Ο Winkler (1990) επιχειρεί πρωτίστως την ηλικιακή αποσαφήνιση του ὄρου *ἐφηβος* και ἔπειτα τη σημασία του ὄρκου στο πλαίσιο της *πόλεως*. Ο συγκεκριμένος μελετητής θεωρεῖ πως γίνεται νύξη σε νεαρούς με ορισμένη οικονομική ἐπιφάνεια που ὄχι μόνο εκπαιδεύονταν στρατιωτικά, ἀλλὰ ταυτόχρονα ασκούσαν μέσω των διαφόρων τελετουργιών στη συνειδητοποίηση πως ως ἐφηβοί βρίσκονται στο μεταβατικό στάδιο μεταξύ της ἀνέμελης προηγούμενης ζωῆς και της τωρινῆς πλήρους υπεύθυνης και γεμάτης υποχρεώσεων κατάστασής τους (31 και 33).

¹¹⁹ Την αναφορά στο συγκεκριμένο χωρίο του Θουκυδίδη εντόπισα στον Bradshaw (1991: 100 σημ. 5). Για το αρχαίο κείμενο βλ. την ἔκδοση του H. S. Jones (2¹1942).

¹²⁰ Κακριδής (1998: 52–53).

την εμβληματική του ασπίδα, στοιχείο που στο δράμα φαίνεται πως υποτιμάται, καθώς σε ολόκληρο το έργο δύο μόνο φορές γίνεται μνεία σε αυτό. Μάλιστα η πρώτη αναφορά στην ασπίδα του Αίαντα απαντά στον στίχο 19 (*Αΐαντι τῷ σακεσφόρω*), όπου ο Οδυσσεύς αποδίδει στον Αίαντα τον χαρακτηρισμό *σακεσφόρος*.¹²¹ Μέχρι τον στίχο 576 δεν γίνεται καμία νύξη στην ασπίδα του Αίαντα. Λίγο πριν την ολοκλήρωση του Α΄ Επεισοδίου ο ίδιος ο ήρωας στους στίχους 574–76 αποφασισμένος πλέον να θέσει πρόωρο τέλος στη ζωή του, κληροδοτεί την περίφημη ασπίδα του στον γιο του, τον Ευρυσάκη, από την οποία άλλωστε ο τελευταίος σύμφωνα με τα όσα εκθέτει ο Αίαντας έλαβε και το όνομά του (*ἀλλ' αὐτό μοι σύ, παῖ, λαβὼν τούπώνυμον, / Εὐρύσακες, ἴσχε διὰ πολυρράφου στρέφων / πόρπακος ἐπτάβοιον ἄρρηκτον ἄσάκος*).¹²²

Οι όροι που χρησιμοποιούνται από τον Αίαντα για την περιγραφή της ασπίδας του θυμίζουν την αντίστοιχη ασπίδα του οπλίτη.¹²³ Ήδη από τα ομηρικά έπη ο Αίαντας σκιαγραφείται ως ο ήρωας που στη διάθεσή του έχει την ασπίδα με τις επτά στρώσεις, είναι άτρωτος και αποτελεί το πελώριο τείχος για την άμυνα των υπολοίπων Αχαιών, γι αυτό και συνήθως προσδιορίζεται ως *μέγας* ή *πύργος*.¹²⁴ Ιδιαίτερα η μεταφορά του

¹²¹ O Garvie (2010: 106 ad 19) επισημαίνει πως το επίθετο *σακεσφόρος* «δεν είναι κοσμικό. Πρέπει να θυμηθούμε την *Ιλιάδα*, στην οποία ο Αίαντας είναι κάτοχος μιας μεγάλης, πυργωτής ασπίδας φτιαγμένη από επτά στρώσεις. Το είδος αυτό της ασπίδας ήταν ήδη παρωχημένο πολύ πριν τον Τρωικό Πόλεμο. [...] Ακόμα περισσότερο από το ξίφος του, που έγινε σύμβολο της καταστροφικής μανίας και της τραγωδίας του, η ασπίδα συμβολίζει την θέση του ως πολεμιστή ήρωα και προστάτη του λαού του».

¹²² O Budelmann (2000: 34–35) επικεντρώνει την προσοχή του στην ετυμολογική συνάφεια του ονόματος του Ευρυσάκη και της ασπίδας (*σάκος*) και σημειώνει τα ακόλουθα: «by stressing that it is Eurysakes' eponymous weapon, Ajax insists on the propriety of his arrangements, even as he invoked earlier in the same speech the 'justness' (*δικαίως* 547, *ἐν νόμοις πατρός* 548) with which Eurysakes is his son. Again a sentence keeps spectators busy by separating a number of specifiers from their heads, but is unlikely to make them feel that they are busy for nothing» (35).

¹²³ Stanford (1963: 133 ad 575–76). Η Kennedy (2003: 122 σημ. 241) προσθέτει μία σημαντική λεπτομέρεια αναφέροντας χαρακτηριστικά τα εξής: «η ασπίδα του Αίαντα τυπικά ονομάζεται *σάκος*. [...] Το *ὄπλον* από το οποίο έλαβαν το όνομά τους οι οπλίτες ήταν μικρότερο και ελαφρύτερο (από την ασπίδα). Η διάκριση ανάμεσα στα δύο είδη ασπίδας δεν μειώνει τον συσχετισμό. Στην πραγματικότητα ο Αίαντας αποκαλείται τόσο *σακεσφόρος* όσο και *ὀπλίσιμος* στη διάρκεια του έργου». Παράλληλα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρατήρηση της ίδιας της Kennedy (155 σημ. 291) με αφορμή τους στίχους 240–42 του έργου (*ρίπτει θερίσας, τὸν δ' ὀρθὸν ἄνω κίονι δήσας / μέγαν ἵπποδέτην ῥυτῆρα λαβὼν / παῖει λιγυρᾶ μᾶστιγι διπλῆ*). Στους στίχους αυτούς γίνεται από την Τέκμησσα η περιγραφή της μανίας του Αίαντα. «Ο Αίαντας κρατά το μαστίγιο (*μάστιξ*) που συνήθως συνδέεται τον 5^ο αιώνα με την Περσική τυραννία. Όταν η λογική του Αίαντα επιστρέφει, περιγράφεται ως *σακεσφόρος* ή *ξίφοκτόνος*. Συνεπώς, η μανία που του επέβαλε η Αθηνά είναι αντίστοιχη των Περσών. Η ηρωική Αθήνα υπό την επιρροή του τόξου μετατρέπεται σε τυραννική».

¹²⁴ Για τη συγκέντρωση των αντίστοιχων παράλληλων χωρίων τόσο από την *Ιλιάδα* όσο και από την *Οδύσσειαν* που προβάλλουν τους χαρακτηρισμούς αυτούς για τον Αίαντα βλ. ενδεικτικά Stanford (1963: xiv–xv με έμφαση στις σημ. 13 και 16), Kirkwood (1965: 70), Cohen (1978: 26 σημ. 14), Hesk (2003: 28), Finglass (2011: 143 ad 18–19) και Παπαδόδημα (2018: 4 σημ. 8). Η Sorum (1986: 364) επισημαίνει τον αμυντικό ρόλο που κατέχει ο Αίαντας στην *Ιλιάδα* σε αντίθεση με τον Αχιλλέα. Το στοιχείο αυτό ενισχύεται και με την άποψη του Leinieks που παραθέτει η Gasti (1992: 87 σημ. 25), όπου ο Αίαντας συνδέεται με το «κατεξοχήν αμυντικό όπλο, την ασπίδα». Η Worman (2001: 235–36) επίσης τονίζει το

πύργου εισάγει, όπως επισημαίνει και ο Hesk, μια πολιτική διάσταση τονίζοντας τη σημασία της στρατιωτικής ενηλικίωσης με την «εμφάνιση της ιδεολογίας του οπλίτη και της συλλογικής δράσης τον 6^ο και 5^ο αιώνα π.Χ.». ¹²⁵ Η επτάστρωτη αυτή ασπίδα (στ.576: *ἐπτάβοιον σάκος*) ¹²⁶ που την κρατούσε ο οπλίτης στο αριστερό του χέρι και λόγω του μεγάλου στρογγυλού της σχήματος, «μπορούσε να καλύψει και να προστατεύσει όχι μόνο το σώμα του άνδρα που την είχε στο χέρι του, αλλά και του διπλανού του». ¹²⁷ Ο Αίαντας ως κάτοχος της εν λόγω ασπίδας μάχεται με αυταπάρνηση για την προάσπιση των συμφερόντων των συναγωνιστών του και λειτουργεί εντός των ορίων της ομάδας και της οπλιτικής φάλαγγας. ¹²⁸

Το ηρωικό αυτό σύμβολο του Αίαντα, η ασπίδα του, αντικαθίσταται στο δράμα από το αντι-οπλιτικό σύμβολο, το ξίφος. Η πρώτη μνεία στο ξίφος γίνεται στον στίχο 10, όπου η Αθηνά με τη διατύπωση *χέρας ξιφοκτόνους* αναδεικνύει τον κρίσιμο ρόλο του ξίφους στην πολεμική ταυτότητα του Αίαντα. Η πράξη του Αίαντα είναι ακόμη τόσο νωπή που τα χέρια του εξακολουθούν «να στάζουν αίμα». ¹²⁹ Το αιματοβαμμένο σπαθί του Αίαντα σύμφωνα με τα όσα εκθέτει ο Οδυσσέας, αποτελεί το αποδεικτικό στοιχείο της ενοχής του πρώτου ήρωα για τον αποδεκατισμό των κοπαδιών (στ.30: *πηδῶντα πεδία σὺν νεορράντῳ ξίφει*). Συνεπώς, το ξίφος του Αίαντα «μετατρέπεται σε σύμβολο της κατασχύνης του». ¹³⁰

Η κατασχύνη του ήρωα ενισχύεται ακόμη περισσότερο με την αναφορά της Αθηνάς στον στίχο 47 πως ο Αίαντας ενήργησε μόνος με δόλιο τρόπο και κατά τη διάρκεια της νύχτας έχοντας ως στόχο την επίθεση στους αντιπάλους του (*νύκτωρ ἐφ' ὑμᾶς δόλιος ὀρμᾶται μόνος*). Ο κυριευμένος από μίσος για τους εχθρούς του Αίαντας οδηγείται στη σκοτεινή και συγχρόνως δόλια επίθεση, προκειμένου να λάβει την πολυπόθητη εκδίκησή του. Η δόλια αυτή νυχτερινή επίθεση έρχεται σε αντίθεση με το ηρωικό

γεγονός πως «παρόλο που η ασπίδα δεν είναι το κυρίαρχο οπτικό χαρακτηριστικό του Αίαντα στο δράμα, η χρήση από τον Οδυσσέα αυτής της ομηρικής εικόνας, επικεντρώνει την προσοχή στην αμυντική γλώσσα που περιγράφει την κατάσταση του ήρωα». Για το εν λόγω ζήτημα βλ. ακόμη Treu (2017: 33).

¹²⁵ Hesk (2003: 35).

¹²⁶ Για τον αριθμό επτά στις στρώσεις της ασπίδας του Αίαντα βλ. Jebb (1967: 93 ad 575), ο οποίος αναφέρει πως πρόκειται για εξαίρεση, αφού στον στίχο 479 στο Ο της *Ιλιάδος* γίνεται μνεία στην ασπίδα του Τεύκρου, η οποία αποτελείται μόνο από τέσσερις στρώσεις *σάκος τετραθέλυμον*.

¹²⁷ Carter (2007: 100).

¹²⁸ Bradshaw (1991: 106 σημ. 16). Ο Garvie (2010: 222–23 ad 574–76) παρουσιάζει και τις διάφορες τεχνικές λεπτομέρειες αναφορικά με την κατασκευή της συγκεκριμένης ασπίδας.

¹²⁹ Garvie (2010: 104 ad 10).

¹³⁰ Garvie (2010: 108 ad 30).

μεγαλείο του Αίαντα.¹³¹ Οι επανειλημμένες αναφορές στην ατομική δράση του Αίαντα με τη χρήση του επιθέτου *μόνος* (29: *μόνον*, 47: *μόνος*, 294: *μόνος*, 467: *μόνος μόνους*, 1276: *μοῦνον* και 1283: *μόνος μόνου*) σε συνδυασμό με την έμφαση στο νυχτερινό κυνήγι (21: *νυκτός*, 47: *νύκτωρ*, 217: *νύκτερος Αΐας*, 285: *νυκτός*, 1056: *νύκτωρ*), ερμηνεύονται «ως απόρριψη εκ μέρους του Αίαντα των νέων ορθολογιστικών αξιών της κοινότητας και αποδεικνύουν την προσκόλλησή του στο σύστημα των ανταγωνιστικών αξιών της ομηρικής εποχής».¹³²

Ο Αίαντας εκπροσωπεί τα ιδανικά του μοναχικού πολεμιστή και η σκληρότητα των πράξεών του διαποτίζει ολόκληρο το έργο. Το αιματοβαμμένο ξίφος επανέρχεται συνεχώς θυμίζοντας στους θεατές εικόνες από τις ενέργειες του Αίαντα την προηγούμενη νύχτα. Στον στίχο 95 η Αθηνά επιτείνει το παιχνίδι με τον παράφρονα Αίαντα στην προσπάθειά της να εκμαιεύσει πληροφορίες από τον τελευταίο για την πράξη του. Ήδη στην αρχή του στίχου 95, η Αθηνά προτάσσει μία άλλη λέξη για να αναφερθεί στο ξίφος του Αίαντα, τη λέξη *ἔγχος* σε συνδυασμό με το ρήμα *ἔβαψας*, τονίζοντας εκ νέου το όργανο που συνέβαλε στην αιματοχυσία των εχθρών, κατά τη λανθασμένη πεποίθηση του ομώνυμου πρωταγωνιστή του έργου. Η διατύπωση *αἴθωνι σιδήρῳ* που χρησιμοποιεί ο Χορός στον στίχο 147 επικεντρώνει και πάλι την προσοχή μας στο ξίφος του Αίαντα. Ο συγκεκριμένος στίχος θυμίζει εν πολλοίς την περιγραφή του Αίαντα στον στίχο 222 ως *ἄνδρὸς αἴθωνος* δίνοντας για ακόμη μία φορά έμφαση στην πολεμική του δεινότητα.¹³³

Το λαμπερό και αστραφτερό ξίφος των παραπάνω στίχων μετατρέπεται στον στίχο 231 σε δυσοίωνο εκτελεστικό όργανο για τον ίδιο τον Αίαντα. Ο Χορός ύστερα από όλες τις αποδείξεις που προσέφερε η Τέκμησσα και την επιβεβαίωση της εγκυρότητας των άσχημων νέων για τον άρχοντά τους (στ.219–20: *χειροδάκτα σφάγι' αἰμοβαφῆ, / κείνου χρηστήρια τάνδρός*), εκφράζει τις βάσιμες ανησυχίες του πως το τέλος του

¹³¹ Ο Knox (1961: 11) [= Knox (1979: 135)] αναφέρει πως ο Αίαντας ακριβώς επειδή είναι αυτός που είναι «μπορεί να χρησιμοποιήσει οποιοδήποτε μέσο όχι όμως την απάτη». Στο ίδιο μήκος σκέψης φαίνεται πως κινείται και ο Stevens (1986: 328), ο οποίος επισημαίνει πως η εικόνα που προβάλλεται για τον Αίαντα ήδη από τα ομηρικά έπη σχετίζεται με τις πολεμικές του ικανότητες και όχι με τη δυνατότητα εξαπάτησης που αποτελούσε παραδοσιακό γνώρισμα του Οδυσσέα, κάτι που όμως στο έργο *Αΐας* φαίνεται πως έχει ανατραπεί. Βλ. επίσης Scodel (2014: 336).

¹³² Gasti (1992: 83–84 και κυρίως σημ. 12 και 14 με μικρή παραλλαγή των λεγομένων της). Για την επανάληψη της λέξης *μόνος* βλ. Garvie (2010: 108 ad 29), όπου δίνεται έμφαση στο γεγονός πως «οι ήρωες του Σοφοκλέους νιώθουν πολύ συχνά ολομόναχοι και αποκομμένοι από την κοινωνία, στοιχείο που θα αποβεί σημαντικό για την κατανόηση του ίδιου του έργου».

¹³³ Για το συγκεκριμένο ομηρικό επίθετο που ήταν δηλωτικό για την περιγραφή του Αίαντα (*αἴθωνα λέοντα*) βλ. Stanford (1978: 191 και σημ. 5) και March (1991–93: 10 και σημ. 53).

κάποτε σπουδαίου ήρωα είναι πλέον προδιαγεγραμμένο (στ.229–32: *ὄμοι, φοβοῦμαι τὸ προσέρπον· περίφαντος ἀνὴρ / θανεῖται, παραπλήκτω χερὶ συγκατακτὰς / κελαινοῖς ξίφεσιν βοτὰ καὶ / βοτῆρας ἵππονώμας*). Το μανιασμένο χέρι που όπλισε τον Αίαντα στην επίθεση και εν συνεχεία στην εξολόθρευση όχι μόνο της λείας, αλλά και των βοσκών, προμηνύει για πρώτη φορά μέσα στο έργο την τραγική κατάληξη του ήρωα. Το *κελαινὸν ξίφος* με το σκούρο χρώμα αντιπαραβάλλεται προς τον *αἶθωνα σίδηρον* (στ.147) τονίζοντας τη συνεχή αντίθεση που κυριαρχεί σε ολόκληρο το δράμα μεταξύ σκότους και φωτός που αποτελεί έκφραση «των δύο πλευρών της φύσης του Αίαντα, της νυχτερινής προδοσίας από τη μία και του θάρρους και της ανδρείας από την άλλη».¹³⁴

Η Gasti ερμηνεύει το μαύρο χρώμα του ξίφους ως ένδειξη του αντι-οπλιτικού μαύρου κυνηγιού στο οποίο επιδίδεται ο Αίαντας. Η ίδια θεωρεί πως τα λόγια του Χορού στους στίχους 179–81 (*ἢ χαλκοθώραξ σοί τιν' Ἐνάλιος / μομφὰν ἔχων ξυνοῦ δορός ἐννουχίους / μαχαναῖς ἐτείσατο λάβαν;*) «ανακαλούν την εικόνα του μαύρου κυνηγιού και αποτελούν μια κριτική της αντι-οπλιτικής συμπεριφοράς του Αίαντα». Αντίθετα, η επιλογή του επιθέτου *χαλκοθώραξ* θεωρείται δηλωτική για το νέο σύστημα των οπλικών αξιών. Ιδιαίτερα ο *θώραξ* συμβολίζει «την αμυντική λειτουργία του πολεμιστή», στοιχείο που συμπληρώνεται με την έκφραση *ξυνοῦ δορός*, μια έκφραση που προκρίνει ένα νέο συνεργατικό πεδίο δράσης,¹³⁵ ένα πεδίο δράσης που όμως ο Αίαντας με την επιμονή του στον ατομικό αγώνα φαίνεται πως απορρίπτει.

Ένα επιπλέον στοιχείο που συνηγορεί υπέρ της άποψης πως ο Αίαντας δεν λειτουργεί υπό το πρίσμα των συνεργατικών αξιών αποτελεί και η αναφορά στη σάλπιγγα στους στίχους 289–91 (*Αἶας; τί τήνδ' ἄκλητος οὔθ' ὑπ' ἀγγέλων / κληθεῖς ἀφορμᾶς πείραν οὔτε του κλυῶν / σάλπιγγος; ἀλλὰ νῦν γε πᾶς εὔδει στρατός*). Η Τέκμησσα στον διάλογό της με τον Χορό στο Α΄ Επεισόδιο αφηγείται όσα γνωρίζει η ίδια για τα συμβάντα της περασμένης νύχτας. Ιδιαίτερα η μνεία στη σάλπιγγα (στ.291 *σάλπιγγε*) αποτελεί, όπως επισημαίνει η Gasti, χαρακτηριστικό γνώρισμα «της στρατιωτικής τάξης και συντελεί στην πειθαρχία και στη συνοχή του στρατού». Το γεγονός πως ο Αίαντας δεν ανταποκρίνεται στα κελεύσματα της σάλπιγγας δηλώνει για ακόμη μία φορά την άρνησή του απέναντι σε κάθε αίσθημα κοινωνικής υποχρέωσης και ευθύνης προς τον υπόλοιπο στρατό. Μία εκ διαμέτρου διαφορετική στάση φαίνεται

¹³⁴ Stanford (1978: 190 σημ. 4, όπου και περισσότερη βιβλιογραφία).

¹³⁵ Gasti (1992: 89–90 με ιδιαίτερη έμφαση στις σημ. 35–37, όπου και σχετική βιβλιογραφία).

πως επιδεικνύει ο Οδυσσέας στους στίχους 14–17 στη διάρκεια του εγκάρδιου χαιρετισμού του προς την Αθηνά (*ὦ φθέγμ' Ἀθάνας, φιλότατης ἐμοὶ θεῶν, / ὡς εὐμαθές σου, κᾶν ἄποπτος ἦς ὅμως, / φώνημ' ἀκούω καὶ ξυναρπάζω φρενὶ / χαλκοστόμου κῶδωνος ὡς Τυρσηνικῆς*).¹³⁶ Η παρομοίωση της φωνῆς της Αθηνάς με τη σάλπιγγα, δηλώνει ακριβῶς αυτή την ανάγκη του Οδυσσέα για πειθαρχία και την υποταγή του στις αρχές της κοινότητας. Στο πρόσωπο του Οδυσσέα ενσαρκώνονται οι αρετές ενός προσαρμοστικού ανθρώπου που έχει αναγνωρίσει τον νέο πολιτικό κόσμο της αμοιβαιότητας και της συνεργασίας.

Το ξίφος του Αίαντα επανέρχεται και στους στίχους 324–26, όπου περιγράφεται ο ήρωας ανάμεσα στα σφαγμένα ζῶα (*ἄσιτος ἀνήρ, ἄτοπος, ἐν μέσοις βοτοῖς / σιδηροκμῆσιν ἦσυχος θακεῖ πεσών, / καὶ δηλός ἐστιν ὥς τι δρασεῖων κακόν*). Η επιλογή του σύνθετου επιθέτου *σιδηροκμῆσιν* (στ.325) που εντοπίζεται μόνο εδώ, προσλαμβάνει ιδιαίτερη σημασία, διότι ο συγκεκριμένος ὀρος χρησιμοποιείται «για κάποιον που έχει πεθάνει από το σπαθί».¹³⁷ Η Τέκμησσα ενδεχομένως να υποψιάζεται πως ο Αίαντας μετά τον αποδεκατισμό των ζώων σχεδιάζει κάτι εξίσου άσχημο (στ.326), όμως «ο φόβος της εκφράζεται με αρκετή αβεβαιότητα».¹³⁸ αντίθετα «για τους θεατές ο υπαινιγμός στην αυτοκτονία του Αίαντα είναι σαφής».¹³⁹ Με άλλα λόγια, το ὄργανο που χρησιμοποίησε ο Αίαντας για τη σφαγή των κοπαδιών, προμηνύει και το τέλος του ίδιου. Πράγματι λαμβάνοντας υπόψη την παρατήρηση του αρχαίου σχολιαστή για τον στίχο 326, ὄλο το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην προσοχή που πρέπει να επιδείξει το ακροατήριο στο γεγονός που πρόκειται να συμβεί: *προσεκτικὰ πρὸς τὸν ἀκροατὴν, ἵνα προσέχη ἀκριβέστερον προσδοκῶν ἀκούσεσθαι τὸ συμβησόμενον*.¹⁴⁰

Ἵστερα ἀπὸ τον στίχο 326, η ἐπόμενη μνεία στο ξίφος γίνεται ἀπὸ τον Αίαντα στον στίχο 658, ὅπου χαρακτηρίζει το ξίφος του ὡς το πιο μισητό ἀπὸ ὅλα τα ὄπλα του (*κρύψω τὸδ' ἔγχος τοῦμόν, ἔχθιστον βελῶν*). Πρόκειται για ἓνα ὄπλο προερχόμενο ἀπὸ τον εχθρὸ του Αίαντα, τον Ἐκτορα, το ὁποῖο γίνεται «σύμβολο του ἥρωα και

¹³⁶ Gasti (1992: 85–86 και σημ. 19–20 για τη στενή συνάφεια της Αθηνάς με τη σάλπιγγα).

¹³⁷ Jebb (1967: 59 ad 325), ο οποίος παραθέτει ἀπὸ το ἔργο *Χοηφόροι* του Αισχύλου τους στίχους 365 και 889 (*δουρικμητι λαῶ και ἀνδροκμητα πέλεκυν αντίστοιχα*), για να παρουσιάσει ἐναργέστερα την ἀναλογία με τη λέξη *σιδηροκμῆσιν* και το γεγονός πως ἓνα εργαλεῖο γίνεται το ὄργανο θανάτου των ἀνδρῶν. Για περισσότερα παράλληλα χωρία βλ. Kamerbeek (1963: 79 ad 325) και Finglass (2011: 233 ad 323–25).

¹³⁸ Garvie (2010: 172 ad 326).

¹³⁹ Garvie (2010: 172 ad 326).

¹⁴⁰ Χριστοδούλου (1977: 94 ad 326).

ενσαρκώνει την ηρωική ηθική».¹⁴¹ Το ξίφος για τον Αίαντα αποτυπώνει την ντροπή του στον μέγιστο βαθμό και γι αυτό θα το θάψει βαθιά μέσα στη γη, προκειμένου κανείς να μην αντικρύσει την ατίμωση που έχει υποστεί (στ.658–59: *κρύψω τόδ' ἔγχος τοῦμόν, ἔχθιστον βελῶν, / γαίας ὀρύζας ἔνθα μή τις ὄψεται*).¹⁴² Το σπαθί που χρησιμοποίησε για τη σφαγή των υποτιθέμενων εχθρών του, θα αποτελέσει «την αιτία του δικού του θανάτου».¹⁴³ Αυτό το ξίφος είναι πλέον εχθρικό απέναντι και στον ίδιο τον Αίαντα, ακριβώς επειδή όπως γνωστοποιεί για πρώτη φορά στο έργο ο πρωταγωνιστής στον μονόλογό του προέρχεται από τον χειρότερο εχθρό, τον Έκτορα και συνεπώς οποιοδήποτε δώρο από έναν εχθρό μόνο δεινά προξενεί και καμία ωφέλεια (στ.661–65: *ἐγὼ γὰρ ἐξ οὗ χειρὶ τοῦτ' ἔδεξάμην / παρ' Ἑκτορος δῶρημα δυσμενεστάτου, / οὔπω τι κεδνὸν ἔσχον Ἀργείων πάρα / ἄλλ' ἔστ' ἀληθῆς ἢ βροτῶν παροιμία, / ἐχθρῶν ἄδωρα δῶρα κούκ ὀνήσιμα*).¹⁴⁴

Ο ίδιος ο Αίαντας στον στίχο 815, θα προσωποποιήσει το δώρο του χειρότερου εχθρού του, το ξίφος, χαρακτηρίζοντάς το με τον όρο *σφαγεύς* (στ.815–18: *ὁ μὲν σφαγεύς ἔστηκεν ἧ τομώτατος / γένοιτ' ἄν, εἴ τῳ λογίζεσθαι σχολή, / δῶρον μὲν ἀνδρὸς Ἑκτορος ζένων ἐμοὶ / μάλιστα μισηθέντος, ἐχθίστου θ' ὀρᾶν*). Πρόκειται για το μέσο που οδήγησε στον αποδεκατισμό των ζώων στην αρχή της τραγωδίας και που τώρα είναι έτοιμο για την «εκτέλεση της τελευταίας του αποστολής».¹⁴⁵ Είναι γεγονός πως η επόμενη μνεία στο ξίφος γίνεται από τον Τεύκρο, όταν ο αδερφός του, ο Αίαντας κείτεται ήδη νεκρός. Ο Τεύκρος στη διάρκεια του Δ' Επεισοδίου αναφέρεται

¹⁴¹ Gasti (1992: 90).

¹⁴² O Garvie (2010: 245 ad 658–59) τονίζει πως το ρήμα *κρύπτω* «χρησιμοποιείται κανονικά για την ταφή των νεκρών» και πως το σώμα του Αίαντα «θα είναι ο τάφος του ξίφους». Πρβ. και τον στίχο 899 (*κρυφαίῳ φασγάνῳ περιπτυχῆς*), όπου «το ξίφος είναι χωμένο εν μέρει στο έδαφος, εν μέρει στο σώμα του Αίαντα» (Garvie 2010: 296 ad 899). Για τον στίχο 899 βλ. και Γκαστή (1998: 198 σημ. 4) με αναφορά και στην παρατήρηση του αρχαίου σχολιαστή: *κρυφαίῳ ἀποκομμένῳ εἰσδεδυκότι εἰς τὸ σῶμα*.

¹⁴³ Sicherl (1977: 88).

¹⁴⁴ Για μια εμπεριστατωμένη παρουσίαση τη σημασίας του οξύμωρου σχήματος *ἐχθρῶν δῶρα ἄδωρα* και για την αντίληψη ότι ένας νεκρός μέσω του δώρου του μπορεί να σκοτώσει τους ζωντανούς βλ. ενδεικτικά Stanford (1963: 145 ad 665). Για την παράθεση και άλλων σωζόμενων έργων σχετικά με τη δυνατότητα αυτή του νεκρού που αποτελεί κοινό τόπο στην αρχαιοελληνική σκέψη βλ. ακόμη Kamerbeek (1963: 200 ad 1027), Garvie (2010: 246 ad 664–65) και Finglass (2011: 249 ad 1024–27). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη του Kane (1996: 21 σημ. 14), σύμφωνα με την οποία οι Αχαιοί στέρησαν από τον Αίαντα τα όπλα του Αχιλλέα λόγω του γεγονότος πως ο Αίαντας ήταν κάτοχος του ξίφους του Έκτορα, στοιχείο που προξενούσε τη ζήλεια των υπολοίπων προς το πρόσωπο του ομώνυμου πρωταγωνιστή της τραγωδίας.

¹⁴⁵ Garvie (2010: 281 ad 815) και Cohen (1978: 33). Ο Stanford (1963: 166 ad 815–16) θεωρεί πως η προσωποποίηση του ξίφους σημαίνει κάτι περισσότερο από «δολοφόνος». Για τον εν λόγω μελετητή αυτή η προσωποποίηση σχετίζεται με πρακτικές θυσίας και προκειμένου να ενισχύσει την πεποίθησή του παραθέτει δύο χωρία από την *Ίφιγένεια την εν Ταύροις* του Ευριπίδη (στ.623) και από τον *Ηρακλή* του Ευριπίδη (στ.451). Για το ίδιο θέμα βλ. και March (1991–93: 30 σημ. 130).

συνεκδοχικά στο ξίφος με την φράση *αἰόλου κνώδοντος*. Ὑστερα ἀπὸ τον θρηνητικὸ λόγο γιὰ τον ἀδικοχαμένο ἀδερφό του, ὁ Τεύκρος προσπαθεῖ στους στίχους 1024–26 νὰ ἀφαιρέσει ἀπὸ τὸ νεκρὸ σῶμα τὸ ἀντικείμενο που μοιραία ὁδήγησε στὸν θάνατο τον ἥρωα, τὸ ξίφος (*οἴμοι, τί δράσω; πῶς σ' ἀποσπάσω πικροῦ / τοῦδ' αἰόλου κνώδοντος; ὦ τάλας, ὕφ' οὔ / φονέως ἄρ' ἐξέπνευσας;*).

Τὸ ἐπίθετο *αἰόλος* σύμφωνα με τὸν Garvie χρησιμοποιεῖται στὸν Ὅμηρο γιὰ τὴν ἀσπίδα του Αἴαντα. Ὁ ἴδιος μελετητὴς σημειώνει πως «αὐτὴ ἡ ἀπήχηση συνδέει τὸ ξίφος του Ἐκτορα καὶ τὴν ἀσπίδα του Αἴαντα σὲ ἓνα καὶ μόνον ἐπίθετο», ἐνῶ γιὰ τὸν Stanford ἡ συνεκφορά *αἰόλου κνώδοντος*, ἔχει σκοπὸ νὰ ἀναδείξει τὴν «έντονη ἀντίθεση μετὰξὺ του ἀστραφτεροῦ μετάλλου του ξίφους καὶ τοῦ αἵματος του Αἴαντα». ¹⁴⁶ Ἡ προσωποποίηση του ξίφους στὸν στίχο 815 συνεχίζεται καὶ στὸν στίχο 1026, ὅπου ὁ Τεύκρος μεταχειρίζεται τὴ λέξη *φονέως* σὲ ἐμφατικὴ θέση στὴν ἀρχὴ του στίχου, γιὰ νὰ προσδιορίσει πως ὁ πραγματικὸς υπεύθυνος γιὰ τὸν χαμὸ του Αἴαντα ἦταν ὁ δωρητὴς του ξίφους, ὁ Ἐκτορας (στ.1026–27: *φονέως ἄρ' ἐξέπνευσας. εἶδες ὡς χρόνω / ἔμελλέ σ' Ἐκτωρ καὶ θανὸν ἀποφθίσειν;*). ¹⁴⁷

Ἐχει ἰδιαιτέρη σημασία νὰ λεχθεῖ πως ἡ πρώτη μνεῖα στὸ ξίφος ὡς δῶρο του Ἐκτορα εἶχε γίνει στους στίχους 661–63 στὴ διάρκεια του Β' Ἐπεισοδίου του ἔργου στὴν ἀπατηλὴ ρήση του Αἴαντα (*ἐγὼ γὰρ ἐξ οὔ χειρὶ τοῦτ' ἐδεξάμην / παρ' Ἐκτορος δῶρημα δυσμενεστάτου, / οὔπω τι κεδνὸν ἔσχον Ἀργείων πάρα*). Οἱ στίχοι 817–18 ἀπὸ τὸν ὕστατο λόγο του Αἴαντα (*δῶρον μὲν ἀνδρὸς Ἐκτορος ξένων ἐμοὶ / μάλιστα μισηθέντος, ἐχθίστου θ' ὀρᾶν*), ἐπαναλαμβάνουν τὸ ἴδιο νόημα με τὸς παραπάνω στίχους ἐπικυρώνοντας γιὰ ἀκόμη μῖα φορὰ πως ἡ τραγωδία του ομώνυμου ἥρωα του δράματος προήλθε ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγὴ των δῶρων με τὸν Ἐκτορα. ¹⁴⁸ Ἡ ἀνταλλαγὴ δῶρων δημιούργησε ἓνα εἶδος φιλίας ἀνάμεσα στὸν Ἐκτορα καὶ τὸν Αἴαντα, ὡστόσο οἱ συνέπειες καὶ γιὰ τὸς δύο ἥρωες ἀποδείχθηκαν καταστροφικές. ¹⁴⁹ Ἡ Gasti υποστηρίζει

¹⁴⁶ Garvie (2010: 316 ad 1025–26 με ἀναφορὰ στα λεγόμενα του Garner) καὶ March (1991–93: 17 σημ. 87, ὅπου καὶ περαιτέρω βιβλιογραφία). Βλ. ἀκόμη Standord (1963: 189–90 ad 1024–25) καὶ Stanford (1978: 196).

¹⁴⁷ Garvie (2010: 316–17 ad 1025–26). Ὁ ἴδιος μελετητὴς ἐπισημαίνει πως ἡ ἀντίληψη σύμφωνα με τὴν ὁποία ἓνας ἐχθρὸς ἀκόμη καὶ μετὰ τὸν θάνατο παραμένει ἐχθρὸς, θὰ ἀποβεῖ σημαντικὴ στὴν τελικὴ σκηνὴ διαπραγμάτευσης γιὰ τὴν ταφὴ του νεκροῦ ἥρωα ἀνάμεσα στὸν Ἀγαμέμνονα καὶ τὸν Ὀδυσσεῆ (317 ad 1026–39).

¹⁴⁸ Knox (1961: 15) [=Knox (1979: 139)]. Ὁ Kane (1996: 23–24) διατυπώνει σὲ μῖα ἐνδιαφέρουσα παρατήρηση ὅτι ὁ Αἴαντας προσδιορίζει τὴν προέλευση του ξίφους δεδομένου πως ὁ ἥρωας πλέον εἶχε ἐχθροὺς καὶ ἀπὸ τὰ δύο στρατόπεδα του Τρωικοῦ Πολέμου.

¹⁴⁹ Ὁ Τσαγγάλης (2008: 62) ἐπισημαίνει πως ὄχι μόνον τὸ δῶρο του Ἐκτορα πρὸς τὸν Αἴαντα σηματοδοτεῖ τὸ φρικτὸ τέλος του δευτέρου, ἀλλὰ καὶ ἡ ζώνη που δῶρισε ὁ Αἴαντας στὸν Ἐκτορα θὰ

πως το ξίφος δεν συμβολίζει μόνο τον αναπόφευκτο θάνατο του Αίαντα, επειδή είναι δώρο από έναν εχθρό, αλλά συγχρόνως το ξίφος παραπέμπει «στο σύστημα των ανταγωνιστικών αξιών της ομηρικής κοινωνίας». Το ξίφος ανήκει σε ένα παλαιό ηρωικό ιδεώδες που έβρισκε την πλήρη εφαρμογή του στον ατομικό αγώνα και στην ανάγκη για υπεροχή, ένα σύστημα αξιών αντίθετο από αυτό που προκρίνει η ανάπτυξη της στρατιωτικής φάλαγγας.¹⁵⁰ Το συγκεκριμένο όπλο του Αίαντα δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις επιταγές του σύγχρονου πολιτικού κόσμου, γι αυτό και πρέπει να απομακρυνθεί από μια κοινωνία που προτάσσει τη συνοχή μεταξύ της ομάδας.

Η απομάκρυνση του Αίαντα από τον σύγχρονο πολιτικό κόσμο θα επιτευχθεί μέσα από το ακονισμένο αυτό ξίφος που ο πρωταγωνιστής προσδοκά να του προσφέρει άμεσο θάνατο (στ.820–22: *σιδηροβρῶτι θηγάνη νεηκονής· / ἔπηξα δ' αὐτὸν εὔ περιστείλας ἐγώ, / εὐνούστατον τῶδ' ἀνδρὶ διὰ τάχους θανεῖν*), ενώ στην προσευχή του στον Δία που ακολουθεί επιθυμεί ο αδερφός του, ο Τεύκρος, να εντοπίσει πρώτος το άψυχο σώμα και το αιματοβαμμένο σπαθί του, ώστε να αποφευχθεί η κακομεταχείριση του σώματός του από τους εχθρούς του (στ.827–30: *Τεύκρω φέροντα, πρῶτος ὡς με βαστάση / πεπτῶτα τῶδε περὶ νεορράντω ξίφει, / καὶ μὴ πρὸς ἐχθρῶν του κατοπτρευθεὶς πάρος / ῥιφθῶ κυσὶν πρόβλητος οἴωνοις θ' ἔλωρ*). Το σπαθί είναι και πάλι διαποτισμένο από αίμα (νεορράντω ξίφει), αλλά πλέον πρόκειται για το αίμα του πρωταγωνιστή. Ολόκληρος ο αποχαιρετηστήριος αυτός λόγος του Αίαντα έχει συντεθεί με εικόνες σφαγής (στ.833: *ξὺν ἀσφαδάστω*, 841: *αὐτοσφαγῆ, αὐτοσφαγεῖς*). Μέχρι το τέλος και κυρίως στους στίχους 839–42 ο Αίαντας επιθυμεί την εκδίκηση των εχθρών του και εύχεται για ολόκληρο το στράτευμα κατάληξη όμοια με τη δική του [(καὶ σφας κακοὺς κάκιστα καὶ πανωλέθρους / ξυναρπάσειαν, ὥσπερ εἰσορῶσ' ἐμὲ / αὐτοσφαγῆ πίπτοντα· τῶς αὐτοσφαγεῖς / πρὸς τῶν φιλίστων ἐκγόνων ὀλοίατο)].¹⁵¹

αποβεί μοιραία, αφού ο Αχιλλέας θα χρησιμοποιήσει τη ζώνη αυτή για τον διασυρμό του άψυχου σώματος του Έκτορα. Για περισσότερες λεπτομέρειες για το εν λόγω επεισόδιο βλ. Τσαγγάλης (2008: 62 σημ. 132 και 133, όπου και σχετική βιβλιογραφία).

¹⁵⁰ Gasti (1992: 90–91).

¹⁵¹ Πρόκειται για στίχους που σύμφωνα με τα αρχαία σχόλια έχουν υποστεί κάποια παρεμβολή. Οι Lloyd–Jones & Wilson (1990: 28) τάσσονται υπέρ της απαλοιφής όλων αυτών των στίχων σε αντίθεση με τις προτάσεις άλλων φιλόλογων που αμφισβητούν ορισμένες μόνο λέξεις από τους παρατιθέμενους στίχους. Για μια ευσύνοπτη παρουσίαση των σχετικών απόψεων και επιχειρημάτων που έχουν διατυπωθεί για τη γνησιότητα ή μη των στίχων αυτών βλ. ενδεικτικά Garvie (2010: 285–86 ad 839–42).

Ο Gellie (1972: 22) θεωρεί πως η ύπαρξη και μόνο των συγκεκριμένων στίχων με την προσευχή του Αίαντα στις Ερινύες για τιμωρία των εχθρών του, καθιστά σαφές πως ο Αίαντας δεν εγκατέλειψε ποτέ την πραγματική του φύση ούτε και στον παραπλανητικό του λόγο και παρέμεινε «αμετανόητος» μέχρι και το τέλος του. Την ίδια πεποίθηση εκφράζει και ο Lawrence (2005: 26 σημ. 18).

Ο Αίαντας ύστερα από την κατάρα που απευθύνει στους εχθρούς του και μετά από τις διάφορες επικλήσεις του στους τόπους που τον ανέθρεψαν, πραγματοποιεί την ενέργεια που είχε δηλώσει ξεκάθαρα στους στίχους 832–34 (πομπαῖον Ἑρμῆν χθόνιον εὖ με κοιμίσαι, / ζῆν ἀσφαδάστω, καὶ ταχεῖ πηδήματι / πλευρὰν διαρρήξαντα τῶδε φασγάνῳ) και στους στίχους 864–65 αυτοκτονεί (τοῦθ' ὑμῖν Αἴας τοῦπος ὕστατον θροεῖ, / τὰ δ' ἄλλ' ἐν Αἴδου τοῖς κάτω μυθήσομαι). Η αυτοκτονία για τον Αίαντα φαντάζει ως η μοναδική διέξοδος από μια ατιμωτική ζωή.¹⁵² Εξάλλου, ήδη στους στίχους 479–80 είχε δηλώσει πως ένας ευγενής άντρας πρέπει ή να ζει ένδοξα ή να πεθάνει ένδοξα (ἀλλ' / ἢ καλῶς ζῆν ἢ καλῶς τεθνηκέναι / τὸν εὐγενῆ χρῆ). Ο πρωταγωνιστής του έργου δεν μπορεί να παρατείνει την επονειδιστη ζωή του και επιλέγει τον αυτόβουλο θάνατο. Μέσα από την αυτοκτονία, ο Αίαντας προσδοκά πως θα εξασφαλίσει τη σωτηρία που ο ίδιος επιθυμεί. Με αυτή τη σημασία χρησιμοποιεί και τη μετοχή *σεσωμένον* (στ.692) στο τέλος του Β' Επεισοδίου.¹⁵³ Κατά συνέπεια, τα λόγια του Αίαντα –σε αντιδιαστολή

¹⁵² Waldock (1951: 67–68), Adams (1955: 100), Kamerbeek (1963: 7), Simpson (1969: 95), Sicherl (1977: 68), Holt (1981: 279), Kennedy (2003: 162 σημ. 299), Barker (2004: 8). Ο Whitman (1951: 76) αναφέρει πως ο θάνατος για τον Αίαντα δεν ήταν αποτέλεσμα φόβου ή απελπισίας, αλλά ο ήρωας κατέφυγε στη λύση αυτή με πλήρη «επίγνωση της σημασίας που θα είχε ένας τέτοιος θάνατος για τον ίδιο». Η Blundell (1989: 72) σημειώνει πως η αυτοκτονία του Αίαντα ήταν αναπόφευκτη κατάσταση, διότι αν έμενε ζωντανός θα ένιωθε μεγαλύτερη ντροπή και ατίμωση. Βλ. ακόμα Lesky (2001: 309), Yaser–Abdel–Rahman–Ibrahim (2002: 42) και Raaflaub (2019: 452–53). Για τον Webster (1969: 86) η αυτοκτονία του ήρωα «δεν είναι μόνο διαφυγή, αλλά μία εξιλέωση». Η Nielsen (1978: 24 σημ. 24) ερμηνεύει την αυτοκτονία του Αίαντα ως ανάκτηση του απολεσθέντος κύρους του και πως την οργάνωσε με τέτοιο τρόπο που να ταιριάζει με το ιδανικό ενός αξιόλογου αγώνα. Για την Easterling (1984: 3) η αυτοκτονία του ήρωα «προβάλλει την αληθινή ηθική ποιότητα του χαρακτήρα του». Βλ. ακόμη Davis (1986: 153). Ο Stevens (1986: 334) θεωρεί την αυτοκτονία του Αίαντα ως επιβεβλημένη ενέργεια εξαιτίας της προδοσίας που έχει υποστεί από τους κάποτε φίλους και συμπολεμιστές του. Ο Evans (1991: 77) υποστηρίζει πως ο τρόπος που ο Αίαντας αποφασίζει να θέσει τέλος στη ζωή του είναι ιδιαίτερα συμβολικός και με αφορμή τα λεγόμενα του Lattimore αναφέρει πως «ο Αίαντας εγκαταλείπει τη ζωή με τους δικούς του όρους διατηρώντας την υπερηφάνεια του». Αντίθετα, ο Cohen (1978: 29) κάνει λόγο για παραίτηση του Αίαντα από το ηρωικό του σύμβολο, την ασπίδα του και ακριβώς επειδή έχει χάσει την ηρωική του ταυτότητα καταφεύγει στην αυτοκτονία με το σπαθί. Στο ίδιο μήκος σκέψης κινείται και η Sorum (1986: 373), η οποία θεωρεί την αυτοχειρία του Αίαντα «ως σημάδι αποτυχίας της ηρωικής λειτουργίας για έναν πολεμιστή να πεθάνει από το χέρι του εχθρού του». Για μια ευσύνοπτη παράθεση των απόψεων και άλλων μελετητών σχετικά με τη σημασία της αυτοκτονίας του Αίαντα βλ. Gardiner (1987: 51 σημ. 3).

¹⁵³ Για τη λέξη *σεσωμένον* βλ. Stanford (1963: 150 ad 692), για τον οποίο το *σώζομαι* ίσως να έχει και τη σημασία της «δραπέτευσης από τη ζωή και των προβλημάτων της». Βλ. ακόμη Kamerbeek (1963: 145 ad 692), Jebb (1967: 108–09 ad 691 κεξ.) και Garvie (2010: 253 ad 692). Ο Wigodsky (1962: 154) παρουσιάζει τη διττή σημασία που θα μπορούσε ο όρος *σεσωμένον* να έχει σημειώνοντας τα ακόλουθα: «to Tecmessa and the chorus, it means ‘safely alive’, while to Ajax, and the audience, who know the end of the myth, it can only mean ‘safely dead’». Ο Sicherl (1977: 88) αναφέρει χαρακτηριστικά πως για τον Αίαντα ο θάνατος «ισοδυναμεί με το φως και το φως αυτό είναι η σωτηρία του». Ανάλογη με την άποψη του Sicherl φαίνεται και η ερμηνεία του Rose (1995: 75) σύμφωνα με την οποία «το σκοτάδι του θανάτου είναι η μόνη πιθανή σωτηρία στην οποία μπορεί να ελπίζει ο Αίαντας για έναν κόσμο από όπου έχει ολότελα αποκοπεί από τους θετικούς δεσμούς είτε με τις ανθρώπινες είτε με τις υπεράνθρωπες δυνάμεις». Ο Seale (1982: 158) αναφέρει πως ο θάνατος του Αίαντα θα αποτελέσει τη σωτηρία και του

προς την πεποίθηση του Χορού— αποτελούσαν ρητή έκφραση της αληθινής του υπόστασης, ότι ο ίδιος δεν μπορεί να συμφιλιωθεί με τα δεδομένα του νέου πολιτικού περιβάλλοντος, γι αυτό και αισθάνεται την ανάγκη να εγκαταλείψει τον συγκαρινό αυτόν κόσμο.¹⁵⁴

Ο Χορός καταλαβαίνει πως ο Αίαντας έλεγε την αλήθεια στην απατηλή του ρήση,¹⁵⁵ όταν είναι ήδη αργά και ο τελευταίος έχει αυτοκτονήσει. Ιδίως στον στίχο 913 ο Χορός χρησιμοποιεί για να προσδιορίσει την αδυναμία του Αίαντα να προσαρμοστεί στα ιδανικά του σύγχρονου κόσμου, τον πολιτικό όρο *δυστράπελος*. Πρόκειται για έναν όρο που χαρακτηρίζει τον άνθρωπο που εμμένει στις πεποιθήσεις του, όπως εύστοχα σημειώνει και ο αρχαίος σχολιαστής (στ.913b): *δυστράπελόν φασιν Αττικοί τὸν ἀμετακίνητον ἐν ὀργῇ ἢ διαθέσει ἢ φιλαργυρία. τὸν αὐτὸν δὲ καὶ ἀτράπελον*.¹⁵⁶ Είναι το ακριβώς αντίθετο της λέξης *εὐτράπελος*, του δημοκρατικού ιδεώδους που τονίζει ο Θουκυδίδης και αντιπροσωπεύει τον άνθρωπο που προσαρμόζεται εύκολα μέσα στην ομάδα και στις περιστάσεις.¹⁵⁷ Η τύχη του Αίαντα προεξοφλείται ακόμη και από τον

ίδιου και της οικογένειάς του. Ο Stevens (1986: 335) θεωρεί πως η καταληκτική αυτή λέξη *σεσωμένον* από τον απατηλό λόγο του Αίαντα σχετίζεται με την «τελική αποκατάσταση του ήρωα μετά τον θάνατό του». Για το εν λόγω θέμα βλ. ακόμη Γκαστή (1998: 199).

¹⁵⁴ Sicherl (1977: 91). Ο Wigodsky (1962: 151–52 και 158 σημ. 2) εντοπίζει ορισμένες αναλογίες ανάμεσα στην προφητεία της Αθηνάς που στο έργο μεταφέρεται από τον Άγγελο και του «πλαστού λόγου» του Αίαντα αναφέροντας χαρακτηριστικά πως και στις δύο περιπτώσεις η αμφισημία που δημιουργείται δεν έχει την παραμικρή σημασία, δεδομένου πως η αλήθεια υπάρχει, αλλά η κατανόησή της εναπόκειται στην ικανότητα εκ μέρους των ανθρώπων για ερμηνεία των υπόρρητων νοημάτων. Βλ. επίσης Evans (1991: 77 και 79 με ιδιαίτερη έμφαση στη σημ. 35) και Gasti (1997: 20 σημ. 4). Για τον Reinhardt (1979: 28) ο Αίαντας μόνο στον απατηλό λόγο του κατόρθωσε να αντιληφθεί πως ο ίδιος είναι ριζωμένος στον δικό του κόσμο, έναν κόσμο όμως πέρα για πέρα αταίριαστο με τη σύγχρονη πραγματικότητα. Βλ. επίσης Seale (1982: 161). Ο Bradshaw (1991: 119) σημειώνει πως ο Αίαντας συνειδητοποίησε τη μεταβλητότητα που διέπει την ανθρώπινη φύση, από την οποία κανείς δεν μπορεί να ξεφύγει. Ανάλογη είναι και η άποψη του Valakas (2009: 198). Η Karakantza (2011b: 5) επίσης αναλύει τον «πλαστό λόγο του Αίαντα» ως «αντανάκλαση των ηθικών συνεπειών της ανθρώπινης μεταβλητότητας». Για μία σύντομη επισκόπηση των ποικίλων απόψεων που κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί για το εάν ο Αίαντας συνειδητά ή όχι οδηγείται στην εξαπάτηση τόσο του Χορού όσο και της Τέκμησας βλ. ενδεικτικά Evans (1991: 75–76).

¹⁵⁵ Garvie (2010: 298 ad 912–14).

¹⁵⁶ Χριστοδούλου (1977: 204 ad 913b). Για την ερμηνεία αυτή βλ. επίσης Kamerbeek (1963: 184 ad 914).

¹⁵⁷ Knox (1961: 24–25 και 36 σημ. 121) [=Knox (1979: 148 και 159 σημ. 121)], όπου παραθέτει το χωρίο 2.41.1 από τον Θουκυδίδη καθώς και χωρία άλλων συγγραφέων, όπου χρησιμοποιείται ο όρος *εὐτράπελος* με τη σημασία εκείνων των πολιτών που είναι ικανοί να δέχονται τις μεταβολές και να μπορούν να προσαρμόζονται, ενώ προσθέτει πως ο όρος *δυστράπελος* χρησιμοποιείται στην ποίηση μόνο στον Αίαντα. Για τις αναφορές αυτές βλ. ακόμη Stanford (1963: 179 ad 913–14), ο οποίος συμπληρώνει πως η λέξη *δυστράπελος* εντοπίζεται και σε ιατρικά συμφραζόμενα με την έννοια «του αδιάλλακτου, εκείνου που δεν ανταποκρίνεται στη θεραπεία, μια σημασία που ίσως είχε υπόψη ο Σοφοκλής εδώ». Ο Jebb (1967: 140–41 ad 913 κ.εξ.) αναφέρεται στα *Ἠθικά Εὐδμήμια* του Αριστοτέλη (1234a4–5) και επισημαίνει ότι «the *δυστράπελος* is the ‘morose’ man, the opposite extreme to *βωμολόχος*, while the *εὐτράπελος* is the happy mean». Γι αυτό βλ. και Finglass (2011: 405 ad 912–14).

χαρακτηρισμό *δυσώνυμος* που του αποδίδει ο Χορός στον στίχο 914. Το συγκεκριμένο επίθετο που χρησιμοποιείται για τον Αίαντα, «προμηνύει πως ο ήρωας είναι καταδικασμένος στη μοίρα του»,¹⁵⁸ μία λεπτομέρεια που γίνεται περισσότερο αντιληπτή και μέσα από τα λεγόμενα του αρχαίου σχολιαστή (στ.914b): *ἔχων τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἐπὶ κακοῖς κληθέν*.¹⁵⁹

Πράγματι, ο ομώνυμος πρωταγωνιστής του έργου έχει αναγνωρίσει πως η ενσωμάτωση του ίδιου στον νέο μεταβαλλόμενο κόσμο είναι ανέφικτη, καθώς «ανήκει σε έναν αρχαϊκό–επικό κόσμο που οργανώνεται γύρω από την ιδέα της σταθερότητας».¹⁶⁰ Έχοντας κατανοήσει την αστάθεια που χαρακτηρίζει τη σύγχρονη εποχή του, μια εποχή τελείως ανοίκεια για τα δικά του δεδομένα, και έχοντας αποστασιοποιηθεί πλήρως από την κοινότητα, αποφασίζει την εθελούσια αποχώρησή του από τη ζωή μέσω της αυτοκτονίας. Ο χαρακτήρας του ήρωα δεν του επιτρέπει την τοποθέτηση του ατομικού του μεγαλείου και γοήτρου σε δεύτερη μοίρα και αυτός είναι ο λόγος που οδηγείται στην απόρριψη των νέων συνεργατικών αξιών.¹⁶¹ Το μοντέλο των συλλογικών αξιώσεων ενσαρκώνει σε αυτό το έργο ο Οδυσσεύς, ο οποίος όχι μόνο αναγνωρίζει πως ο κόσμος του έπους και του ατομικού άθλου έχει παραχωρήσει τη θέση του στον πολιτικό κόσμο του 5^{ου} π.Χ. αιώνα, αλλά φροντίζει και για την ομαλή ενσωμάτωσή του μέσα σε αυτόν με διάθεση άκρως συγκαταβατική. Ο Οδυσσεύς αντιλαμβάνεται πως παρά τις δυσκολίες οφείλει να θέσει τον εαυτό του στην υπηρεσία της *πόλεως*, ειδάλλως η επιβίωσή του στον σύγχρονο αυτόν κόσμο θα είναι αδύνατη.

¹⁵⁸ Jebb (1967: 141 ad 913 κεξ.) παραλληλίζοντας τον συγκεκριμένο στίχο με τους στίχους 430 κ.εξ. που ο Αίαντας αναφερόταν στη δυσσίωνη μοίρα του εξαιτίας του ονόματός του. Την άποψη αυτή υιοθετεί και ο Finglass (2011: 265 ad 430–31 και 405 ad 912–14) και προσθέτει και άλλα παράλληλα χωρία που γίνεται χρήση δύο επαναλαμβανόμενων, αλλά διαφορετικών επιθέτων που ξεκινούν με το πρόθημα *δυσ-*, όπως συμβαίνει στους στίχους 913–14 αντίστοιχα από τον Αίαντα (*δυστράπελος* και *δυσώνυμος*). Η Παπαδόδημα (2018: 192 ad 430–33) με αναφορά και σε σχετικά παράλληλα χωρία επισημαίνει την εδραιωμένη αντίληψη «ότι το όνομα είναι δηλωτικό του χαρακτήρα και των ιδιοτήτων ή του πεπρωμένου του φορέα του (*nomen omen*) στην ελληνορωμαϊκή λογοτεχνία».

¹⁵⁹ Χριστοδούλου (1977: 204 ad 914b).

¹⁶⁰ Gasti (1997: 24 και σημ. 32). Ήδη ο Knox (1961: 18–19) [=Knox (1979: 141–42)] είχε επισημάνει με αφορμή το επίρρημα *αεί* που επανέρχεται επίμονα στους λόγους του Αίαντα, την εμμονή του τελευταίου στις αρχές της σταθερότητας. Για την άποψη αυτή βλ. επίσης Waldock (1951: 76), Gellie (1972: 16 σημ. 14), Kott (1974: 62), Reinhardt (1979: 24), Youman (1986: 398), Bradshaw (1991: 106) και Gasti (1997: 26 σημ. 40). Η Wortman (2001: 232 σημ. 16) θεωρεί πως η ακλόνητη αυτή στάση του Αίαντα σχετίζεται με τα ιδανικά που εκπροσωπεί ο ήρωας, σε αντιδιαστολή «με ήρωες που είναι πιο δημοκρατικοί και η ιδιοσυγκρασία τους είναι περισσότερο εύπλαστη».

¹⁶¹ Ο Lawrence (2005: 30) αναφέρει χαρακτηριστικά πως «η έμφαση στη λειτουργία του πολεμιστή και η σχέση του με την κοινωνία στο έργο, αποσαφηνίζει την ακαταλληλότητα της ηρωικής ατομικότητας τον 5^ο π.Χ. αιώνα». Την ίδια αντίληψη υιοθετεί και ο Goldhill (1986: 146).

Αντίθετα ο Αίαντας ακριβώς επειδή στερείται ικανοτήτων προσαρμογής στα νέα δεδομένα της *πόλης-κράτους*, κληροδοτεί την πολύστρωτη ασπίδα του στον γιο του τον Ευρυσάκη, ενώ όλα τα υπόλοιπα όπλα, όπως αναφέρει, θα ταφούν μαζί του (στ.574–77: *ἀλλ' αὐτό μοι σύ, παῖ, λαβὼν τοῦπόνυμον, / Εὐρύσακες, ἴσχε διὰ πολυρράφου στρέφων / πόρπακος, ἐπτάβοιον ἄρρηκτον σάκος· / τὰ δ' ἄλλα τεύχη κοῖν' ἔμοι τεθάψεται*). Το στοιχείο αυτό παρουσιάζει και ο αρχαίος σχολιαστής με μεγαλύτερη ενάργεια λέγοντας τα εξής σχετικά με τον στίχο 577: *τὸ μὲν σάκος διὰ τὸ ἐξάϊρετον τῷ παιδὶ φυλάσσειν κελεύει, τὰ δὲ ἄλλα τεύχη συνθάψαι φησὶν. ἐπίσταται γὰρ καὶ αὐτὰ περιμάχητα ἐσόμενα οἶδεν Ὅμηρος ὄπλα συγκαιόμενα.*¹⁶² Η μεταβίβαση της ασπίδας στον γιο του «είναι μία κίνηση γεμάτη συμβολισμούς», καθώς ο Αίαντας επιθυμεί την ενσωμάτωση του γιου του στο νέο ιδανικό της οπλιτικής ηθικής, το οποίο ο ίδιος δεν μπορεί να υπηρετήσει. Επιπλέον, η Gasti παρατηρεί πως η αναφορά στον *πόρπακα* «είναι μία τεχνική λεπτομέρεια που διαφοροποιεί όχι μόνο τη λειτουργία της ίδιας της ασπίδας, αλλά συγχρόνως υπαγορεύει και μια άλλη συμπεριφορά στον πολεμιστή».¹⁶³ «Συνεπώς, όταν ο Αίαντας αφήνει την ασπίδα στον γιο του, τονίζοντας ταυτόχρονα τη διαφορετική λειτουργία αυτού του όπλου, ίσως έμμεσα εκφράζει την επιθυμία του να διαδραματίσει ο Ευρυσάκης έναν στρατιωτικό ρόλο προς όφελος του συνόλου».¹⁶⁴ Η ασπίδα

¹⁶² Χριστοδούλου (1977: 139 ad 577).

¹⁶³ Gasti (1992: 91–92). Για περισσότερες λεπτομέρειες αναφορικά με τον *πόρπακα* και τον συσχετισμό του με την οπλιτική ηθική βλ. Stanford (1963: 133 ad 575–76) και Finglass (2011: 306 ad 574–76).

¹⁶⁴ Gasti (1992: 92). Ανάλογη είναι και η πεποίθηση του Goldhill (1987: 70–71) [=Goldhill (1990: 117–18)]. Ο Segal (1981: 116) ερμηνεύει τη μεταβίβαση της ασπίδας ως «την επιτυχή σύζευξη πατέρα και γιου στον μεταβαλλόμενο ανθρώπινο κόσμο, έναν δεσμό που ενώνει τη ζωή με τον θάνατο, κάτι που επικυρώνεται και με τον στίχο 1408: *ὕπασπιδιον κόσμον*». Για την αναφορά στον στίχο 1408 του έργου βλ. και Παπαδόδημα (2018: 58 σημ. 198). Για την Παπαδόδημα «μέσω της μεταβίβασης του *σάκου*ς ο Ευρυσάκης δικαιώνει και το δικό του (ευοίωνο) όνομα και το (δυσοίωνο, όπως αποδείχτηκε) όνομα του πατέρα του –ως κάποιου που βλάφτηκε από κακή τύχη, αφού στερήθηκε την ευκαιρία να γίνει ο ίδιος ο αποδέκτης μιας παρόμοιας μεταβίβασης (των όπλων του Αχιλλέα)» (58). Ο Seale (1982: 156–57) παρατηρεί πως ο Αίαντας βλέπει τον γιο του «ως ένα είδος επέκτασης του ίδιου, ως το όχημα της τιμής και της φήμης του», γι αυτό και κληροδοτεί ο ίδιος την ασπίδα στον γιο του «σε αντίθεση με τη δημοκρατική διαδικασία που ακολουθήθηκε αναφορικά με τα όπλα του Αχιλλέα». Ο ίδιος μελετητής υποστηρίζει πως ακόμη και ο χρόνος που χρησιμοποιεί ο Αίαντας (*τεθάψεται*) δηλώνει τη σιγουριά του ήρωα σχετικά με την επικείμενη ταφή του και για το γεγονός πως «το πνεύμα του θα ζει μέσα από τον γιο του που θα κατέχει το ηρωικό του σύμβολο, την ασπίδα» (157). Για την πεποίθηση πως ο Αίαντας μέσα από την κληροδότηση της ασπίδας του στον γιο του επεκτείνει τον ίδιο του τον εαυτό βλ. Stevens (1986: 335) και Rosenbloom (2001: 116), ενώ για την άποψη ότι μέσω της ασπίδας του ο Αίαντας προσφέρει μελλοντική προστασία στον Ευρυσάκη βλ. ενδεικτικά Worman (2001: 238). Αντίθετα, ο Leinieks (1974: 199) πιστεύει πως η πράξη του Αίαντα με την κληροδότηση της ασπίδας στον Ευρυσάκη, συμβολίζει «ότι ο Αίαντας είναι πλέον ανυπεράσπιστος, διότι άφησε τον εαυτό του χωρίς το αμυντικό του όπλο. Τελικά ο Αίαντας αποτυγχάνει πλήρως τη στιγμή που θεώρησε τον εαυτό του περισσότερο ασφαλή. Αν και ήταν ικανός στην προστασία των Ελλήνων, στο τέλος είναι ανίκανος να προστατεύει τον ίδιο του τον εαυτό». Ο Hesk (2003: 28–29) θεωρεί πως ο Αίας μεταβιβάζει την ασπίδα στον γιο του έχοντας ήδη

συμβολίζει το πέρασμα σε μία διαφορετική εποχή, μια εποχή αφιερωμένη στις συνεργατικές αξίες που θα διαδεχθεί το σκοτεινό αυτοκαταστροφικό όργανο του Αίαντα, το ξίφος του. Αυτό το ξίφος είναι το σύμβολο του Αίαντα, το σύμβολο του δικού του κόσμου που επιβεβαιώνει την άρνησή του να αποδεχθεί και να συμβιβαστεί με τις αλλαγές της σύγχρονης κοινωνίας.¹⁶⁵

Ο Αίαντας έφτασε στην τραγική διαπίστωση πως ο ηρωικός του κόσμος και η αφοσίωση σε έναν διαφορετικό κώδικα αξιών, τον ανταγωνιστικό που βασίζεται στην ανάγκη για υπεροχή και στον ατομικό άθλο, ανήκει πια στο παρελθόν, γι αυτό και πρέπει να αποσυρθεί.¹⁶⁶ Το ξίφος είναι το σύμβολο του παλαιού ομηρικού ιδεώδους, ενώ η ασπίδα είναι το σύμβολο που ανταποκρίνεται στο πολιτικό περιβάλλον του 5^{ου} αιώνα π.Χ., όπου κυριαρχεί το αίσθημα της συνεργασίας μεταξύ των πολιτών. Τα ιδανικά που προκρίνει ο σύγχρονος πολιτικός κόσμος, οφείλει στο εξής να υπηρετήσει ο Ευρυσάκης ως κάτοχος της ασπίδας του πατέρα του.

λάβει ανεπανόρθωτες ψυχολογικές πληγές τις οποίες κανένα τμήμα της πανοπλίας του δεν μπορεί να θεραπεύσει. Με άλλα λόγια, ο στρατιωτικός εξοπλισμός που στον Όμηρο ήταν συνώνυμο του αήτητου Αίαντα, στον Σοφοκλή υποδηλώνει την πληγή και την απομόνωση του ήρωα.

¹⁶⁵ Seale (1982: 175).

¹⁶⁶ Knox (1961: 20) [=Knox (1979: 144)], Simpson (1969: 99), Sorum (1986: 375 και σημ. 62 για περαιτέρω βιβλιογραφία), Segal (1995: 17 με ιδιαίτερη έμφαση στη σημ. 2) και Lawrence (2005: 32). Αξιοσημείωτη θεωρείται και η παρατήρηση της Lawall (1959: 294) πως «με τον Αχιλλέα εξαφανίζεται ο τελευταίος ήρωας από την ελληνική σκηνή, ενώ με τον Αίαντα ο τελευταίος άνδρας με ηρωικό γόητρο». Βλ. και Bowie (1983: 114).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η φύση και τα όρια της πολιτικής εξουσίας

Ο αυτόβουλος θάνατος του βασικού πρωταγωνιστή της τραγωδίας στον στίχο 865, θέτει στο προσκήνιο των συζητήσεων ένα επίσης ζωτικής σημασίας πρόβλημα που σχετίζεται με τον ενταφιασμό του σώματός του. Ολόκληρο το δεύτερο τμήμα του έργου από τον στίχο 865 μέχρι και τον καταληκτικό στίχο του δράματος τον 1420, σχετίζεται με τη διαδοχική αντιπαράθεση του Τεύκρου, του ετεροθαλούς αδερφού του Αίαντα, με τους πολιτικούς εκπροσώπους, τον Μενέλαο αρχικά και εν συνεχεία τον Αγαμέμνονα για το ζήτημα της ταφής του Αίαντα. Μάλιστα, το γεγονός πως ο Τεύκρος αψηφά τις απειλές των Ατρείδων, εισάγει στο έργο το πολιτικό θέμα που συναρτάται με την αμφισβήτηση της εξουσίας τους. Πιο συγκεκριμένα, οι δύο διαφορετικοί *ἀγῶνες λόγων* (Μενέλαος–Τεύκρος και Αγαμέμνονας–Τεύκρος–Οδυσσέας) «άπτονται ζητημάτων ιεραρχίας, δύναμης και πειθαρχίας ή υποταγής. Τα ζητήματα αυτά αναπόφευκτα αναδεικνύουν και σύγχρονες (μα όχι κατ' ανάγκη στενά αθηναϊκές) ευαισθησίες ή προβληματισμούς».¹⁶⁷ Ως εκ τούτου, η παρουσία του Τεύκρου στο δεύτερο τμήμα του έργου αναφορικά με την τύχη του νεκρού Αίαντα, θεωρείται απαραίτητο συμπλήρωμα της προηγηθείσης αυτοκτονίας του τελευταίου και αποδεικνύει πως η πεποίθηση των μελετητών σύμφωνα με την οποία το έργο θα έπρεπε να είχε ολοκληρωθεί στον στίχο 865, καθώς μετά την αυτοκτονία του ήρωα το έργο στερείται ενότητας και συνοχής, δεν διαθέτει ουσιαστικά ερείσματα.¹⁶⁸

¹⁶⁷ Παπαδόδημα (2018: 45).

¹⁶⁸ Για τον Knox (1961: 2) [= Knox (1979: 126)] «ο αντιηρωικός τόνος του δεύτερου μέρους του έργου δεν ερμηνεύεται ως τεχνικό σφάλμα, αλλά ως επιτηδευμένη ενέργεια». Ο Kamerbeek (1963: 15) αναφέρεται στην ισορροπία των δύο μερών του έργου με βασικό επιχείρημα πως «το σώμα του Αίαντα κατέχει τόσο κεντρικό ρόλο όσο κατείχε η ζωή του ήρωα στο πρώτο τμήμα». Ανάλογη είναι και η άποψη του Bowra (1944: 50). Αντίθετη από τον Bowra άποψη εκφράζει ο Waldock (1951: 61), ο οποίος δεν πιστεύει πως τα δύο διαφορετικά θέματα του έργου συμβάλλουν στην ενότητα του δράματος. Ο ίδιος μελετητής αμφισβητεί και την πεποίθηση του Kitto σύμφωνα με την οποία η ενότητα του δράματος συντελείται μέσα από την παρουσία του Οδυσσέα σε καίριες στιγμές της τραγωδίας, ακριβώς επειδή οι αναφορές στον Οδυσσέα μέσα στο έργο είναι ελάχιστες και ιδίως τις περισσότερες φορές οι αναφορές αυτές έχουν αρνητικό πρόσημο (64–66). Ο Waldock καταλήγει στη διαπίστωση πως μετά την ανάκτηση της λογικής εκ μέρους του Αίαντα, «οτιδήποτε πρόκειται να ακολουθήσει είναι κάτι παραπάνω από προβλέψιμο» (67). Για τον Jebb (1967: xxix) «ο θάνατος του Αίαντα δεν πρέπει να εκληφθεί ως καταστροφή, αλλά ως ένα τραγικό γεγονός απαραίτητο, καθώς η αληθινή κλιμάκωση έγκειται στην απόφαση που διασώζει το σώμα του Αίαντα από την ατίμωση». Ο Leinieks (1974: 201) υποστηρίζει πως το δεύτερο τμήμα του έργου συμβάλλει στην κατανόηση και του πρώτου τμήματος. Ο ίδιος θεωρεί πως δεν είναι μόνο ο θάνατος του Αίαντα που παρουσιάζει ενδιαφέρον, αλλά και η καταλυτική παρουσία της Αθηνάς από την αρχή μέχρι και το τέλος του δράματος, καθώς η οργή της είναι που κινεί τα νήματα του έργου, προκειμένου ο ήρωας να αναγνωρίσει «τη θεϊκή πραγματικότητα πίσω από τα ανθρώπινα

2.1. Μενέλαος–Τεύκρος: Οι πολιτικές διαστάσεις του *ἀγῶνος λόγων* τους

Ύστερα από την αυτοκτονία του Αίαντα, το μείζον πρόβλημα που διατρέχει το υπόλοιπο έργο σχετίζεται με την υπεράσπιση του νεκρού ήρωα και την απόδοση ή όχι των πρεπουσών νεκρικών τιμών. Ο Τεύκρος, ως αδερφός του Αίαντα, είναι επιφορτισμένος με το καθήκον της υπεράσπισης του άψυχου σώματος και η αποκατάσταση του νεκρού Αίαντα θα εξαρτηθεί από την ικανότητα αντιπαράθεσης του πρώτου με τους εχθρούς του αδερφού του. Ο πρώτος αντίπαλος με τον οποίο ο Τεύκρος έρχεται αντιμέτωπος είναι ο Μενέλαος. Ο Μενέλαος ως εκπρόσωπος της πολιτικής ηγεσίας απαγορεύει την ταφή του Αίαντα κατηγορώντας τον τελευταίο για προδοσία στους άλλοτε συμπολεμιστές του. Η απαγόρευση ταφής του σώματος του Αίαντα, οδηγεί σε μία έντονη διαφωνία μεταξύ Τεύκρου και Μενελάου, μια διαφωνία που

γεγονότα». Ο Seale (1982: 174–75) πιστεύει πως η διπλή διάρθρωση του έργου είναι απαραίτητη, διότι το πρώτο μέρος του έργου σχετίζεται με την αυτοκτονία του Αίαντα, ενώ στο υπόλοιπο τμήμα του έργου κυριαρχεί «το κορμί του ήρωα που γίνεται το νέο οπτικό αντικείμενο του έργου». Ο Brown (1965: 120) επίσης ασκεί έντονη κριτική σε όσους υποστηρίζουν πως το δεύτερο αυτό τμήμα του έργου είναι καταστροφικό για τη συνοχή του δράματος. Υπέρ της δίπτυχης δομής του έργου που συμβάλλει στην ενότητα του δράματος τάσσεται επίσης ο Heath (1987: 195–97 και 204–08) και ο Evans (1991: 70–71). Η March (1991–93: 24 και 29) επισημαίνει πως για το πραγματικό κοινό εκείνης της εποχής «η δίπτυχη δομή του έργου δεν θα πρέπει να θεωρείτο ως φτωχή με την ενσωμάτωση του δεύτερου τμήματος, αλλά δραματοποιώντας τον θάνατο και την ταφή του Αίαντα προσφέρει ενδιαφέρουσα ενότητα στο έργο». Ανάλογη είναι και η πεποίθηση του Yaser–Abdel–Rahman–Ibrahim (2002: 49–50). Ο Beer (2004: 51) χαρακτηρίζει την αποχώρηση του κεντρικού ήρωα σε τόσο πρώιμο σημείο του έργου ως «δραματική αδυναμία», ωστόσο αναγνωρίζει την πρόθεση του τραγικού ποιητή να αναδείξει την αδυναμία ενός ήρωα παλαιάς κοπής να επιβιώσει σε έναν κόσμο στο κέντρο του οποίου τίθενται οι μεταβαλλόμενες αρχές και αξίες. Ο ίδιος μελετητής συμπληρώνει επίσης πως στο εν λόγω δράμα το ενδιαφέρον «σχετίζεται με τη μοίρα του πρωταγωνιστή τόσο στον θάνατο όσο και στη ζωή». Ο Garvie (2010: 14–18) αναφέρεται λεπτομερώς στο συγκεκριμένο πρόβλημα που έχει προκύψει στη βιβλιογραφία, όμως ο ίδιος καταλήγει στο συμπέρασμα πως «το βασικό θέμα του έργου από τον Πρόλογο μέχρι την τελική θριαμβευτική έξοδο της νεκρικής πομπής είναι να μας δείξει ότι ένας άνθρωπος που έχει πέσει τόσο χαμηλά, μπορεί στο τέλος να αναγνωριστεί ως πραγματικός ήρωας». Παράλληλα, ο Garvie προσθέτει πως «το τελευταίο μέρος του έργου δεν είναι απλή κατακλείδα, αλλά απαραίτητη εξέλιξη του έργου ως συνόλου» (28). Ο Finglass (2019: 168) χαρακτηρίζει ως παρωχημένο το ζήτημα σχετικά με την απουσία ενότητας του έργου μετά την αυτοκτονία του κεντρικού ήρωα. Παράλληλα, ο ίδιος μελετητής αναφέρει τα εξής: «η αποχώρηση της κύριας μορφής σε ένα πολύ πρώιμο σημείο αποτελούσε δραματουργική πρόκληση για τον Σοφοκλή, την οποία αντιμετώπισε και με το παραπάνω χρησιμοποιώντας επιδέξια αρκετά από τα όπλα του δικού του δημιουργικού οπλοστασίου» (173). Διαφορετική ωστόσο άποψη εκφράζει ο Whitman (1951: 63), ο οποίος επισημαίνει πως «ο Σοφοκλής έρχεται αντιμέτωπος με το πρόβλημα της εξέλιξης ενός έργου πέρα από τη μορφή της τριλογίας που χρησιμοποίησε ο Αισχύλος και το μόνο που κατάφερε ήταν να μειώσει τα μέρη της δράσης από τρία σε δύο». Την άποψη του Whitman υιοθετεί και ο Torrance (1964: 294–95 και 326 σημ. 26). Ο Tyler (1974: 35–36 και 38) κάνει λόγο για δύο διαφορετικά έργα που προσπάθησε ο Σοφοκλής να ενώσει δίχως το αποτέλεσμα να είναι το επιθυμητό. Για μια διεξοδική παρουσίαση όλων των επιχειρημάτων υπέρ της άποψης πως το δεύτερο τμήμα του έργου είναι ασύνδετο με το πρώτο και εν πολλοίς καταστρέφει την ενότητα του δράματος βλ. Davidson (1985: 16–21).

υπερβαίνει το ατομικό ή στενά διαπροσωπικό και προσλαμβάνει σαφώς πολιτικό χαρακτήρα που ενισχύεται και από την χρήση σχετικού πολιτικού λεξιλογίου.¹⁶⁹

Ο Αίαντας ήδη στους στίχους 827–28 στη διάρκεια του αποχαιρετιστήριου μονολόγου του και λίγο πριν θέσει οριστικό τέλος στη ζωή του, είχε απευθύνει στον Δία αίτημα να εντοπίσει το πτώμα του ο Τεύκρος πριν από τους εχθρούς του, ώστε να εμποδίσει να γίνει βορά στα σκυλιά και τα όρνια (*Τεύκρω φέροντα, πρῶτος ὡς με βαστάσῃ / πεπτῶτα τῷδε περι νεορράντω ζίφει*). Αντίθετα προς την επιθυμία του Αίαντα, η ανεύρεση του νεκρού του σώματος πραγματοποιείται από την Τέκμησσα στη διάρκεια της Επιπαρόδου και συγκεκριμένα στους στίχους 898–99 (*Αΐας ὄδ' ἡμῖν ἀρτίως νεοσφαγῆς / κεῖται, κρυφαίῳ φασγάνῳ περιπτυχῆς*). Ο γοερός θρήνος της Τέκμησσας προκύπτει ως φυσικό επακόλουθο από την εικόνα του νεκρού Αίαντα. Το φρικτό αυτό θέαμα δεν πρέπει να το αντικρύσει κανείς, γι αυτό και η Τέκμησσα καλύπτει το άψυχο σώμα του συντρόφου της (στ.915–19: *οὔτοι θεατός· ἀλλά νιν περιπτυχεῖ / φάρει καλύψω τῷδε παμπήδην, ἐπεὶ / οὔδεις ἄν ὅστις καὶ φίλος τλαίῃ βλέπειν / φουσῶντ' ἄνω πρὸς ῥίνας ἔκ τε φοινίας / πληγῆς μελανθὲν αἵμ' ἀπ' οἰκείας σφαγῆς*). Η παρουσία του Τεύκρου καθίσταται περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο σημείο του έργου επιβεβλημένη, καθώς η Τέκμησσα χρειάζεται την αρωγή του, προκειμένου να διευθετηθούν τα σχετικά με την τύχη του σώματος του Αίαντα (στ.920–22: *οἴμοι, τί δράσω; τίς σε βαστάσει φίλων; / ποῦ Τεῦκρος; ὡς ἀκμαῖος ἄν βαίῃ μολῶν / πεπτῶτ' ἀδελφὸν τόνδε συγκαθαρμόσαι*).

Η πολυαναμενόμενη εμφάνιση του Τεύκρου ήδη από το Α' Επεισόδιο (στ.563 κ.εξ) συντελείται στο Δ' Επεισόδιο στον στίχο 974 κ.εξ. Η είσοδος του Τεύκρου επί σκηνης, τον φέρνει αντιμέτωπο με τη θεά του πτώματος του αγαπημένου του αδερφού. Ο θρήνος του Τεύκρου για τον χαμό του αδερφού του εναλλάσσεται με τα λόγια του κορυφαίου, από τον οποίο ο πρώτος ενημερώνεται για τα όσα συνέβησαν αναφορικά με τον Αίαντα (στ.974–1039). Ο Χορός στους στίχους που ακολουθούν υπενθυμίζει στον Τεύκρο πως πλέον πρέπει να μεριμνήσει για τις προσήκουσες προς τον νεκρό τιμές, ενώ ταυτόχρονα ανακοινώνει τον ερχομό του εχθρού, του Μενελάου (στ.1040–43: *μὴ τεῖνε μακρὰν, ἀλλ' ὅπως κρύψεις τάφῳ / φράζου τὸν ἄνδρα, χῶ τι μυθήσῃ τάχα. / βλέπω γὰρ ἐχθρὸν φῶτα, καὶ τάχ' ἄν κακοῖς / γελῶν ἄ δὴ κακοῦργος ἐξίκοιτ' ἀνήρ* και 1045: *Μενελάος, ᾧ δὴ τόνδε πλοῦν ἐστείλαμεν*). Οι πρώτες διακηρύξεις του Μενελάου από τη

¹⁶⁹ Παπαδόδημα (2018: 27).

στιγμή της άφιξής του στη σκηνή σχετίζονται με την απαγόρευση προς τον Τεύκρο να θάψει τον αδερφό του (στ.1047–48: *οὗτος, σὲ φωνῶ τόνδε τὸν νεκρὸν χεροῖν / μὴ συγκομίζειν, ἀλλ' ἔἄν ὅπως ἔχει*).¹⁷⁰

Στον στίχο 1050 μάλιστα θα δηλώσει πως η απόφαση για την απαγόρευση ταφής του νεκρού είναι δική του, μια απόφαση που βρίσκει σύμφωνο και τον αρχηγό του στρατού, τον Αγαμέμνονα (*δοκοῦντ' ἐμοί, δοκοῦντα δ' ὄς κραίνει στρατοῦ*).¹⁷¹ Η χρήση του τύπου της προσωπικής αντωνυμίας σε συνδυασμό με την αναφορά του ρήματος *κραίνειν*, προβάλλουν τον ίδιο τον Μενέλαο ως επικεφαλής του στρατού και αποκλειστικό φορέα των πολιτικών αποφάσεων. Συγχρόνως συνηγορεί υπέρ της άποψης πως ο Μενέλαος ήδη από την αρχή του λόγου του σκιαγραφείται ως ένας αυταρχικός κυβερνήτης, ο οποίος ενδιαφέρεται μόνο για τη διατύπωση διαταγών. Η παραπάνω διαπίστωση ενισχύεται και από την άποψη του Barker, ο οποίος επικεντρώνει την προσοχή του στη διπλή αναφορά από τον Μενέλαο σε μόλις έναν στίχο στη μετοχή *δοκοῦντα*. Ο εν λόγω μελετητής θεωρεί πως πρόκειται για «έναν όρο που χρησιμοποιείτο στις αθηναϊκές συνελεύσεις και αποκαλύπτει το πώς ο Μενέλαος αντιλαμβάνεται τη σχέση μεταξύ αρχόντων και αρχομένων. Ο Μενέλαος πιστεύει πως όλοι οφείλουν να υπακούν στις αποφάσεις του στρατού»,¹⁷² στοιχείο που επισημαίνεται και στο σχόλιο του αρχαίου σχολιαστή (στ.1050a): *διὰ τὴν ἐξουσίαν οὐ διὰ τὴν δικαιολογίαν*.¹⁷³

Ο Μενέλαος από τον στίχο 1052 μέχρι και τον στίχο 1090 αναπτύσσει τα πολιτικά του επιχειρήματα, ώστε να εξηγήσει του λόγους για τους οποίους εμποδίζει την ταφή του Αίαντα.¹⁷⁴ Στη μακροσκελή αυτή ρήση του είναι δυνατόν να ανιχνευθούν

¹⁷⁰ Ο Stanford (1963: 192 ad 1047–48) παραθέτει επίσης τους στίχους 827 *βαστάση* και 922 *συγκαθαρμόσαι* από το έργο *Αίας*, τονίζοντας με τον τρόπο αυτό πως η συμμετοχή του Τεύκρου στην ταφή του Αίαντα έχει ήδη προετοιμαστεί μέσα στο έργο. Ο Garvie (2010: 320 ad 1047–48) εστιάζει την προσοχή του στη χρήση εδώ του σύνθετου ρήματος *συγκομίζειν*, στοιχείο που όπως αναφέρει «υπονοεί πιθανώς ότι ο Τεύκρος θα έχει βοηθούς στην τελετή», ενώ συγχρόνως παραθέτει την άποψη της Blundell σύμφωνα με την οποία «η συνεργατική φύση της κηδείας χαρακτηρίζεται στο έργο από την επανειλημμένη χρήση λέξεων συνθέτων με το *συν*».

¹⁷¹ Για περισσότερες λεπτομέρειες για τον συγκεκριμένο στίχο και για τον παραλληλισμό με τους στίχους 1005–06 από το έργο *Ἐπὶ ἐπὶ Θήβας* του Αισχύλου, όπου γίνεται και εκεί χρήση του ρήματος *δοκέω* για αναφορά σε επίσημη απόφαση των πολιτικών αρχηγών (*δοκοῦντα καὶ δόξαντ' ἀπαγγέλλειν με χρῆ / δήμου προβούλοις τῆσδε Καδμείας πόλεως*) βλ. Stanford (1963: 192 ad 1050), Jebb (1967: 160 ad 1050) και Finglass (2011: 435–36 ad 1050).

¹⁷² Barker (2004: 10).

¹⁷³ Χριστοδούλου (1977: 220 ad 1050a).

¹⁷⁴ Αξίζει να σημειωθεί πως ο Finglass στο υπόμνημά του για τον *Αίαντα* επικεντρώνει ελάχιστα την προσοχή του στην πολιτική ανάγνωση του έργου (2011: 57–59), ακριβώς επειδή θεωρεί πως η παρουσία της *πόλεως* στο εν λόγω έργο διαδραματίζει λιγότερο σημαντικό ρόλο συγκριτικά με άλλα έργα όπως στην *Ηλέκτρα* (58 σημ. 156). Ο ίδιος μελετητής αναγνωρίζει στη σχετικά πρόσφατη εργασία του (2017: 309 κ.εξ) την αδυναμία της προγενέστερης μελέτης του, καθώς πιστεύει πως ειδικά οι στίχοι 1047–90

επιμέρους επιχειρήματα. Το πρώτο επιχείρημα του Μενελάου, όπως αυτό διαρθρώνεται στους στίχους 1052–56, αφορά τη συμπεριφορά του Αίαντα, όταν ο τελευταίος βρισκόταν ακόμη στη ζωή.¹⁷⁵ Οι Ατρείδες θεωρούσαν τον Αίαντα σύμμαχό τους, όμως η δόλια νυχτερινή επίθεσή του τελευταίου εναντίον τους, τον κατέστησε χειρότερο εχθρό ακόμα και από τους Τρώες (*όθούνεκ' αὐτὸν ἐλπίσαντες οἴκοθεν / ἄγειν Ἀχαιοῖς ζῦμμαχόν τε καὶ φίλον, / ἐξήυρομεν ζυνόντες ἐχθίῳ Φρυγῶν· / ὅστις στρατῶ ζῦμπαντι βουλεύσας φόνον / νύκτωρ ἐπεστράτευσεν, ὡς ἔλοι δορί*). Η τιμωρία που προκρίνει ο Μενέλαος για τον νεκρό Αίαντα δεν περιορίζεται μόνο στη στέρηση της ταφής του δεύτερου λόγω της υβριστικής στάσης του, αλλά συγχρόνως επιθυμεί το σώμα του Αίαντα να γίνει βορά στα πουλιά (στ.1063–65: *τοσοῦτον ὥστε σῶμα τυμβεῦσαι τάφω, / ἀλλ' ἀμφὶ χλωρὰν ψάμαθον ἐκβεβλημένος / ὄρνισι φορβὴ παραλίῳις γενήσεται*). Ο φόβος που είχε εκφράσει ο Αίαντας για την τύχη του μετά τον θάνατό του (στ.829–30: *καὶ μὴ πρὸς ἐχθρῶν του κατοπτευθεὶς πάρος / ῥίφθῶ κυσὶν πρόβλητος οἴωνοῖς θ' ἔλωρ*), φαίνεται πως επιβεβαιώνεται πλήρως μέσα από τα λεγόμενα του Μενελάου.

Ο Αίαντας κατηγορείται από τον Μενέλαο για εσχάτη προδοσία, καθώς σύμφωνα με την άποψή του τελευταίου, ενήργησε με μοναδικό γνώμονα το προσωπικό του συμφέρον αφήφώντας το συμφέρον ολόκληρου του στρατού.¹⁷⁶ Η κατηγορία για προδοσία ήταν από τις πιο σοβαρές και οδηγούσε αναπόφευκτα τον φερόμενο ως προδότη στη στέρηση ταφής του. Πρόκειται για ένα ζήτημα με έντονο πολιτικό χαρακτήρα.¹⁷⁷ Σύμφωνα με τους μελετητές η τύχη του Αίαντα ενδεχομένως να ανακαλούσε στη μνήμη των θεατών αντίστοιχες περιπτώσεις σημαντικών πολιτικών προσώπων της σύγχρονης περιόδου στους οποίους είχε επιβληθεί η ίδια τιμωρία. Το πιο γνωστό ίσως παράδειγμα ήταν ο Θεμιστοκλής, ο οποίος μολονότι συνετέλεσε στην νίκη

που εκφράζονται από τον Μενέλαο στο Δ' Επεισόδιο, έχουν άμεση συνάφεια με την ίδια την πόλιν και απηχούν τους προβληματισμούς που αφορούν πολίτες και κυβερνώντες. Στο ίδιο μήκος σκέψης κινείται και ο Griffin (1999: 84 σημ. 34), όταν ισχυρίζεται πως οι ιδιαίτερα οι στίχοι 1073 κ.εξ. από τον Μενέλαο που αναφέρονται στο ζωτικής σημασίας ζήτημα της υπακοής και της υποταγής στον στρατό, αφού αυτοί εκφράζουν την πόλιν, αποτελούν τη «μοναδική ρητή αναφορά στην πολιτεία».

¹⁷⁵ Η Naiden (2015: 87) επισημαίνει πως από τους 11 ανθρώπους στην αρχαιοελληνική τραγωδία που διαπράττουν αυτοκτονία μόνο ο Αίαντας στο ομώνυμο έργο απειλείται με στέρηση της ταφής και αυτό «όχι εξαιτίας της ίδιας της πράξης της αυτοκτονίας, αλλά για τη συμπεριφορά του πριν τον θάνατο».

¹⁷⁶ Bowra (1944: 48–49 και ιδιαίτερα σημ. 3), όπου γίνεται μνεία και σε άλλες περιπτώσεις προδοτών με την αναφορά στα αντίστοιχα χωρία της αρχαιοελληνικής ιστοριογραφίας. Βλ. ακόμη Kamerbeek (1963: 14) και Yaser–Abdel–Rahman–Ibrahim (2002: 47).

¹⁷⁷ Ferrario (2019: 444 με ιδιαίτερη προσοχή στη σημ. 116), όπου φαίνεται πως υιοθετεί την άποψη της Hall σύμφωνα με την οποία η στέρηση του δικαιώματος ταφής των προδοτών όπως συμβαίνει στην περίπτωση του Αίαντα στο ομώνυμο έργο και του Πολυνείκη στην *Αντιγόνη* αποτελούσε «σαφέστατα πολιτικό» ζήτημα.

των Αθηναίων εναντίον των Περσών στη ναυμαχία της Σαλαμίνας το 480 π.Χ., εντούτοις κατηγορήθηκε για προδοσία από τους Αθηναίους. Η ποινή που του επιβλήθηκε ήταν αρχικά ο εξοστρακισμός και εν συνεχεία ο θάνατος· όμως μετά τον θάνατο η ταφή του νεκρού του σώματος δεν επιτράπη να πραγματοποιηθεί εντός των ορίων της πόλης–κράτους.¹⁷⁸ Η απαγόρευση ταφής κάποιου τον 5^ο αιώνα π.Χ. θεωρείτο ιδιαίτερα «υβριστική και ασεβής απόφαση»,¹⁷⁹ όμως ο Αίαντας ενήργησε αντίθετα προς τη βούληση των αρχόντων της πόλεως και συγκεκριμένα προσπάθησε να τους σκοτώσει, ώστε να λάβει την πολυπόθητη εκδίκησή του. Η ανυπακοή του στις πολιτικές αρχές, αναπόφευκτα θα οδηγούσε στην επιβολή κάποιας τιμωρίας.

Κατά τον 5^ο αιώνα π.Χ. ήταν παγιωμένη η αντίληψη να επιβάλλεται στους προδότες η τιμωρία δια λιθοβολισμού, μια τιμωρία όμως που ο Αίαντας απέφυγε μέσω της αυτοκτονίας του. Ως εκ τούτου, δεν θα ήταν άτοπος ο ισχυρισμός πως η απόφαση του Αίαντα να θέσει πρόωρο τέλος στη ζωή του, προσδίδει στην πράξη του το χαρακτηριστικό μιας ενέργειας πολιτικής ανατροπής. Στους στίχους 254–56 του Α΄ Επεισοδίου και ύστερα από την επιβεβαίωση της Τέκμησας πως οι φήμες που διαδίδονται για τον Αίαντα ανταποκρίνονται τελικά στην πραγματικότητα, ο Χορός εκφράζει τις ανησυχίες του για την επικείμενη τύχη του. Πιο συγκεκριμένα, ο Χορός από τη στιγμή που εξαρτάται άμεσα από τον κύριο του, τον Αίαντα, αντιμετωπίζει το ενδεχόμενο να κατηγορηθεί ως συνένοχος των πράξεων του τελευταίου, οπότε και η τιμωρία του θα ήταν ο λιθοβολισμός (*πεφóβημαι λιθόλευστον Άρη / ζυναλγεῖν μετὰ τοῦδε τυπείς, / τὸν αἴσ' ἄπλατος ἴσχει*).¹⁸⁰ Ανάλογη ήταν και η αντιμετώπιση του Τεύκρου,

¹⁷⁸ Σχετικά με την περίπτωση του Θεμιστοκλή και για το γεγονός πως οι συγγενείς του κατάφεραν κρυφά και συνέλεξαν τα οστά του μεταφέροντάς τα τελικά στην Αθήνα, όπου και θάφτηκαν βλ. Bowra (1944: 49–50) με αναφορά και στο σχετικό χωρίο από τον Θουκυδίδη (1.138). Βλ. επίσης Knox (1983: 3), Rose (1995: 71) και Beer (2004: 49). Ο Yaser–Abdel–Rahman–Ibrahim (2002: 48–49 με έμφαση και στη σημ. 160) περιγράφει ακόμη την περίπτωση του Φρυνίχου, τα οστά του οποίου ενώ αρχικά είχαν θαφτεί εντός των ορίων των Αθηνών, μια κατηγορία του Κριτία στάθηκε αρκετή για την εκταφή τους και την εκ νέου ταφή τους έξω από την Αττική. Ο Ehrenberg (1956: 35 σημ. 1) αναφέρεται σε αρχαιοελληνικά κείμενα που μνημονεύουν την τακτική των Αθηναίων να απαγορεύουν την ταφή των προδοτών σε έδαφος της Αττικής, όχι όμως γενικότερα και σε άλλα εδάφη. Για την επισήμανση της συγκεκριμένης αντίληψης βλ. ενδεικτικά Foley (1995: 134), Hesk (2003: 178 σημ. 18) και Harris (2012: 289), ενώ για μια πιο αναλυτική παρουσίαση του συγκεκριμένου θέματος και αναφορές και στην περίπτωση απαγόρευσης της ταφής του Πολυνείκη στην *Αντιγόνη* από τον Κρέοντα βλ. Holt (1999: 663–69).

¹⁷⁹ Hesk (2003: 110).

¹⁸⁰ Βλ. Stanford (1963: 94 ad 253–56), ο οποίος παραθέτει και τον στίχο 435 από το έργο *Οιδίπους επί Κολωνῶν* (τὸ λευσθῆναι πέτρους) και αναφέρει πως ο λιθοβολισμός αποτελούσε τη συνήθη τακτική, ώστε να δηλωθεί «η συνολική απέχθεια των ανθρώπων απέναντι στους εγκληματίες». Για τον συγκεκριμένο παραλληλισμό με τον στίχο 435 από το έργο *Οιδίπους επί Κολωνῶν* βλ. ενδεικτικά Yaser–Abdel–Rahman–Ibrahim (2002: 48 σημ. 157). Για παραλληλισμούς με άλλα σωζόμενα έργα βλ. επίσης

όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Άγγελος στη διάρκεια του Γ' Επεισοδίου, ακριβώς επειδή ήταν αδερφός του Αίαντα και κατ' επέκταση λογίζεται ως αρωγός στις επαίσχυντες ενέργειες του αδερφού του (στ.727–28: *ζύναιμον ἀποκαλοῦντες, ὡς τ' οὐκ ἀρκέσοι / τὸ μὴ οὐ πέτροισι πᾶς καταξανθεὶς θανεῖν*).¹⁸¹ Ιδιαίτερα βοηθητική είναι και η παρατήρηση του αρχαίου σχολιαστή (στ.727b): *ἐπὶ τοῦ Τεύκρου, ὡς οὐκ ἀρκέσοι ἑαυτῶ τὸ μὴ λιθόλευστος γενέσθαι· ὡς οὐ κωλύσοι ἑαυτὸν καταλιθωθῆναι*.¹⁸² Από όλα τα παραπάνω φαίνεται πιθανό πως η ενσωμάτωση αυτής της πολιτικής πρακτικής εκ μέρους του τραγικού ποιητή «δηλώνει την πρόθεσή του να εντάξει στο δράμα δεδομένα της εποχής του, μιας και οι ήρωές του αντιμετωπίζουν προβλήματα ανάλογα με τα σύγχρονα».¹⁸³

Στην παραπάνω πεποίθηση συνηγορεί και το γεγονός πως στους στίχους 1067–69 ο Μενέλαος με τη χρήση πολιτικού λεξιλογίου, εκφράζει την έντονη επιθυμία του για επικράτηση στο σώμα του Αίαντα (*εἰ γὰρ βλέποντος μὴ δυνήθημεν κρατεῖν, / πάντως θανόντος γ' ἄρξομεν, κἂν μὴ θέλης, / χερσὶν παρευθύνοντες*). Ιδιαίτερα η επιλογή στους τρεις αυτούς στίχους των πολιτικών ὀρων *κρατεῖν, ἄρξομεν* και *παρευθύνοντες* αντίστοιχα, οδηγεί σε σταδιακή κλιμάκωση της αυταρχικής απόφασης του Μενελάου.¹⁸⁴ Συγκεκριμένα, η χρήση του απαρεμφάτου *κρατεῖν*, δηλώνει «τη νόμιμη δικαιοδοσία και τον έλεγχο που φαίνεται πως ασκεί κάποιος σε όποιον υπόκειται νομικά στην εξουσία του»,¹⁸⁵ στην εν λόγω περίπτωση ο Μενέλαος επί του Αίαντα, ενώ το ρήμα *ἄρξομεν* συνεπάγεται την ολοκληρωτική εξουσία που θα ασκήσουν στον νεκρό

Kamerbeek (1963: 69–70 ad 254), Jebb (1967: 49 ad 252 κ.εξ.) και Παπαδόδημα (2018: 189 ad 254). Ο Garvie (2010: 161 ad 254–55) με αφορμή την άποψη του Rosivach πως στην πραγματικότητα δεν γινόταν επιβολή της συγκεκριμένης ποινής και πως «όλα τα χωρία του δράματος βασίζονται στην ανάμνηση που είχαν οι Αθηναίοι για τον θάνατο του Λυκίδη», επισημαίνει πως ο θάνατος δια λιθοβολισμού «αρχικά ήταν μια πράξη ομαδικής βίας και μόνο πολύ αργότερα κατέληξε να θεωρείται στην Αθήνα η κατάλληλη ποινή για προδοσία». Η Blundell (1989: 90 σημ. 152) υποστηρίζει πως «ο λιθοβολισμός δεν χρησιμοποιείτο στην Κλασική Αθήνα, αλλά η ρίψη των προδοτών μέσα στο *βάραθρον*, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως υποκατάστατο του λιθοβολισμού». Για περισσότερες λεπτομέρειες για τη σημασία ρίψης του νεκρού σώματος στο *βάραθρον* βλ. ενδεικτικά Holt (1999: 666 σημ. 26).

¹⁸¹ Για την άποψη αυτή βλ. επίσης Jebb (1963: xxix σημ. 3) και Barker (2004: 7 σημ. 20). Διαφορετική ωστόσο φαίνεται πως είναι η γνώμη που εκφέρει ο Garvie (2010: 265 ad 728), ο οποίος παρατηρώντας τη στάση του στρατού απέναντι στον Τεύκρο και στον Αίαντα, υποστηρίζει τη δυσκολία με την οποία ο Αίαντας θα βρεθεί αντιμέτωπος για την αποκατάσταση της ηρωικής του ταυτότητας.

¹⁸² Χριστοδούλου (1977: 170 ad 727b).

¹⁸³ Yaser–Abdel–Rahman–Ibrahim (2002: 48 σημ. 159, όπου και σχετική βιβλιογραφία).

¹⁸⁴ Ο Finglass (2011: 440 ad 1067–69) σημειώνει τα εξής: «the concentration and variety of verbs denoting control (*κρατεῖν, ἄρξομεν, παρευθύνοντες*) reinforces this cowardly sentiment».

¹⁸⁵ Goldhill (2007: 204).

πλέον Αίαντα ο Μενέλαος και ο Αγαμέμνονας.¹⁸⁶ Αποκορύφωμα ωστόσο όλων των παραπάνω αποτελεί ο στίχος 1069. Η έκφραση *χερσὶν παρευθύνοντες* «χρησιμοποιείται για την καθοδήγηση των βημάτων ενός παιδιού».¹⁸⁷ Αυτό στην πράξη σημαίνει πως μολονότι ο Αίαντας όσο βρισκόταν στη ζωή «έμοιαζε με ατίθασο άλογο που δεν μπορούσε να τιθαστευτεί», οι Ατρείδες «τώρα με τη βία θα τον κατευθύνουν με τον τρόπο που επιθυμούν».¹⁸⁸ Κατά συνέπεια «ο Αίας θα υποβιβασθεί στην θέση ενός μικρού παιδιού ή ενός ζώου που χειραγωγείται» και «θα υποχρεωθεί να παρεκκλίνει από την προγραμματισμένη του πορεία».¹⁸⁹ Ο τρόπος που ο Μενέλαος επιβάλλει την εξουσία του στην προσπάθειά του να υπερिσχύσει έναντι του νεκρού πρωταγωνιστή της τραγωδίας, φανερώνει την ασυδοσία ενός πολιτικού ηγέτη, ο οποίος ακόμα και μπροστά στο άψυχο σώμα του αντιπάλου του παραμένει ανυποχώρητος στις προθέσεις του.

Οι προσπάθειες επικράτησης του Μενελάου επί του Αίαντα εντείνονται ακόμη περισσότερο στους στίχους 1071–76 (*καίτοι κακοῦ πρὸς ἀνδρὸς ὄντα δημότην / μηδὲν δικαιοῦν τῶν ἐφεστώτων κλύειν. / οὐ γὰρ ποτ' οὔτ' ἂν ἐν πόλει νόμοι καλῶς / φέροντ' ἂν, ἔνθα μὴ καθεστήκοι δέος. οὔτ' ἂν στρατός γε σωφρόνως ἄρχοιτ' ἔτι. / μηδὲν φόβου πρόβλημα μηδ' αἰδοῦς ἔχων*). Οι ὀροι που χρησιμοποιεῖ ο Μενέλαος, προκειμένου να αναφερθεῖ στον Αίαντα δεν εἶναι χωρὶς σημασία, ἀλλὰ εἶναι ιδιαίτερα μειωτικοὶ και προσβλητικοὶ για το ηρωικὸ γόητρο του νεκροῦ πλέον πολεμιστή. Η χρήση του πολιτικὸ ὄρου *δημότης* (στ.1071) υποβιβάζει το μεγαλείο του Αίαντα, καθὼς ἔρχεται σε πλήρη ἀντίστιξη με τον ὄρο *ἐφεστώτες* που ἀναφέρεται στους ἄρχοντες, στους Ατρείδες εν προκειμένῳ και που εντοπίζουμε στους στίχους 945 (*ἐφεστᾶσι*) και 1072 (*τῶν ἐφεστώτων*). Στον στίχο 945 η Τέκμησσα χρησιμοποιεῖ τον ὄρο *ἐφεστᾶσι*, προκειμένου να δηλώσει την κατάσταση δουλείας στην οποία θα περιέλθει η ἴδια και ο γιος της Ευρυσάκης και την υπακοή που θα πρέπει να ἐπιδεικνύουν στο εξῆς στις αποφάσεις των κυβερνώντων (στ.944–45: *οἴμοι, τέκνον, πρὸς οἷα δουλείας ζυγὰ / χωροῦμεν, οἷοι νῶν ἐφεστᾶσι σκοποῖ*). Τη μετοχή του ἴδιου ρήματος θα χρησιμοποιήσει

¹⁸⁶ Για την ερμηνεία αυτή βλ. Stanford (1963: 194 ad 1066–69).

¹⁸⁷ Jebb (1967: 162 ad 1069 κ.εξ.).

¹⁸⁸ Kamerbeek (1963: 208 ad 1069) και Stanford (1963: 194 ad 1066–69). Ο Jebb (1967: 162 ad 1069 κ.εξ.) παραλληλίζει τον στίχο 1069 με τον στίχο 542 πάλι ἀπὸ το ἔργο *Αἴας*, ὅταν η Τέκμησσα ζητούσε ἀπὸ τον υπηρέτη που καθοδηγεῖ τα βήματα του γιου της, να φέρει τον τελευταῖο στη σκηνή (*ἀγ' αὐτὸν ὄσπερ χερσὶν εὐθύνων κυρεῖς*). Για τον παραλληλισμὸ αυτόν βλ. ενδεικτικὰ και Finglass (2011: 440–41 ad 1067–69), ο οποίος τονίζει πως η λέξη *χερσὶν* δηλώνει τη φυσικὴ παρέμβαση του ἄρχοντα που ἀντιπαρατίθεται πρὸς τον λόγον.

¹⁸⁹ Garvie (2010: 322–23 ad 1067–69).

και ο Μενέλαος στον στίχο 1072 (*τῶν ἐφεστώτων*), αυτή τη φορά όμως για να ψέξει την ανυπακοή του Αίαντα προς τις εντολές των αρχόντων (στ.1072: *μηδὲν δικαιοῦν τῶν ἐφεστώτων κλύειν*). Ο Μενέλαος προβάλλει «με παράλογο τρόπο τη σχέση ανάμεσα στον Αίαντα και τους Ατρείδες μέσα από την αντίθεση μεταξύ του *δημότου* και *τῶν ἐφεστώτων*».¹⁹⁰ Έχει σημασία πως ο Μενέλαος δεν αναφέρει απλώς ότι ο Αίαντας δεν υπάκουσε στις αποφάσεις τους, αλλά χρησιμοποιώντας τον όρο *δημότης*, εξισώνει τη συμπεριφορά του πρωταγωνιστή του έργου με τη συμπεριφορά που συνήθως εκδηλώνει ένας ποταπός και ασήμαντος άνθρωπος.

Όπως σημειώνει και ο Knox ο *δημότης* είναι μια λέξη της εποχής του Σοφοκλή και σημαίνει τον απλό, συνηθισμένο πολίτη ή στρατιώτη χαμηλής κοινωνικής τάξης, ο οποίος δεν διαθέτει κάποιο σημαντικό αξίωμα και οφείλει να υπακούει στις εντολές των ανωτέρων του και να ενεργεί βάσει αυτών.¹⁹¹ Ως εκ τούτου ο *δημότης* «δεν θεωρείται ποτέ μέλος του σώματος των πολιτών».¹⁹² Ωστόσο, το γεγονός πως ο Αίαντας χαρακτηρίζεται με αυτόν τον προσβλητικό τρόπο από τον Μενέλαο, βρίσκεται σε πλήρη αντίφαση με το αριστοκρατικό μεγαλείο του Αίαντα και την κοινωνική του υπόσταση. Ο Podlecki παραλληλίζει τη στάση του Μενελάου με την αντίστοιχη συμπεριφορά του Κρέοντα στην *Αντιγόνη*. Ο μελετητής τονίζει πως ο Κρέοντας λειτουργεί ως τύραννος παρά ως ηγέτης των ελεύθερων πολιτών, όπως λανθασμένα πίστευε ο ίδιος. Ο Αίμονας, ο γιος του Κρέοντα, χρησιμοποιεί τον όρο *δημότης*, προκειμένου να γνωστοποιήσει στον πατέρα του τον φόβο που αισθάνονται οι πολίτες προς το πρόσωπό του, ακριβώς επειδή τα όσα λένε φαίνεται πως δεν ανήκουν στην κατηγορία όσων πραγμάτων επιθυμεί ο Κρέοντας να ακούσει (στ.690–91: *τὸ γὰρ σὸν ὄμμα δεινόν, ἀνδρὶ δημότῃ / λόγοις τοιούτοις, οἷς σὸ μὴ τέρψει κλύων*).¹⁹³ Ο Μενέλαος λειτουργεί όπως και ο Κρέοντας στην *Αντιγόνη* και «πρεσβεύει τη μοναρχική αρχή σύμφωνα με την οποία ο μικρός εξαρτάται από τον μεγάλο»,¹⁹⁴ στοιχείο όμως που δεν ταιριάζει στη φύση του Αίαντα, αφού ο τελευταίος βάσει των λεγομένων του Τεύκρου,

¹⁹⁰ Finglass (2011: 441 ad 1071–72).

¹⁹¹ Knox (1983: 11). Βλ. ακόμη Stanford (1963: 194 ad 1071), Yaser–Abdel–Rahman–Ibrahim (2002: 43 σημ. 139 και 140), Hesk (2003: 111), Carter (2007: 96–97), Garvie (2010: 323 ad 1071–72) και Παπαδόδημα (2018: 202 ad 1071).

¹⁹² Finglass (2011: 441 ad 1071–72), όπου γίνεται μνεία και σε περισσότερα αρχαιοελληνικά κείμενα που γίνεται χρήση του συγκεκριμένου όρου. Ο Finglass διατυπώνει μάλιστα την πεποίθηση ότι στη σπαρτιατική ιεραρχία οι *δημότες* βρίσκονται στην τρίτη τάξη μετά από τους *βασιλείς* και τους *γέροντες*.

¹⁹³ Podlecki (1986: 97–98). Για τον παραλληλισμό αυτόν βλ. Kamerbeek (1963: 209 ad 1071) και Jebb (1967: 162–63 ad 1071).

¹⁹⁴ Davis (1986: 157).

ήταν αυτάρκης και δεν όφειλε φυσικά καμία αφοσίωση και υπακοή στους γιους του Ατρέα (στ.1099–1100: *ούκ αύτὸς ἐξέπλευσεν ὡς αύτοῦ κρατῶν; / ποῦ σὺ στρατηγεῖς τοῦδε;*).

Ο Μενέλαος πιστεύει πως η αποτελεσματική διακυβέρνηση της πόλεως έγκειται στον φόβο που πρέπει να αισθάνονται οι πολίτες προς τους κυβερνώντες. Οι στίχοι 1073–76 για την ανάγκη υπακοής των πολιτών στους θεσμούς της πόλεως (*οὐ γὰρ ποτ' οὐτ' ἂν ἐν πόλει νόμοι καλῶς / φέροντ' ἂν, ἔνθα μὴ καθεστήκοι δέος, / οὐτ' ἂν στρατός γε σωφρόνως ἄρχοιτ' ἔτι, / μηδὲν φόβου πρόβλημα μὴδ' αἰδοῦς ἔχων*), ανακαλούν τις αντίστοιχες διακηρύξεις του Κρέοντα στην *Ἄντιγόνη* (στ.663–76)¹⁹⁵ και συνδέονται αδιάσπαστα με την *σωφροσύνην* και «τη σωστή σχέση μεταξύ των ανωτέρων και των υφισταμένων».¹⁹⁶ Με αφορμή το ζήτημα του φόβου που επανέρχεται στα λεγόμενα του Μενελάου (στ.1074: *καθεστήκοι δέος*, 1076: *φόβου*, 1079: *δέος*, 1084: *δέος*), οι μελετητές συγκρίνουν την παρουσία της λέξης *δέος* με τα όσα επισημαίνει η Αθηνά στις *Εὐμενίδες* του Αισχύλου (στ.696–703: *τὸ μὴτ' ἄναρχον μὴτε δεσποτούμενον / ἀστοῖς περιστέλλουσι βουλεύω σέβειν / καὶ μὴ τὸ δεινὸν πᾶν πόλεως ἔξω βαλεῖν / τίς γὰρ δεδοικῶς μηδὲν ἔνδικος βροτῶν; / τοιόνδε τοι ταρβοῦντες ἐνδίκως σέβας / ἔρυμά τε χώρας καὶ πόλεως σωτήριοι / ἔχοιτ' ἂν οἶον οὐτις ἀνθρώπων ἔχει, / οὐτ' ἐν Σκύθησιν οὐτε Πέλοπος ἐν τόποις*).¹⁹⁷ Σύμφωνα με τον Carter, η Αθηνά όπως και ο Μενέλαος χρησιμοποιούν τον παραπάνω όρο «συσχετίζοντας άμεσα τον υγιή φόβο με την ασφάλεια της πόλεως». Με άλλα λόγια πρόκειται για «ένα είδος σεβασμού τόσο για τους νόμους όσο και για τα πρόσωπα της εξουσίας, κάτι που στην περίπτωση των *Εὐμενίδων* εκπροσωπεί η Αθηνά μέσω του Ἄρειου Πάγου, του ανωτάτου εκτελεστικού

¹⁹⁵ ὅστις δ' ὑπερβὰς ἢ νόμους βιάζεται / ἢ τοῦπιτάσσειν τοῖς κρατύνουσιν νοεῖ, / οὐκ ἔστ' ἐπαίνου τοῦτον ἐξ ὁμοῦ τυχεῖν. / ἀλλ' ὄν πόλις στήσειε τοῦδε χρῆ κλύειν. / καὶ σμικρὰ καὶ δίκαια καὶ τάναντία / καὶ τοῦτον ἂν τὸν ἄνδρα θαρσοίην ἐγὼ / καλῶς μὲν ἄρχειν, εὖ δ' ἂν ἄρχεσθαι θέλειν, / δορός τ' ἂν ἐν χειμῶνι προστεταγμένον / μένειν δίκαιον κάγαθὸν παραστάτην / ἀναρχίας δὲ μείζον οὐκ ἔστιν κακόν. / αὕτη πόλις ὄλλυσιν, ἢδ' ἀναστάτους / οἴκους τίθησιν, ἢδε συμάχου δορός / τροπὰς καταρρήγνυσι: τῶν δ' ὀρθουμένων / σώζειν τὰ πολλὰ σώμαθ' ἢ πειθαρχία. Για το αρχαίο κείμενο βλ. την έκδοση των H. Lloyd-Jones & N.G. Wilson (1990).

¹⁹⁶ Garvie (2010: 323 ad 1073–76) και Winnington-Ingram (2016: 98).

¹⁹⁷ Οι στίχοι από τις *Εὐμενίδες* του Αισχύλου αποτελούν συμπλήρωμα των στίχων 521–29 του ίδιου έργου (*σωφρονεῖν ὑπὸ στένει. / τίς δὲ μηδὲν ἐν [φάει] / καρδίαν ἀνατρέφων / ἢ πόλις βροτός θ' ὁμοί- / ως ἔτ' ἂν σέβοι Δίκαν; / μὴτ' ἄναρχτον βίον / μὴτε δεσποτούμενον / αἰνέσησι: παντὶ μέσσοι τὸ κράτος θεὸς / ὤπασεν, ἀλλ' ἄλλαι δ' ἐφορεύει*). Για το αρχαίο κείμενο βλ. την έκδοση του D. Page (1972). Για τον παραλληλισμό αυτόν βλ. Segal (1981: 147), Knox (1983: 12), Blundell (1989: 90 σημ. 157), Fisher (1992: 314–15 και σημ. 108), Meier (1997: 215), Lesky (2001: 313), Hesk (2003: 112), Rosenbloom (2012: 276), Winnington-Ingram (2016: 98 σημ. 17) και Γιόση (2019: 61).

οργάνου της εποχής».¹⁹⁸ Το επιχείρημα του Μενελάου ενισχύεται με την ενσωμάτωση της πειθαρχίας που οφείλουν να επιδεικνύουν οι άνθρωποι απέναντι στους νόμους και στην πολιτεία, στοιχείο που αποδίδεται με τον όρο *σωφροσύνη* (στ.1075: *σωφρόνως*).¹⁹⁹

Η *σωφροσύνη* είναι ένας όρος που διατρέχει το σύνολο του εξεταζόμενου έργου και έχει ιδιαίτερη σημασία ο τρόπος που χρησιμοποιείται από τα πρόσωπα της τραγωδίας. Για τους Ατρείδες, τον Μενέλαο και τον Αγαμέμνονα, η *σωφροσύνη* συνδέεται αδιάσπαστα με το *δέος*, τον *φόβον*, την *αἰδῶ* και την *αἰσχύνην*.²⁰⁰ Τόσο ο Μενέλαος (στ.1075) όσο και ο Αγαμέμνονας μεταχειρίζονται τον όρο *σωφροσύνη* (στ.1259: *οὐ σωφρονήσεις*;) στον *ἀγῶνα λόγων* τους προς τον Τεύκρο αποδίδοντας σε αυτόν τον όρο την επιθυμητή κατά την άποψή τους συμπεριφορά των πολιτών στους άρχοντές τους.²⁰¹ Η *σωφροσύνη* που επικαλούνται οι Ατρείδες σχετίζεται με το «πλαίσιο μιας επιθυμητά σταθερής κοινωνικοπολιτικής δομής και της επιβεβλημένης ιεραρχίας της» για τη «διασφάλιση τόσο της ατομικής σωτηρίας όσο και της ευημερίας ολόκληρης της πόλεως και του στρατού».²⁰² Η σωτηρία αυτή θα προκύψει από την πειθαρχία των πολιτών (στ.1080–86: *σωτηρίαν ἔχοντα τόνδ' ἐπίστασο· / ὄπου δ' ὑβρίζειν δρᾶν θ' ἄ βούλεται παρῆ, / ταύτην νόμιζε τὴν πόλιν χρόνω ποτὲ / ἐξ οὐρίων δραμοῦσαν εἰς βυθὸν πεσεῖν. ἄλλ' ἐστάτω μοι καὶ δέος τι καίριον, / καὶ μὴ δοκῶμεν δρῶντες ἄν ἡδόμεθα / οὐκ ἀντιτείσειν αὔθις ἄν λυπώμεθα*). Ο Μενέλαος για ακόμη μία φορά χρησιμοποιεί έναν πολιτικό όρο (*σωτηρίαν*), προκειμένου να περιγράψει τα αποτελέσματα της υπακοής

¹⁹⁸ Carter (2007: 96) και Reinhardt (1979: 31–32).

¹⁹⁹ Για την *σωφροσύνη* με τη σημασία της πειθαρχίας βλ. ενδεικτικά Blundell (1989: 61–62), Gasti (1992: 88 σημ. 30) και Cairns (2014: 318). Ο Garvie (2010: 26) αναφέρει πως χαρακτηριστικό γνώρισμα των δραμάτων του Σοφοκλή θεωρείται «η εισήγηση της *σωφροσύνης* από ελάχιστονες χαρακτήρες, όπως συμβαίνει και με τον αξιοκαταφρόνητο χαρακτήρα του Μενελάου στον *Αἴαντα*, γεγονός που αποτελεί την ειδοποιό διαφορά με τον σοφόκλειο ήρωα».

²⁰⁰ Σημαντική θεωρείται στο σημείο αυτό η μαρτυρία που προσφέρει ο Πλούταρχος σύμφωνα με την οποία οι Σπαρτιάτες διέθεταν ναούς για τον Φόβο και πίστευαν πως ολόκληρη η πολιτεία στηριζόταν στον φόβο (*Κλεομένης* 9: *τὴν πολιτείαν μάλιστα συνέρχεσθαι φόβῳ νομίζοντες*). Ακόμα και ο Θουκυδίδης (1.84.3 και 2.37.3) είχε επισημάνει τη σημασία του Φόβου στη καθημερινή ζωή των ανθρώπων (*τὰ δημόσια διὰ δέος μάλιστα οὐ παρανομοῦμεν*). Για τον παραλληλισμό αυτόν βλ. Stanford (1963: 194–95 ad 1074), Kamerbeek (1963: 209 ad 1074) και Hesk (2003: 112). Ο Garvie (2010: 324 ad 1073–76) αναφέρει και άλλα κείμενα της αρχαιοελληνικής γραμματείας στα οποία διαφαίνεται η στενή συνάφεια ανάμεσα στην *αἰδῶ*, την *αἰσχύνην* και τον *φόβον*. Βλ. επίσης Yaser–Abdel–Rahman–Ibrahim (2002: 44 με ιδιαίτερη έμφαση στη σημ. 144 και 145) και Carter (2007: 96).

²⁰¹ Knox (1961: 17) [=Knox (1979: 140)], ο οποίος παραθέτει και τον στίχο 586 του έργου θεωρώντας πως ο Αἴαντας χρησιμοποιεί τον όρο με τη σημασία της υποταγής που πρέπει να επιδείξει η Τέκμησσα στην ανωτερότητα του ίδιου και των λεγομένων του (*σωφρονεῖν καλῶς*). Γι αυτό βλ. και Παπαδόδημα (2018: 68 σημ. 231), η οποία προσθέτει και τον στίχο 594 (*μῶρά μοι δοκεῖς φρονεῖν*) από τον *Αἴαντα* πιστεύοντας πως χρησιμοποιείται και πάλι από τον ομώνυμο ήρωα όπως και στον στίχο 586. Βλ. ακόμη Garvie (2010: 323 ad 1073–76 και 358 ad 1259).

²⁰² Παπαδόδημα (2018: 66 με ιδιαίτερη έμφαση στη σημ. 225, όπου και σχετική βιβλιογραφία).

των ανθρώπων στις ανώτερες αρχές.²⁰³ Οι διακηρύξεις του Μενελάου θα μπορούσαν να αποτυπώνουν τις δημοκρατικές αρχές κυρίως όταν αναφέρεται στην ανάγκη ισότητας μεταξύ των πολιτών και όχι στην υπεροχή και στη δράση μεμονωμένων ατόμων σύμφωνα με τη βούλησή τους (στ.1084–85).²⁰⁴

Πράγματι, η ανάγκη για πειθαρχία και σεβασμό που θα πρέπει να εκδηλώνουν οι πολίτες προς την εξουσία, «φανερώνει οπτικές της δημοκρατικής ιδεολογίας, τις οποίες το αθηναϊκό ακροατήριο επιδοκιμάζει, έστω και αν εκφράζονται από αξιοκαταφρόνητους χαρακτήρες».²⁰⁵ Ακόμη και ο κορυφαίος του Χορού (στ.1091–92: *Μενέλαε, μὴ γνώμας ὑποστήσας σοφᾶς / εἶτ' αὐτὸς ἐν θανοῦσιν ὕβριστῆς γένη*) «αναγνωρίζει την ορθότητα των αρχών του Μενελάου, αλλά καταδικάζει τη συμπεριφορά του ως ασυνεπή προς αυτές».²⁰⁶ Φαίνεται πως ο Μενέλαος ορθώς καταδικάζει την άρνηση του Αίαντα να υποταχθεί στις ανώτερες πολιτικές δυνάμεις της κοινωνίας, ωστόσο η επιμονή του Μενελάου και του Αγαμέμνονα στην απαγόρευση ταφής του νεκρού ήρωα ερμηνεύεται ως ὕβρις, διότι καταπατούν με τον τρόπο αυτόν όχι τους νόμους των ανθρώπων, αλλά των θεών.²⁰⁷ Οι διακηρύξεις του Μενελάου θυμίζουν εν πολλοίς τα στομφώδη λόγια ενός τυράννου που οδηγείται «στην

²⁰³ Βλ. Stanford (1963: 196 ad 1080), όπου σημειώνει πως ο Αίαντας στο τέλος του απατηλού του λόγου είχε επιλέξει άλλη μορφή σωτηρίας, αυτή του θανάτου (στ.691–92: *καὶ τάχ' ἂν μ' ἴσως / πύθοισθε, κεί νῦν δυστυχῶ, σεσωμένον*). Για τη διατύπωση της ίδιας άποψης και για αναφορά σε περισσότερα χωρία βλ. ενδεικτικά Garvie (2010: 325 ad 1079–80). Ο Carter (2004: 21 σημ. 71) επισημαίνει την επανειλημμένη χρήση από τον Κρέοντα στην *Αντιγόνη* ορολογίας σχετική με την *σωτηρίαν* και τη σωστή διακυβέρνηση.

²⁰⁴ Gellie (1972: 24). Η Blundell (1989: 90–91 σημ. 158) με αναφορά σε ένα χωρίο του Θουκυδίδη επισημαίνει πως μπορεί «η ελευθερία να αποτελεί ένα από τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά της Αθηναϊκής Δημοκρατίας, όμως χρειάζονται και ορισμένα όρια στην άσκησή της» (2.37.2). Αυτό στην πράξη σημαίνει –όπως εξηγεί η ίδια– πως αν ο καθένας πράττει σύμφωνα με τις δικές του προτιμήσεις, βαθμιαία θα καταλυθούν οι νόμοι και θα δεσπόζει η αναρχία και η βία σε ολόκληρη την πόλιν. Τα λεγόμενα του Μενελάου φαίνεται πως ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα και δεν ερμηνεύονται απλώς ως δηλώσεις ενός τυράννου. Και ο Knox (1983: 13) θεωρεί πως πράγματι οι Ατρείδες με τα λεγόμενά τους αντιπροσωπεύουν την πόλιν.

²⁰⁵ Cairns (2014: 318).

²⁰⁶ Garvie (2010: 327 ad 1091–92). Ο Winnington-Ingram (2016: 99) επίσης κατηγορεί τον Μενέλαο για ασυμφωνία μεταξύ των λεγομένων του και των πράξεών του υποστηρίζοντας τα ακόλουθα: «ο Μενέλαος μπορεί να φαίνεται πως θεμελιώνει την επιχειρηματολογία του πάνω σ' αυτό το δεύτερο είδος φόβου, τον σπτήριο φόβο που συνδέεται με τον Αρειο Πάγο και την Αθηνά, αλλά προς το τέλος της ρήσης του γίνεται σαφές ότι αυτός εξακολουθεί ακόμα να υποκινείται από την παλιά εκδικητική αρχή· ότι η εύσχημη πολιτική θεωρία είναι σκέτη επιφάνεια· ότι η *σωφροσύνη* (1075, 1080), την οποία απαιτεί ως προϋπόθεση πολιτικής σταθερότητας, δεν είναι κάτι που το διαθέτει ο ίδιος προσωπικά· ότι αυτό που απαιτεί ως δίκαιο (1072, *δικαιοῦν*) είναι η απόλυτη υποταγή στην προσωπική του εξουσία».

²⁰⁷ Γι αυτό βλ. ενδεικτικά Jebb (1967: 165 ad 1091 κ.εξ.) και Barker (2004: 10). Αντίθετα, η Karakantza (2011a: 42–43) επισημαίνει το πόσο επισφαλές είναι να θεωρούμε την ταφή των νεκρών απαράβατο δικαίωμα όλων των νεκρών και συμπληρώνει ακόμη πως δεν υπόκειται σε θεϊκούς νόμους ή ταφή ή η μη ταφή των προδοτών της πόλεως.

κατάχρηση της δικαιοδοσίας του»,²⁰⁸ γι αυτό και η συμπεριφορά του παραλληλίζεται εύστοχα με την αυταρχική διακυβέρνηση του Κρέοντα στην *Αντιγόνη*.²⁰⁹

Η συμπεριφορά αυτή εκ μέρους του Μενελάου είναι πολύ πιθανό να προξενούσε μεγάλη δυσαρέσκεια όχι μόνο «στους δημοκρατικούς Αθηναίους, αλλά και στα μέλη του κοινού από άλλες πόλεις που δεν θα αποδέχονταν την εικόνα μιας κοινωνίας βασισμένης αποκλειστικά στον φόβο, πόσο μάλλον όταν η αντίληψη αυτή εκφράζεται από έναν τόσο ειδεχθή χαρακτήρα όπως είναι ο Μενέλαος».²¹⁰ Απόηχοι αντιδημοκρατικών φρονημάτων ανιχνεύονται ακόμη και στο τέλος της ρήσης του Μενελάου. Πιο συγκεκριμένα, ο Μενέλαος συνεχίζει την υβριστική συμπεριφορά προς τον Τεύκρο και στους στίχους 1088–90, όπου επανέρχεται στην αρχική απαγόρευση του προς τον τελευταίο να θάψει τον αδερφό του με την απειλή πως σε διαφορετική περίπτωση θα βρεθεί και ο ίδιος ο Τεύκρος σε παρόμοια κατάσταση με τον Αίαντα (*αἴθων ὑβριστής, νῦν δ' ἐγὼ μέγ' αὖ φρονῶ. / καί σοι προφωνῶ τὸνδε μὴ θάπτειν, ὅπως / μὴ τόνδε θάπτων αὐτὸς ἐς ταφὰς πέσης*). Ακόμη και τα ρήματα *μέγ' αὖ φρονῶ* και *προφωνῶ* που μεταχειρίζεται στον λόγο του ο Μενέλαος σε συνδυασμό με την εμφιατική χρήση του α' προσώπου είναι συνώνυμα κομπασμού και υπεροψίας. Ο Μενέλαος αναφέρεται στην υβριστική συμπεριφορά που είχε επιδείξει ο Αίαντας στο παρελθόν, ενώ πλέον είναι η σειρά του πρώτου να ενεργήσει με τον ίδιο τρόπο. Ιδιαίτερα το ρήμα *προφωνῶ*²¹¹ υποδηλώνει πως η απογόρευση της ταφής του Αίαντα έχει χαρακτήρα επίσημης δημόσιας διακήρυξης που επιφέρει κυρώσεις σε όποιον την αψηφίσει. Ο Μενέλαος χρησιμοποιώντας το συγκεκριμένο ρήμα, προειδοποιεί δημόσια τον Τεύκρο (*σοι προφωνῶ*) πως αν ενεργήσει αντίθετα προς τις εντολές του, θα πρέπει

²⁰⁸ Adams (1955: 107). Για αναφορές και σε άλλα έργα, όπου διαφαίνεται η καταχρηστική άσκηση της εξουσίας από τον Μενέλαο βλ. ενδεικτικά Hesk (2003: 178 σημ. 24) και Παπαδόδημα (2018: 67 σημ. 228).

²⁰⁹ Ο Goldhill (1987: 69) [=Goldhill (1990: 116)] επισημαίνει τα εξής «Ajax, or rather the dead body of Ajax, is faced by trite arguments of Menelaos and Agamemnon who require *sophrosune*, 'right thinking,' as a political virtue in the form of obedience to the rulers of the state». Για το ζήτημα αυτό βλ. ακόμη Rose (1995: 69), Carter (2007: 171 σημ. 96) και Yaser–Abdel–Rahman–Ibrahim (2002: 44–45).

²¹⁰ Finglass (2017: 310–11). Γι αυτό βλ. Foley (1995: 137) και Hesk (2003: 112 και 178 σημ. 29). Αξίζει να σημειωθεί πως και η Παπαδόδημα (2018: 67–70) μέσα από την παράθεση τεσσάρων επιχειρημάτων προβάλλει την υπονόμηση των λόγων των Ατρείδων στην πιθανότητα «αποτύπωσης αθηναϊκών (σ)τάσεων και προτεραιοτήτων». Ο Holt (1981: 283 σημ. 22) υπογραμμίζει επίσης πως κατά πάσα πιθανότητα οι Ατρείδες «δεν αποτελούν αντιπροσωπευτικό δείγμα της κοινωνίας, αλλά μεμονωμένων πεποιθήσεων».

²¹¹ Πρβ. τον στίχο 223 από το έργο *Οιδίπους Τύραννος* (*ὑμῖν προφωνῶ πᾶσι Καδμείοις τάδε*), όπου «ο Οιδίπους ενεργεί ως βασιλιάς, χαρακτήρας επίσημης δημόσιας διακήρυξης (ένα είδος *προαγορεύειν* εναντίον του κατηγορουμένου για φόνο)». Γι αυτό βλ. Dawe (1991: 155–56 ad 223). Άρα φαίνεται ότι προσδίδει στην απαγόρευση επίσημο χαρακτήρα που θα έχει νομικές συνέπειες.

να είναι έτοιμος να δεχτεί και τις ανάλογες συνέπειες,²¹² κάτι που είχε τονίσει ο Μενέλαος ήδη στους στίχους 1085–86 (*καὶ μὴ δοκῶμεν δρῶντες ἄν ἠδόμεθα / οὐκ ἀντιτείσειν αὖθις ἄν λυπόμεθα*).

Ο Τεύκρος στον απαντητικό λόγο του καταρρίπτει το αρχικό επιχείρημα του Μενελάου πως ο Αίαντας είχε έρθει στην εκστρατεία της Τροίας ως σύμμαχός τους. Σύμφωνα με τα όσα υποστηρίζει ο Τεύκρος, ο Αίαντας ενήργησε αυτοβούλως ως κύριος του εαυτού του (στ.1098–99: *τόνδ' ἄνδρ' Ἀχαιοῖς δεῦρο σύμμαχον λαβών; / οὐκ αὐτὸς ἐξέπλευσεν ὡς αὐτοῦ κρατῶν;*) και ως εκ τούτου ο Αίαντας δεν ήταν κατώτερος του Μενελάου, για να υπακούει στις εντολές του. Το γεγονός πως ο Τεύκρος υπενθυμίζει στον Μενέλαο πως είναι άρχοντας μόνο της Σπάρτης και όχι ολόκληρου του ελληνικού στρατού (στ.1102–04: *Σπάρτης ἀνάσσων ἦλθες, οὐχ ἡμῶν κρατῶν' / οὐδ' ἔσθ' ὅπου σοὶ τόνδε κοσμηῆσαι πλέον / ἀρχῆς ἔκειτο θεσμός ἢ καὶ τῷδε σέ*), «αντιστοιχεί με τις συνθήκες της *Ιλιάδας*, όπου το κάθε σώμα στρατού είχε τον δικό του ανεξάρτητο αρχηγό και δεν υπήρχε ιεραρχία ή σειρά μεταξύ τους».²¹³ Η εξουσιαστική τάση του Μενελάου φαίνεται πως βρίσκεται σε πλήρη αντίστιξη προς τις δημοκρατικές διαδικασίες στις οποίες αναφέρεται ο Τεύκρος, όταν χρησιμοποιεί τη διατύπωση *ἀρχῆς θεσμός*. Συνεπώς, ο Μενέλαος δεν είχε κανένα δημοκρατικό δικαίωμα επιβολής της δύναμής του στον Αίαντα (στ.1104).²¹⁴ Η άρνηση του Αίαντα να υποταχθεί στη βούληση των Ατρείδων σχετίζεται με τη γενικότερη «αθηναϊκή–δημοκρατική αντίσταση στην πειθαρχία που συνδέεται με τη σπαρτιατική διακυβέρνηση».²¹⁵ Ακόμη και η αναφορά του Τεύκρου στη Σπάρτη δεν πρέπει να θεωρείται χωρίς σημασία, αλλά ενδεχομένως θα είχε συγκεκριμένο πολιτικό αντίκτυπο στη συνείδηση των θεατών του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Όπως σημειώνει και ο Stanford, ο Σοφοκλής με τον συγκεκριμένο τρόπο εκμεταλλεύεται «την αθηναϊκή προκατάληψη του 5^{ου} αιώνα ενάντια στη Σπάρτη, ώστε να αυξήσει τη συμπάθεια του ακροατηρίου του για τον Τεύκρο και κατ' επέκταση

²¹² Kamerbeek (1963: 212 ad 1090). Ο Finglass (2011: 445 ad 1089–90) παραθέτει και άλλα χωρία, όπου το *προφωνῶ* χρησιμοποιείται με τη σημασία της προειδοποίησης. Συγχρόνως παραθέτει και τα χωρία εκείνα που χρησιμοποιείται η φράση *λέγω σοι* αντί του *προφωνῶ* υποστηρίζοντας με αφορμή και την άποψη του Fraenkel πως το *λέγω σοι* «έχει συχνά μια απειλητική απόχρωση».

²¹³ Garvie (2010: 328 ad 1100–08).

²¹⁴ Για την φράση *ἀρχῆς θεσμός* και για περισσότερα παράλληλα χωρία, όπου ο όρος απαντά σε αντίστοιχα πολιτικά συμφραζόμενα βλ. Kamerbeek (1963: 213 ad 1104) και Jebb (1967: 167 ad 1103 κεξ.).

²¹⁵ Barker (2004: 11–12).

εναντίον του Μενελάου».²¹⁶ Παράλληλα, και η επιλογή του όρου *κοσμηῆσαι* (στ.1103), όπως επισημαίνουν οι μελετητές, δεν είναι τυχαία. Πρόκειται για όρο που σχετίζεται με τη στρατιωτική πειθαρχία και υπακοή και ίσως να «είχε έναν συγκεκριμένο σπαρτιατικό υπαινιγμό για τους Αθηναίους εκείνης της εποχής».²¹⁷

Η καταχρηστική άσκηση της εξουσίας εκ μέρους του Μενελάου, όπως ήδη έχει σημειωθεί, είναι πολύ πιθανό να προκαλούσε αρνητικά αισθήματα στο αθηναϊκό ακροατήριο της εποχής. Ωστόσο, ανεξάρτητα από τον τρόπο διακυβέρνησης και λήψης των πολιτικών αποφάσεων από την πλευρά του σπαρτιάτη ηγέτη, οι πολίτες έπρεπε να σέβονται τους ανθρώπους που εκπροσωπούν την αρχή της υπέρτατης εξουσίας και κατ' επέκταση και το σύνολο των αποφάσεων της τελευταίας. Η στάση όμως που επιδεικνύει ο Τεύκρος προς τα λεγόμενα του Μενελάου είναι άκρως προσβλητική. Συγκεκριμένα, ο Τεύκρος θέτει σε διαρκή αμφισβήτηση όχι μόνο τις διακηρύξεις του σπαρτιάτη κυβερνήτη, αλλά υπονομεύει συνεχώς και τη θέση που κατέχει ο Μενέλαος.

Ο Τεύκρος είναι αποφασισμένος να παρακούσει τις εντολές τόσο του Μενελάου όσο και του άλλου στρατηγού (στ.1109: *ἄτερος στρατηγός*)²¹⁸ και να προσφέρει τις πρόπουσες τιμές στον νεκρό αδερφό του. (στ.1108–1110: *κόλαζ' ἐκείνους· τόνδε δ', εἶπε μὴ σὺ φῆς / εἴθ' ἄτερος στρατηγός, ἐς ταφὰς ἐγὼ / θήσω δικαίως, οὐ τὸ σὸν δείσας στόμα*). Και στους στίχους 1115–17 (*πρὸς ταῦτα πλείους δεῦρο κήρυκας λαβὼν / καὶ τὸν στρατηγὸν ἦκε· τοῦ δὲ σοῦ ψόφου / οὐκ ἂν στραφεῖην, ἕως ἂν ἦς οἶός περ εἶ*),²¹⁹ ο

²¹⁶ Stanford (1963: 197–198 ad 1102–04). Για το ζήτημα αυτό βλ. επίσης Hesk (2003: 112 και 178 σημ. 24) και Yaser–Abdel–Rahman–Ibrahim (2002: 64).). Για την πληρέστερη κατανόηση του μεγέθους της σύγκρουσης μεταξύ Αθήνας–Σπάρτης αρκεί μόνο η παράθεση της άποψης της Ferrario (2019: 437 σημ. 42) σύμφωνα με την οποία «η ανοιχτή σύγκρουση ανάμεσα στις δύο πόλεις κατά τη δεκαετία του 450 π.Χ. ήταν τόσο σοβαρή ώστε συχνά αποκαλείται από τους σύγχρονους μελετητές ο "Πρώτος Πελοποννησιακός Πόλεμος"».

²¹⁷ Για την άποψη αυτή βλ. Stanford (1963: 197–98 ad 1102–04), όπου παραθέτει το απ. 723 από τον Τήλεφο του Ευριπίδη (*Σπάρτην ἔλαχες, κείνην κόσμει*). Για την παράθεση του συγκεκριμένου αποσπάσματος βλ. και Kamerbeek (1963: 213 ad 1102) και Παπαδόδημα (2018: 67 σημ. 228). Για περισσότερα παράλληλα χωρία βλ. Jebb (1967: 167 ad 1103), ο οποίος για τους πολιτικούς απόηχους του εν λόγω όρου παραπέμπει στον στίχο 677 από την *Αντιγόνη*. Βλ. και Garvie (2010: 329 ad 1103).

²¹⁸ Για τον Kamerbeek (1963: 214 ad 1108–09) η χρήση από τον Τεύκρο του όρου *ἄτερος στρατηγός* «need not imply that Menelaus is not subordinate to Agamemnon: the statement is therefore not inconsistent with 1105–06» (*Ἵπαρχος ἄλλων δεῦρ' ἔπλευσας, οὐχ ὄλων / στρατηγός*). Ο Finglass (2011: 449 ad 1105–06) τονίζει πως ο όρος *Ἵπαρχος* «υποδηλώνει έναν υφιστάμενο αρχηγό και αντιδιαστέλλεται με τον όρο *στρατηγός*. Όμως ο Τεύκρος σε άλλο σημείο δεν διαψεύδει το γεγονός πως ο Μενέλαος είναι *στρατηγός* (1109), αλλά μόνο ότι η στρατηγία του δεν μπορεί να επιβληθεί πάνω στον Αίαντα (1110). Αποκαλώντας τον *Ἵπαρχο* και όχι *στρατηγό*, παρουσιάζει ένα αρκετά ξεχωριστό επιχειρήμα αντιφατικό με την υπόλοιπη ρήση».

²¹⁹ Ο Garvie (2010: 330–31 ad 1115–16) θεωρεί πως η χρήση του όρου *στρατηγός* (στ.1116: *στρατηγόν*), προετοιμάζει για ακόμη μία φορά την είσοδο του Αγαμέμνονα, επειδή προηγουμένως

Τεύκρος ανακοινώνει στον Μενέλαο πως δεν θα υποκύψει στους εκβιασμούς του, αλλά η ταφή του Αίαντα θα πραγματοποιηθεί ακόμη και στην περίπτωση που ο σπαρτιάτης αρχηγός επιστρέψει με περισσότερες ενισχύσεις και κυρίως με *τὸν στρατηγὸν* (1116). Όπως παρατηρεί και ο αρχαίος σχολιαστής στο σχόλιο του στίχου 1116, ο Τεύκρος με τη χρήση του όρου *στρατηγός* δεν σκέφτεται τον Μενέλαο, αλλά *τὸν Αγαμέμνονα*.²²⁰ Παράλληλα, θεωρείται πιθανό ο υποκριτής να έδινε ιδιαίτερη έμφαση στο άρθρο *τὸν* του παραπάνω στίχου,²²¹ προκειμένου οι θεατές να εστιάσουν την προσοχή τους σε αυτή την υφολογική λεπτομέρεια και να συνειδητοποιήσουν πως προετοιμάζεται η άφιξη του Αγαμέμνονα. Ο Winnington–Ingram ερμηνεύοντας την ανυπακοή του Τεύκρου στις διακηρύξεις του Μενελάου συμπεραίνει τα εξής: «ίσως σκοπός αυτού του επεισοδίου να είναι η αποκάλυψη μιας ορισμένης συγγένειας ανάμεσα στην παλιά ηρωική αναρχία και το μεθρηωικό δεσποτισμό (ο οποίος εδώ μασκαρεύεται σε στρατιωτική και πολιτική πειθαρχία), που αμφότερα λειτουργούν σε μια παρόμοια συναισθηματική βάση, αυτήν που παράγει την *ὑβριν* και την *ἀνθύβριν*».²²²

Τη ρήση του Τεύκρου ακολουθεί μία έντονη στιχομυθία από τον στίχο 1120 μέχρι και τον στίχο 1141 ανάμεσα στον πρώτο και τον Μενέλαο, όπου διατυπώνονται προσβολές εκατέρωθεν. Η στιχομυθία περιέχει τις περιφρονητικές εκφράσεις του Μενελάου απέναντι στον συνομιλητή του για την τοξευτική ικανότητα του τελευταίου (στ.1120: *ὁ τοξότης ἔοικεν οὐ μικρὸν φρονεῖν*). Η αναφορά του Μενελάου στην ιδιότητα αυτή του Τεύκρου έχει ως στόχο να παρουσιάσει την παγιωμένη αντίληψη που ίσχυε στον ηρωικό κόσμο για τους τοξότες. Οι τοξότες ακριβώς επειδή δεν μάχονται σώμα με σώμα με τους αντιπάλους τους, όπως οι οπλίτες, αντιμετωπίζονται συνήθως με

(στ.1114: *σοῦ δ' οὐδέν· οὐ γὰρ ἤξιόν τοὺς μηδένας*) ο Τεύκρος απευθυνόμενος στον Μενέλαο του είχε πει χαρακτηριστικά πως δεν έχει σε εκτίμηση ούτε τον ίδιο ούτε τα λόγια του.

²²⁰ Χριστοδούλου (1977: 227 ad 1116). Ο Yaser–Abdel–Rahman–Ibrahim (2002: 62 σημ. 192) παραθέτει όλους τους στίχους του έργου που χρησιμοποιείται η λέξη *στρατηγός*, για να περιγράψει κυρίως τον Αγαμέμνονα. Ο Finglass (2011: 451–52 ad 1115–16) αναφέρει ότι «ο Αγαμέμνονας διακρίνεται από τον Μενέλαο μέσα από τα λεγόμενα του ίδιου του Μενελάου στον στίχο 1050 και από τον Τεύκρο στους στίχους 1386–87· η περιγραφή αυτή δεν αποτελεί ούτε ένδειξη ανακρίβειας ούτε υπενθύμιση του κατώτερου status του Μενελάου». Ο Stanford (1963: 154–55 ad 721–22) με αφορμή την παρουσία του όρου *στρατήγιον* στους συγκεκριμένους στίχους 721–22 (*μέσον δὲ προσμολὸν στρατήγιον / κυδάζεται τοῖς πᾶσιν Ἀργείοις ὄμοῦ*) που αναφέρονται από τον Άγγελο για την αντιμετώπιση του Τεύκρου από τους Αργείους, αναφέρει πως ο εν λόγω όρος θύμιζε εν πολλοίς στους Αθηναίους τον τόπο, όπου συγκεντρώνονταν οι 10 στρατηγοί, στην Αγορά, ενώ στο έργο χρησιμοποιείται με αναφορά «στο πλοίο του Αγαμέμνονα όπου συνήθως αποτελούσε το σημείο συνάντησης των αρχηγών». Ο Stanford, προκειμένου να ενισχύσει την άποψή του παραθέτει και τους στίχους 382–83 από το Η της *Ιλιάδος* (*εἰν ἀγορῇ... νηὶ πάρα πρύμνῃ Αγαμέμνονος*).

²²¹ Stanford (1963: 199 ad 1115–17).

²²² Winnington–Ingram (2016: 99).

γλευασμό και υποτίμηση. Στη σπαρτιατική οπτική του Μενελάου το τόξο ήταν ένα όπλο καθόλου τιμητικό κυρίως λόγω του γεγονότος πως χαρακτήριζε τους Σκύθες και τους Πέρσες, οπότε οποιοσδήποτε ήταν κάτοχος της συγκεκριμένης τέχνης δεν έχαιρε εκτίμησης και σεβασμού.²²³ Η πεποίθηση όμως αυτή δεν ανταποκρίνεται στα δεδομένα της κλασικής περιόδου, καθώς η συνεισφορά των τοξοτών στη ναυμαχία της Σαλαμίνας ήταν σημαντική και η τέχνη της τοξοβολίας στο εξής δεν χαρακτηρίζεται ως υποτιμητική.²²⁴

Η απάντηση του Τεύκρου στον στίχο 1121 επιβεβαιώνει πως η τέχνη του δεν είναι καθόλου ασήμαντη (*οὐ γὰρ βάνανυσον τὴν τέχνην ἐκτησάμην*). Η μνεία αυτή του Τεύκρου ίσως σχετίζεται, όπως σημειώνει και ο Hesk, με το γεγονός ότι στην *Ίλιάδα* το τόξο είχε δοθεί ως δώρο στον Τεύκρο από έναν θεό, από τον Απόλλωνα.²²⁵ Η υπεράσπιση της τοξευτικής τέχνης εκ μέρους του Τεύκρου έχει πολιτική διάσταση. Πιο συγκεκριμένα, ο Τεύκρος θίγοντας το ζήτημα της τοξευτικής του δεινότητας έμμεσα σχολιάζει τη σύγχρονη πραγματικότητα της εποχής, σύμφωνα με την οποία οι στρατιώτες οπλίζονται βάσει της κοινωνικής τους θέσης. Οι τοξότες σε αντίθεση με τους οπλίτες προέρχονται από τις χαμηλότερες κοινωνικές θέσεις, οπότε και ο οπλισμός τους ήταν ανάλογος της κοινωνικής τους τάξης.²²⁶ Ο κομπασμός του Τεύκρου οδηγεί τον Μενέλαο στη διατύπωση της σκέψης για τη συμπεριφορά που ενδεχομένως θα εκδήλωνε ο Τεύκρος στην περίπτωση που ήταν κάτοχος τιμητικής ασπίδας (στ.1122: *μέγ' ἂν τι κομπάσειας, ἀσπίδ' εἰ λάβοις*). Η αναφορά αυτή στην ασπίδα σε συνδυασμό με την απάντηση του Τεύκρου πως ακόμη και με λιγότερο στρατιωτικό εξοπλισμό θα κέρδιζε τον Μενέλαο (στ.1123: *κἄν ψιλὸς ἀρκέσαιμι σοί γ' ὀπλισμένῳ*), εισάγει σε μεγάλο βαθμό το πολιτικό στοιχείο στο έργο, καθώς η ασπίδα τον 5^ο αιώνα αποτελούσε το κατεξοχήν εφόδιο των οπλιτών στη μάχη (*ὀπλισμένῳ*), σε αντιδιαστολή με το τόξο που χαρακτήριζε τον ελαφρύ οπλισμό των τοξοτών (*ψιλός*).²²⁷ Η ενσωμάτωση εκ

²²³ Για τη συγκέντρωση όλων των ομηρικών χωρίων, όπου γίνεται αναφορά στην τοξευτική δεινότητα του Τεύκρου βλ. ενδεικτικά Stanford (1963: 199–200 ad 1120), Kamerbeek (1963: 216–17 ad 1120), Jebb (1967: 169 ad 1120), Garvie (2010: 331 ad 1120) και Παπαδόδημα (2018: 202–03 ad 1120).

²²⁴ Bowra (1944: 53–54).

²²⁵ Hesk (2003: 179 σημ. 33).

²²⁶ Hesk (2003: 115 και 179 σημ. 33) και Yaser–Abdel–Rahman–Ibrahim (2002: 63 σημ. 195 και 196, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία).

²²⁷ Για τη διάκριση ανάμεσα στον οπλισμό των οπλιτών και των τοξοτών βλ. ενδεικτικά Stanford (1963: 200 ad 1122–23), Jebb (1967: 169 ad 1122–23) και Garvie (2010: 332 ad 1122 και 23). Για τον συμβολισμό της ασπίδας στο πολιτικό περιβάλλον της Αθήνας του 5^{ου} π.Χ. αιώνα βλ. ανωτέρω σ. 36 κ.εξ. Ο Kamerbeek (1963: 217 ad 1123) με αφορμή την αντίθεση ανάμεσα στους τεχνικούς στρατιωτικούς όρους *ὀπλισμένῳ* και *ψιλός*, θεωρεί πως η παρατήρηση του αρχαίου σχολιαστή για τον εν

μέρους του ποιητή των παραπάνω λεπτομερειών στο δράμα αποτυπώνει την πρόθεσή του να παραπέμψει σε γεγονότα σύγχρονα της εποχής του.

Ο διάλογος ανάμεσα στον Τεύκρο και τον Μενέλαο οδηγεί σε αδιέξοδο. Η διαφορά μεταξύ των δύο προσώπων σχετίζεται με το γεγονός πως ο Τεύκρος ενδιαφέρεται για την τιμή του νεκρού αδερφού του, του Αίαντα, ενώ ο Μενέλαος για τη δική του. Και οι δύο θυμίζουν την αδιάλλακτη στάση του Αίαντα, καθώς εμμένουν στις απόψεις τους και δεν επιδεικνύουν την παραμικρή ανοχή και υποχώρηση στα λόγια του συνομιλητή τους. Κανένας όμως από τους δύο, όπως σημείωσε και η Youman, δεν θα μπορέσει ποτέ να μιμηθεί στον μέγιστο βαθμό τον ίδιο τον Αίαντα,²²⁸ ακριβώς επειδή ο ένας λειτουργεί ως υποκατάστατο του Αίαντα και ο Μενέλαος ως ένας αυταρχικός κυβερνήτης.

Ο Μενέλαος στην προσπάθειά του να τερματίσει τη διένεξή του με τον Τεύκρο, εκφράζει και πάλι μέσα από τον εξουσιαστικό του λόγο την επιθυμία επιβολής του επί του νεκρού Αίαντα εμμένοντας στην απόφασή του να μην επιτρέψει την ταφή (στ.1140: *ἔν σοι φράσω· τόνδ' ἐστὶν οὐχὶ θαπτέον*), όπως είχε δηλώσει και στους στίχους 1047–48 (*οὗτος, σὲ φωνῶ τόνδε τὸν νεκρὸν χεροῖν / μὴ συγκομίζειν, ἀλλ' ἔἄν ὅπως ἔχει*). Και ο Τεύκρος όμως επαναλαμβάνει την απόφασή του να παρακούσει την εντολή του Μενελάου και να προσφέρει στον αδερφό του τις νεκρικές τιμές που του αρμόζουν (στ.1141: *ἀλλ' ἀντακούσῃ τοῦθ' ἔν, ὡς τεθάψεται*). Η αποφασιστικότητά του και η ακλόνητη πεποίθησή του εκφράζεται με τον τετελεσμένο μέλλοντα *τεθάψεται*. Η επιλογή του συγκεκριμένου χρόνου προσλαμβάνει ιδιαίτερη σημασία, διότι όπως και στον στίχο 577 χρησιμοποιείται από τον Αίαντα με τη σιγουριά πως τα όπλα του θα ταφούν μαζί του (*τὰ δ' ἄλλα τεύχη κοῖν' ἐμοὶ τεθάψεται*), με την ίδια σημασία χρησιμοποιείται και από τον Τεύκρο δηλώνοντας τη βεβαιότητα του για την ταφή του Αίαντα. Με άλλα λόγια ο τετελεσμένος μέλλοντας, σε σύγκριση προς τον απλό μέλλοντα, εκφράζει μεγαλύτερη βεβαιότητα για την ολοκλήρωση μιας πράξης.²²⁹ Ο

λόγω στίχο είναι σωστή, διότι το ζήτημα αυτό δεν εμπίπτει στα οικεία θέματα που συνήθως πραγματεύεται η τραγωδία. Για περισσότερες λεπτομέρειες για την παρατήρηση του αρχαίου σχολιαστή για τον στίχο 1123 βλ. παρακάτω σημ. 235.

²²⁸ Youman (1986: 399).

²²⁹ Stanford (1963: 133 ad 577 και 202 ad 1140–41), Jebb (1967: 93 ad 577 και 172 ad 1141) και Finglass (2011: 307 ad 577 και 459 ad 1141). Ο Garvie (2010: 223 ad 577) σημειώνει ότι «ο τετελεσμένος μέλλον αντικατοπτρίζει μια πεποίθηση την οποία θα χρειαστεί να δικαιολογήσει το δεύτερο μέρος του έργου. Ο Τεύκρος θα χρησιμοποιήσει τον ίδιο τύπο στον στ.1141. Οι εντολές του Αίαντος θα εκτελεστούν στους στ.1407–08». Ο Kamerbeek (1963: 220 ad 1141) θεωρεί πως το ρήμα *τεθάψεται* χρησιμοποιείται διαφορετικά στον στίχο 1141 σε σχέση με τον στίχο 577. Για τον Kamerbeek

σπαρτιάτης αρχηγός Μενέλαος έχοντας συνειδητοποιήσει την αποτυχία του *ἀγῶνος λόγων*, στους στίχους 1159–60 αποχωρεί από τη σκηνή (*ἄπειμι· καὶ γὰρ αἰσχρόν, εἰ πύθοιτό τις / λόγοις κολάζειν ᾧ βιάζεσθαι πάρα*). Ιδιαίτερα ο στίχος 1160 ερμηνεύεται από τον Rose «ως η πιο ξεκάθαρη πολιτική αναφορά σε ολόκληρο το έργο, καθώς φαίνεται ο έντονος αντισπαρτιατικός προσανατολισμός που επιχειρεί να εκφράσει ο τραγικός ποιητής».²³⁰

Η ανάγκη του Μενελάου για επιβολή της γνώμης του ακόμη και στον νεκρό Αίαντα μέσω της βίας και όχι μέσω δημοκρατικών διαδικασιών, αναδεικνύει την αλαζονεία του που φθάνει στο ακραίο σημείο, αυτό της κατάχρησης της εξουσίας του.²³¹ Το μόνο μέσο που γνωρίζει ο Μενέλαος και που μπορεί να χειριστεί με περίσσεια άνεση είναι η βία. Οι ικανοί ηγέτες σε αντιδιαστολή προς τον Μενέλαο, γνωρίζουν τον τρόπο, για να εμπνέουν την εμπιστοσύνη των πολιτών. Η εμπιστοσύνη και η υπακοή στους άρχοντες εξασφαλίζεται μέσα από συνετά επιχειρήματα και όχι από τις διαταγές. Άλλωστε, η διατύπωση απειλών δεν οδηγεί στην εκδήλωση σεβασμού, αλλά προκαλεί μόνο αισθήματα φόβου απέναντι στην εκάστοτε ηγεσία.²³²

2.2. Αγαμέμνονας–Τεύκρος–Οδυσσέας: Η πολιτική αντιπαράθεση

Η αποχώρηση του Μενελάου από τη σκηνή στους στίχους 1159–60 παρέχει τη δυνατότητα στον Χορό να επισημάνει για ακόμη μία φορά στον Τεύκρο την ανάγκη της άμεσης ταφής του Αίαντα (στ.1164–66: *ἀλλ' ὡς δύνασαι, Τεῦκρε, ταχύνας / σπεῦσον κοίλην κάπετόν τιν' ἰδεῖν / τῶδ'*), μία ενέργεια που επιχειρεί να πραγματώσει ο Τεύκρος μέχρι την ολοκλήρωση του Δ' Επεισοδίου (στ.1168–84).²³³ Ὑστερα από ένα σύντομο

ο Σοφοκλής χρησιμοποιώντας αυτόν τον emphatic μέλλοντα στον στίχο 1141 ίσως να είχε κατά νου τον στίχο 286 από το Θ της *Ιλιάδος* (σοὶ δ' ἐγὼ ἐξερῶ, ὡς καὶ τετελεσμένον ἔσται), ενώ πιστεύει πως στον στίχο 577 «ο τετελεσμένος μέλλοντας έχει σχεδόν την αξία της διαταγής» (124 ad 577).

²³⁰ Rose (1995: 72).

²³¹ Η Παπαδόδημα (2018: 67 σημ. 228) παραπέμπει και στους στίχους 581–82 από την *Ἀνδρομάχη* του Ευριπίδη, όπου επίσης αποτυπώνεται η κατάχρηση της δικαιοδοσίας του Μενελάου». Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη του Yaser–Abdel–Rahman–Ibrahim (2002: 82) πως η βία αποτελούσε το μέσο που χρησιμοποιούσε η Αθήνα, προκειμένου «να επιβάλλει το δικό της δίκαιο στους συμμάχους–εχθρούς της». Ανάλογη είναι και η τοποθέτηση της Kennedy (2003: 152), η οποία τονίζει ότι «οι Αθηναίοι δεν εξασφάλιζαν την υπεροχή τους μέσω της πειθούς και της δικαιοσύνης, αλλά μέσω δύναμης και απειλών».

²³² Finglass (2017: 311).

²³³ Η τοποθέτηση του Ευρυσάκη ως ικέτη στον τάφο του πατέρα του, του Αίαντα από τον Τεύκρο στους στίχους 1171–75 σε συνδυασμό με την προσφορά μαλλιών από τον Ευρυσάκη, την Τέκμησσα και τον Τεύκρο προς τον νεκρό, ήταν τα στοιχεία που οδήγησαν τους μελετητές στη διατύπωση της άποψης

Χορικό (στ.1185–1222) που αναφέρεται στον απολογισμό των συνεπειών του πολέμου ακολουθεί το τελευταίο τμήμα του έργου, η Έξοδος (1223–1420) με έναν δεύτερο *ἀγῶνα λόγων*.

Ο ερχομός του Αγαμέμνονα σηματοδοτεί την επανεμφάνιση του Τεύκρου στη σκηνή (στ.1223–24: *καὶ μὴν ἰδὼν ἔσπευσα τὸν στρατηλάτην / Ἀγαμέμνον' ἡμῖν δεῦρο τόνδ' ὀρμώμενον*). Η εμφάνιση του Αγαμέμνονα ἐπὶ σκηνῆς ἔχει προετοιμαστεί ἤδη κατά τη διάρκεια του Δ' Επεισοδίου και συγκεκριμένα στους στίχους 1109 και 1116 με τη χρήση του ὀρου *στρατηγὸς* και *στρατηγὸν* ἀντίστοιχα. Η ἀφιξη τόσο του Μενελάου ὅσο και του Αγαμέμνονα, ἔχει σχεδιαστεί με δεξιοτεχνία ἀπὸ τον ποιητὴ του δράματος, καθὼς και στις δύο περιπτώσεις για την εἴσοδο των δύο ηρώων γίνεται «χρήση ρημάτων της ὄρασης, ἐνὼ παράλληλα προεξοφλεῖται και η εχθρική τους στάση».²³⁴ Πράγματι στους στίχους 1042–43 ο Χορὸς ἐπισημαίνει στον Τεύκρο τη βιασύνη που πρέπει να ἐπιδείξει για την ταφή του νεκροῦ ἀδερφοῦ του, καθὼς ο εχθρὸς εἶναι πλέον ορατός, μια λεπτομέρεια που συγχρόνως λειτουργεῖ ως σκηνοθετική οδηγία, ἀφοῦ με αὐτόν τον τρόπο δηλώνεται η εἴσοδος του υποκριτῆ (*βλέπω γὰρ ἐχθρὸν φῶτα, καὶ τάχ' ἄν κακοῖς / γελῶν ἄ δὴ κακοῦργος ἐξίκοιτ' ἀνήρ*). Ἀνάλογη εἶναι και η ἀντιμετώπιση του Αγαμέμνονα ἀπὸ τον Τεύκρο στους στίχους 1223–25 (*καὶ μὴν ἰδὼν ἔσπευσα τὸν*

πως το τμήμα αὐτό του ἔργου περισσότερο ἀπὸ οποιοδήποτε ἄλλο προμηνύει ξεκάθαρα τη λατρεία του Αἴαντα ὡς ἥρωα (*ὦ παῖ, πρόσελθε δεῦρο, καὶ σταθεὶς πέλας / ἰκέτης ἔφασαι πατρός, ὅς σ' ἐγέναιτο. / θάκει δὲ προστρόπαιος ἐν χεροῖν ἔχων / κόμας ἐμὰς καὶ τῆσδε καὶ σαντοῦ τρίτου, / ἰκτῆριον θησαυρόν*). Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με την προσφορά μαλλῶν στον νεκρὸ και τη σημασία του τελετουργικοῦ αὐτοῦ βλ. Kamerbeek (1963: 225 ad 1171–72). Η πιο ἀντιπροσωπευτική μελέτη για το ζήτημα της ἰκεσίας στον τάφο του Αἴαντα εἶναι του Burian (1972: 151–56), ο οποίος ἀναφέρει πως ο νεκρὸς πατέρας προστατεύει τον ἰκέτη Εὐρυσάκη και πως η σκηνή αὐτή της ἰκεσίας συμβάλλει «στον μετασχηματισμὸ του Αἴαντα σε ἥρωα λατρείας». Ο ἴδιος μελετητὴς ἐπισημαίνει στην κατακλείδα της μελέτης του πως «οι τελικὲς αὐτὲς σκηνὲς διαδραματίζουν σημαντικό τελετουργικό ρόλο, καθὼς ἐπιβεβαιώνουν την τελική δικαίωση του ἥρωα» (156). Για την πεποίθηση πως με τους στίχους αὐτοὺς δίνεται ἐμφαση στη λατρεία του Αἴαντα βλ. ἐνδεικτικὰ Sicherl (1977: 97), Reinhardt (1979: 32), Mills (1980–81: 133–34 και σημ. 17), Segal (1981: 143), Seale (1982: 171), Poe (1987: 15 και 17 σημ. 19 και 86–87), Blundell (1989: 93 με ἐμφαση στη σημ. 167 και 168), Evans (1991: 83), March (1991–93: 31), Henrichs (1993: κυρίως 167–68), Worman (2001: 244 με ἐμφαση στη σημ. 62 και 247), Barker (2004: 15 σημ. 43), Heath & Okell (2007: 368 και 380 σημ. 55), Carter (2007: 92), Burian (2012: 77), Scodel (2014: 331) και Finglass (2011: 48– 50) και (2019: 167 σημ. 11 και 173). Το ζήτημα αὐτὸ θίγει και ο Budelmann (2000: 236–37), ἐνὼ ἀναφέρεται και στο παράδοξο πως ο Αἴαντας παρά την ἔλλειψη ἐνδιαφέροντος προς τους οἰκείους του, τελικὰ μέσῳ της σκηνῆς αὐτῆς τους προσφέρει προστασία (236 σημ. 77, ὅπου και περισσότερη βιβλιογραφία). Ο Garvie (2010: 340–41 ad 1172) θεωρεῖ ἐπίσης σημαντικό το γεγονός «ὅτι ο νεκρὸς ἥρωας που πριν ἀπὸ λίγο ἦταν ἀνυπεράσπιστος, τώρα ἀκόμα και πριν την ταφή του, εἶναι σε θέση να προστατέψει αὐτοὺς που ἐξαρτῶνται ἀπὸ αὐτόν και να βλάψει τους εχθροὺς του», ἐνὼ πιστεύει πως η ἀποψη του Jebb σύμφωνα με την οποία στόχος ολόκληρου του ἔργου ἦταν να παρουσιάσει τον Αἴαντα ὡς θεοποιημένο ἥρωα, εἶναι λανθασμένη. Ο Garvie σημειώνει ἀκόμη πως «η καθιέρωση του Αἴαντα ὡς ἥρωα ὑπονοεῖται στο τέλος του ἔργου, ἀλλὰ ποτὲ δεν ἐκφράζεται ρητῶς, γι αὐτὸ θα ἦταν τολμηρὸ να σκεφτοῦμε ὅτι ἀποτελοῦσε την βασική μέριμνα του ἔργου» (10).

²³⁴ Γκαστή (1998: 203).

στρατηλάτην / Ἀγαμέμνον' ἡμῖν δεῦρο τόνδ' ὀρμώμενον· / δήλος δέ μοῦστι σκαιὸν ἐκλύσων στόμα), στοιχείο που φανερώνει τη στάση που πρόκειται να ακολουθήσει και ο Αγαμέμνονας απέναντι στον νεκρό Αίαντα.

Η φιλονικία αρχικά είναι ανάμεσα στον Αγαμέμνονα και τον Τεύκρο και εν συνεχεία μεταξύ Αγαμέμνονα και Οδυσσέα. Οι δύο διαφορετικοί *ἀγῶνες λόγων* στο δεύτερο τμήμα του έργου, οδήγησαν τους μελετητές στη διατύπωση διαφόρων ερμηνειών αναφορικά με τους σκοπούς του τραγικού ποιητή. Ίσως η παρατήρηση του αρχαίου σχολιαστή στον στίχο 1123 να είναι ο λόγος για τον οποίο εκφράστηκαν διαφορετικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις για την ύπαρξη των δύο διαφορετικών λογομαχιών (*τα τοιαῦτα σοφίσματα οὐκ οἰκεῖα τραγωδίας. μετὰ γὰρ τὴν ἀναίρεσιν ἐπεκτεῖναι τὸ δρᾶμα θελήσας ἐψυχρεύσατο καὶ ἔλυσε τὸ τραγικὸν πάθος*).²³⁵ Η κρατούσα ωστόσο άποψη στη βιβλιογραφία επισημαίνει την αναγκαιότητα των δύο διαφορετικών αντιπαραθέσεων του Τεύκρου με τους Ατρείδες, «προκειμένου να αντιληφθούμε πλήρως τα αποτελέσματα της διαφορετικής στάσης του Οδυσσέως».²³⁶ Ο Barker μάλιστα

²³⁵ Χριστοδούλου (1977: 227 ad 1123). Για τον συγκεκριμένο παραλληλισμό με το αρχαίο σχόλιο βλ. ενδεικτικά Bowra (1944: 18 σημ. 3), Waldock (1951: 67), Gellie (1972: 281 σημ. 1), Heath (1987: 204), Poe (1987: 20 σημ. 24, όπου και περισσότερη βιβλιογραφία), Garvie (2010: 15), Παπαδόδημα (2018: 26 σημ. 90), Finglass (2011: 453–54 ad 1120–41) και Finglass (2019: 165 σημ. 2). Ο Kitto (1956: 180) είχε επίσης υπογραμμίσει την αδυναμία που διέκρινε ο αρχαίος σχολιαστής για τη συνέχιση του δράματος, όμως ο Kitto συμπληρώνει τα εξής: «The last scenes, then, are not ‘a bore’. The play has a splendid unity: it is both very moving and very profound. [...] In creating Ajax, Sophocles has given a picture, seldom equaled, of Man in his splendour and in his folly’ and, ‘wishing to extend his drama’, he made it a profound study of the conditions of human life, and of the spirit in which we should confront them» (198).

²³⁶ Garvie (2010: 348). Ο Gellie (1972: 23–26) αναφέρεται λεπτομερώς στην ανάγκη ύπαρξης των δύο διαφορετικών *ἀγῶνων λόγων* ανάμεσα στους Ατρείδες και τον Τεύκρο, καθώς πιστεύει πως τα ζητήματα ζωτικής σημασίας που θίγει ο τραγικός ποιητής, θα μπορούσαν να εκφραστούν με μεγαλύτερη ενάργεια μόνο με την χρήση δύο διαφορετικών σκηνών. Ο Leinieks (1974: 200–01) θεωρεί πως ο Σοφοκλής ενσωμάτωσε τους δύο Ατρείδες στο δεύτερο μέρος του έργου, προκειμένου να παρουσιάσει δύο διαφορετικές εκδοχές των εχθρών του Αίαντα, τους Έλληνες και τους Ατρείδες. Ο ίδιος μελετητής αναφέρει επίσης πως ο Μενέλαος αντιπροσωπεύει το σύνολο του ελληνικού στρατού, ενώ ο Αγαμέμνονας εκπροσωπεί την πιο προσωπική οπτική των Ατρείδων φανερώνοντας την ζήλεια που τον διακατέχει για την στρατιωτική υπεροχή του Αίαντα. Ο Holt (1981: 283 κ.εξ.) ενισχύει την άποψη του Leinieks αποδίδοντας τις δύο διαφορετικές λογομαχίες στην ανάγκη του Σοφοκλή να προκαλέσει δραματική αγωνία. Σύμφωνα με τον μελετητή «ο πρώτος αγώνας λόγων μπορεί να τελειώνει με ένα αδιέξοδο, αλλά ο δεύτερος αγώνας και η διακοπή που συντελείται σε αυτόν είναι που οδηγεί στην επίλυση της διαφωνίας». Ο Davidson (1985: 22–25) αναφέρεται στην αγάπη των Αθηναίων σε τέτοιες δημόσιες συζητήσεις και υποστηρίζει πως η ύπαρξη δύο διαφορετικών *ἀγῶνων λόγων* «ίσως να αντισταθμίζει σε κάποιο βαθμό την έμφαση στον μονόλογο που δόθηκε στο πρώτο τμήμα του έργου». Ο Davidson προσφέρει επίσης λεπτομερή επισκόπηση των αντικρουόμενων απόψεων σχετικά με την ενσωμάτωση εκ μέρους του ποιητή των δύο διαφορετικών *ἀγῶνων λόγων* για το άψυχο σώμα του Αίαντα και φαίνεται πως αποδέχεται σε μεγάλο βαθμό τις απόψεις του Holt. Ωστόσο, καταλήγει στο συμπέρασμα πως ο λόγος της ενσωμάτωσης αυτών των δύο λογομαχιών είχε ως σκοπό να αναδείξει την κατάλληλη ισορροπία μεταξύ του πρώτου και του δεύτερου τμήματος του έργου (25). Ο Poe (1987: 19 σημ. 28) με αφορμή την άποψη του Kirkwood πως τα δύο ξεχωριστά μέρη του έργου αλληλοσυμπληρώνονται, θεωρεί «πως το συγκεκριμένο τμήμα του έργου δεν αποτελεί μια χαλαρή

υποστηρίζει πως ιδιαίτερα «ο διπλός αγώνας αποτελεί αντανάκλαση των νέων κοινωνικών συνθηκών της δημοκρατίας».²³⁷

Στη μακροσκελή ρήση του ο Αγαμέμνονας επιτίθεται στον Τεύκρο με προσβλητικούς χαρακτηρισμούς. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Αγαμέμνονα, ο Τεύκρος ως νόθος γιος αιχμάλωτης, δεν αρμόζει να υπερηφανεύεται (στ.1228–30: *σέ τοι, τὸν ἐκ τῆς αἰχμαλωτίδος λέγω· / ἧ που τραφεῖς ἄν μητρὸς εὐγενοῦς ἄπο / ὑψηλ' ἐφώνεις κάπ' ἄκρων ὠδοιπόρεις*). Η αναφορά αυτή του Αγαμέμνονα στην καταγωγή του Τεύκρου ίσως παραπέμπει στη σύγχρονη πολιτική πραγματικότητα του 5^{ου} αιώνα και πιο συγκεκριμένα τον νόμο περί υπηκοότητας του Περικλή (451/50 π.Χ.). Η ενδεχόμενη σύνδεση του χωρίου με τον νόμο του Περικλή συνηγορεί υπέρ της πρώιμης χρονολόγησης του έργου, καθώς σύμφωνα με τον εν λόγω νόμο δικαιώματα Αθηναίου πολίτη είχε κάποιος εφόσον και οι δύο γονεὶς του ήταν Αθηναίοι.²³⁸ Ο Τεύκρος ως γιος της Ησιόνης, της κόρης του Λαομέδοντα που είχε δοθεί ως λάφυρο στον Τελαμόνα για την πολεμική του αριστεία (στ.464–65: *γυμνὸν φανέντα τῶν ἀριστείων ἄτερ, / ὧν αὐτὸς ἔσχε στέφανον εὐκλείας μέγαν*), δεν θεωρείται γνήσιος Αθηναῖος πολίτης και συνεπώς η συμπεριφορά του απέναντι στον Αγαμέμνονα βρίσκεται σε πλήρη αντίστιξη με την καταγωγή του.

Η προσβλητική στάση του Αγαμέμνονα προς τον Τεύκρο αποκτά πολιτικό περιεχόμενο μέσω του χαρακτηρισμού *δοῦλος* (στ.1235: *ταῦτ' οὐκ ἀκούειν μεγάλα πρὸς δούλων κακά*), ενώ η επιλογή του πληθυντικού αριθμού (*δούλων*) είναι πολύ πιθανό πως περιλαμβάνει και τον Αίαντα σε αυτή την κατηγορία. Ο όρος *δοῦλος* που χρησιμοποιεί ο Αγαμέμνονας δηλώνει την πολιτική του υπεροχή και θεωρείται περισσότερο προσβλητικός συγκριτικά με τον όρο *δημότης* που χρησιμοποίησε ο Μενέλαος, για να χαρακτηρίσει την ανυπακοή του Αίαντα στην εξουσία του (στ.1071: *καίτοι κακοῦ πρὸς ἄνδρὸς ὄντα δημότην*).

Το ζήτημα της ταπεινής καταγωγής του Τεύκρου επανέρχεται από τον Αγαμέμνονα, ο οποίος υπενθυμίζει στον Τεύκρο πως χρειάζεται κάποιον ελεύθερο πολίτη που θα

προσθήκη ή μια δεύτερη σκέψη του ποιητή». Ο ίδιος μάλιστα τονίζει πως οι *ἀγῶνες λόγων* δεν οδηγούν σε διατάραξη της δραματικής οικονομίας, ακριβώς επειδή είναι πλήρως εναρμονισμένοι με τη συνολική διάταξη του έργου (20).

²³⁷ Barker (2004: 9 σημ. 27, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία).

²³⁸ Για τον νόμο του Περικλή βλ. ενδεικτικά Romilly (1992: 28), Beer (2004: 62), Παπαδόδημα (2018: 28–29 και σημ. 104) και Ferrario (2019: 436 σημ. 36, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία). Για περισσότερες λεπτομέρειες για ενδεχόμενη σύνδεση των σχετικών με την καταγωγή του Τεύκρου αναφορών με την περίοδο θέσπισης του συγκεκριμένου νόμου βλ. παρακάτω σημ. 240.

μπορέσει να διαπραγματευτεί για τον ίδιο (στ.1259–61: *οὐ σωφρονήσεις; οὐ μαθὼν ὅς εἶ φύσιν / ἄλλον τιν' ἄξεις ἄνδρα δεῦρ' ἐλεύθερον, / ὅστις πρὸς ἡμᾶς ἀντὶ σοῦ λέξει τὰ σά;*). Οι στίχοι αυτοί θυμίζουν εν πολλοίς τους στίχους 944–45 της Επιπαρόδου, όπου η Τέκμησσα σκεφτόταν τις δυσκολίες με τις οποίες θα ερχόταν στο μέλλον αντιμέτωπη η ίδια και ο γιος της, ο Ευρυσάκης, από τη στιγμή που ο πατέρας του τελευταίου είναι νεκρός και η ίδια ως αιχμάλωτη πολέμου δεν θα μπορούσε να τον προστατέψει (*οἴμοι, τέκνον, πρὸς οἷα δουλείας ζυγὰ / χωροῦμεν, οἴοι νῶν ἐφ'esτᾶσι σκοποῖ*).²³⁹ Κατά τον 5^ο αιώνα π.Χ. οι δούλοι δεν είχαν δικαίωμα να προσέρχονται στο δικαστήριο πόσο μάλλον να διατυπώνουν οι ίδιοι επιχειρήματα. Ενδεχομένως το γεγονός πως ο Αγαμέμνονας σε μόλις 37 στίχους επανέρχεται επίμονα (στ.1228–29 και 1259–60) στο ζήτημα της καταγωγής του Τεύκρου και της κοινωνικής του ταυτότητας ως δούλου δεν πρέπει να είναι χωρίς σημασία. Η επανάληψη αυτή και η προσθήκη του Αγαμέμνονα πως αδυνατεί να καταλάβει τα λεγόμενα του Τεύκρου και τη βάρβαρη γλώσσα του (στ.1262–63: *σοῦ γὰρ λέγοντος οὐκετ' ἂν μάθοιμ' ἐγώ· / τὴν βάρβαρον γὰρ γλῶσσαν οὐκ ἐπαῖω*), ενισχύει ακόμη περισσότερο την πεποίθηση πως ίσως γίνεται μνεία στον «περὶ δικαιώματος του Αθηναίου πολίτη νόμο». ²⁴⁰ Αν πράγματι πρόκειται για αναφορά στη συγκεκριμένη περίπτωση ίσως και η πρώτη παράσταση του έργου να μην απείχε χρονικά πολύ από το 451/50 π.Χ. που θεσπίστηκε ο εν λόγω νόμος του Περικλή.

Ο Αγαμέμνονας αρνείται να δεχθεί όσα είχε υποστηρίξει ο Τεύκρος για τη γενναιότητα και τη συνεισφορά του Αίαντα στις πολεμικές επιχειρήσεις της Τροίας.²⁴¹ Για τον Αγαμέμνονα οι πολεμικές επιτυχίες του Αίαντα δεν είναι σημαντικότερες σε σύγκριση προς τα δικά του κατορθώματα, κάτι που επιτυγχάνεται και από την εμφιατική χρήση του ουσιαστικού *ἀνήρ* (*ἀνδρός*) στον στίχο 1236. Ο Garvie παρατήρησε πως η

²³⁹ Για τον συγκεκριμένο παραλληλισμό βλ. ενδεικτικά Yaser–Abdel–Rahman–Ibrahim (2002: 66 σημ. 206) και Παπαδόδημα (2018: 59 σημ. 201, όπου και επιπλέον βιβλιογραφία).

²⁴⁰ Evans (1991: 80), Griffin (1997: 86), Meier (1997: 219), Hesk (2003: 121) και Παπαδόδημα (2018: 29 σημ. 104). Για τον Burian (2012: 78) «το ζήτημα του να μην είσαι νόμιμος γιος είναι διάχυτο σε όλο το έργο και δημιουργεί περαιτέρω ερωτήματα μεταξύ ευγένειας και καταγωγής». Ο Yaser–Abdel–Rahman–Ibrahim (2002: 66–67) με αφορμή το έργο του Πλουτάρχου αναφέρει «πως περίπου πέντε χιλιάδες πολίτες ήταν θύματα αυτού του Νόμου, ενώ και ο ίδιος ο Περικλής θα βρισκόταν κάποια στιγμή θύμα του ίδιου νόμου, διότι είχε έναν γιο από την ξένη Ασπασία» (*Περικλής* 37.3). Βλ. ακόμη Garvie (2010: 358 ad 1260–61) και Osborne (2012: 275). Για περαιτέρω βιβλιογραφία για το ζήτημα αυτό βλ. και Ferrario (2019: 436–37 σημ. 37).

²⁴¹ Η άρνηση του Αγαμέμνονα να αναγνωρίσει το ηρωικό μεγαλείο του Αίαντα σε συνδυασμό με την επίθεση προς τις καταβολές του Τεύκρου (στ.1228–30) αποτελούν τα στοιχεία εκείνα του δράματος που οδήγησαν του μελετητές στην επισήμανση πως παρά τις μικρές διαφορές που εντοπίζονται ανάμεσα στον λόγο του Μενελάου και του Αγαμέμνονα, οι αναφορές αυτές είναι που καθιστούν τον τελευταίο περισσότερο επιβλητικό και αλαζόνα συγκριτικά με τον Μενέλαο. Γι αυτό βλ. ενδεικτικά Holt (1981: 285), Seale (1982: 171), Evans (1991: 81) και Γιόση (2019: 61–62).

λέξη *άνηρ* χρησιμοποιείται περίπου 80 φορές σε ολόκληρο το έργο και τις περισσότερες φορές για τον προσδιορισμό της ηρωικής φύσης του Αίαντα και δεν χρησιμοποιείται ο όρος ως αντίθετο του θεού, όπως υποστήριζαν ορισμένοι μελετητές.²⁴² Και στους στίχους 1237–38 ο Αγαμέμνονας εκφράζει την πεποίθηση πως ο Αίαντας δεν ήταν ο μοναδικός άξιος πολεμιστής μεταξύ των Αχαιών και επιπλέον ο Αίαντας δεν προσέφερε κάτι περισσότερο από τον ίδιο (*ποῦ βάντος ἢ ποῦ σάντος οὔπερ οὐκ ἐγώ; / οὐκ ἄρ' Ἀχαιοῖς ἄνδρες εἰσὶ πλὴν ὄδε;*). Ως εκ τούτου είναι πιθανό πως ο Αγαμέμνονας με την επαναλαμβανόμενη χρήση της λέξης *άνηρ*, ίσως επιθυμεί να προβάλει και τη δική του ανδρεία και γενναιότητα που σύμφωνα με την άποψή του είναι ισάξια με εκείνη του Αίαντα.

Η επιθετική συμπεριφορά του Τεύκρου απέναντι στον Αγαμέμνονα και τον αδερφό του, τον Μενέλαο, οφείλεται, όπως υποστηρίζει ο Αγαμέμνονας, στην απόφαση να μην δοθούν τα όπλα του Αχιλλέα στον Αίαντα, αλλά στον Οδυσσέα (στ.1239–40: *πικροὺς ἔοιμεν τῶν Ἀχιλλείων ὄπλων / ἀγῶνας Ἀργείοισι κηρῶσαι τότε*). Η πικρία του Τεύκρου για την έκβαση του τελικού αποτελέσματος της κρίσεως των όπλων του Αχιλλέα, αποτυπώνεται και από τον αρχαίο σχολιαστή για τον στίχο 1245a: *οἱ ἠττηθέντες ἐν τῇ κρίσει. τοῦτο δὲ πρὸς τὴν ἐπιχείρησιν τοῦ Αἴαντος*.²⁴³ Η στέρηση των περιφημων όπλων από τον Αίαντα και η απονομή τους στον Οδυσσέα, οδηγεί τον Τεύκρο στην αμφισβήτηση μιας βασικής αρχής της δημοκρατίας που συνδέεται με τον σεβασμό της βούλησης των πολλών (στ.1243: *τοῖς πολλοῖσιν*). Συνεπώς, οποιεσδήποτε συκοφαντίες εξαπολύονται από τον Τεύκρο προς τον Αγαμέμνονα και τον Μενέλαο ερμηνεύονται ως απόρροια της άρνησης του πρώτου να δεχθεί τη δημοκρατική απόφαση της πλειοψηφίας (στ.1242–45: *κούκ ἀρκέσει ποθ' ὑμῖν οὐδ' ἠσημένοις / εἴκειν ἅ τοῖς πολλοῖσιν ἤρεσκεν κριταῖς, / ἀλλ' αἰὲν ἡμᾶς ἢ κακοῖς βαλεῖτέ που / ἢ σὸν δόλω κεντήσεθ' οἱ λελειμμένοι*). Αυτό σημαίνει πως ακόμη και στην περίπτωση που υπήρχαν αμφιβολίες για το εάν η απόφαση ήταν δίκαιη ή όχι «το επιχείρημα του Αγαμέμνονα ότι η σταθερότητα του νόμου στην κοινωνία εξαρτάται από την αποδοχή μιας κατά πλειοψηφίαν ετυμηγορίας, δεν επιδέχεται καμία εξαίρεση».²⁴⁴

²⁴² Garvie (2010: 117–18 ad 77 και 354 ad 1236), Stanford (1963: 66 ad 77 και 103 ad 324–25), March (1991–93: 12 και σημ. 67), Hesk (2003: 123).

²⁴³ Χριστοδούλου (1977: 241 ad 1245a).

²⁴⁴ Garvie (2010: 355 ad 1246–49).

Η αναφορά στην υπακοή που πρέπει να δείχνουν οι πολίτες στις αποφάσεις του συνόλου θίγει ένα μείζον πολιτικό πρόβλημα του 5^{ου} π.Χ. αιώνα σχετικά με τους θεσμούς και την ανάγκη υποταγής των πολιτών σε αυτούς. Η τήρηση των νόμων και η εφαρμογή τους αποτελεί τον βασικό πυλώνα για την ομαλή λειτουργία της πολιτείας, ειδικά οι νόμοι δεν θα έχουν ισχύ (στ.1246–49: *ἐκ τῶνδε μέντοι τῶν τρόπων οὐκ ἄν ποτε / κατάστασις γένοιτ' ἄν οὐδενὸς νόμου, / εἰ τοὺς δίκη νικῶντας ἐξωθήσομεν / καὶ τοὺς ὀπισθεν ἐς τὸ πρόσθεν ἄξομεν*). Η παραπάνω πεποίθηση για την ισχύ των νόμων συμπληρώνεται και από την παρατήρηση του αρχαίου σχολιαστή για τον στίχο 1246: *γενναῖος ὁ λόγος. εἰ ὁ ἠττώμενος ἰδίῳ δικαίῳ παριστάμενος πάλιν μάχοιτο καὶ οὐκ εἴξειε τοῖς κεκριμένοις, οὐδέποτε κατάστασις ἔσται*.²⁴⁵

Παρόμοια νύξη στην πειθαρχία έκανε και ο Μενέλαος στους στίχους 1073–83, όπου τονίζει την ανάγκη συμμόρφωσης στους νόμους. Η προσθήκη του φόβου των πολιτών προς τους νόμους που αναφέρει ο Μενέλαος, αποτελεί το διαφοροποιητικό χαρακτηριστικό σε σχέση με τον λόγο του Αγαμέμνονα. (στ.1073–74: *οὐ γὰρ ποτ' οὐτ' ἄν ἐν πόλει νόμοι καλῶς / φέροντ' ἄν, ἔνθα μὴ καθεστήκοι δέος*). Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός πως ο Αγαμέμνονας, προκειμένου να εκφράσει τη σταθερότητα που επιφέρουν οι νόμοι ιδιαίτερα σε μια δημοκρατική κοινωνία χρησιμοποιεί το αφηρημένο ουσιαστικό *κατάστασις* (στ.1246) που σύμφωνα με τον Long «ενέχει πολιτικούς υπαινιγμούς». Πρόκειται για έναν όρο που συνήθως εντοπίζεται σε νομοθετικό ή πολιτικό πλαίσιο και χρησιμοποιείται με την ίδια σημασία και στην *Ἀντιγόνη* από τον Κρέοντα (στ.1113: *τοὺς καθεστῶτας νόμους*). Μάλιστα ο Long επικεντρώνει την προσοχή του στη συνάφεια που χρησιμοποιεί ο Σοφοκλής στον στίχο 1247 στον *Αἴαντα* (*κατάστασις γένοιτο*) θεωρώντας πως το ενδιαφέρον μετατοπίζεται «στην ανάγκη καθιέρωσης του θεσμού».²⁴⁶

Για τον Αγαμέμνονα η υπακοή στους νόμους αποτελεί τον θεμέλιο λίθο για την κοινωνία, ενώ όσοι επιδεικνύουν συμπεριφορά αντίθετη, μοιραία θα τους επιβληθεί και η ανάλογη τιμωρία. Σύμφωνα με τα όσα εκθέτει ο Αγαμέμνονας, ο ίδιος ο Τεύκρος απειλείται με τιμωρία μαστιγώματος στην περίπτωση που δεν συμμορφωθεί με τους κανόνες που διέπουν την πολιτεία (στ.1254–56: *μάστιγος ὀρθὸς εἰς ὁδὸν πορεύεται. / καὶ*

²⁴⁵ Χριστοδούλου (1977: 241 ad 1246).

²⁴⁶ Long (1968: 72–73 με έμφαση και στη σημ. 35 και 37), όπου παραθέτει και χωρία άλλων έργων που χρησιμοποιείται ο όρος με πολιτικές συνδηλώσεις. Βλ. επίσης Garvie (2010: 355 ad 1246–49). Για τον παραλληλισμό με τον στίχο 1113 από την *Ἀντιγόνη* βλ. Kamerbeek (1963: 237 ad 1247), Jebb (1967: 186 ad 1246 κ.εξ.) και Finglass (2011: 484 ad 1246–47).

σοὶ προσέρπον τοῦτ' ἐγὼ τὸ φάρμακον / ὄρω τάχ', εἰ μὴ νοῦν κατακτῆσι τινά'). Ο λόγος του Αγαμέμνονα θα ολοκληρωθεί με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που είχε ξεκινήσει, μέσα από τη διατύπωση προσβολών απέναντι στην καταγωγή του Τεύκρου. Ο Αγαμέμνονας για ακόμη μία φορά δεν ανέχεται την υβριστική στάση του Τεύκρου κυρίως επειδή δεν θεωρείται ελεύθερος πολίτης και συνεπώς δεν διαθέτει το δικαίωμα να εκφράζει αποκάλυπτα τις απόψεις του (στ.1257–58: ὅς τάνδρὸς οὐκέτ' ὄντος, ἀλλ' ἤδη σκιᾶς, / θαρσῶν ὑβρίζεις κάξελευθεροστομεῖς). Η υβριστική συμπεριφορά που αποτελούσε γνώρισμα της ανυπακοής του Αίαντα στην εξουσία του Μενελάου, όπως ισχυριζόταν ο τελευταίος (στ.1061, 1081 και 1088), χαρακτηρίζει τώρα σύμφωνα με τον Αγαμέμνονα τον Τεύκρο.

Η απαγόρευση του Αγαμέμνονα προς τον Τεύκρο να εκφράζει ελεύθερα τις σκέψεις του (κάξελευθεροστομεῖς) θα δημιουργούσε κατά πάσα πιθανότητα αρνητικά συναισθήματα στο κοινό της εποχής προς τον Αγαμέμνονα. Η ελευθερία του λόγου ήταν από τις θεμελιώδεις αρχές της δημοκρατίας ιδιαίτερα αν ληφθεί υπόψη πως η «αθηναϊκή δημοκρατία αναπτύχθηκε, αφού περιορίστηκε η εξουσία των ευγενών σε οποιοδήποτε μορφή, αναθέτοντας τον έλεγχο του κάθε τομέα της δημόσιας ζωής στους πολίτες».²⁴⁷ Μετά το σύντομο σχόλιο του κορυφαίου που ασκεί έμμεση κριτική τόσο στον Τεύκρο όσο και στον Αγαμέμνονα συστήνοντας και στους δύο το σωφρονεῖν (στ.1264), ο Τεύκρος εκθέτει τα επιχειρήματά του προς υπεράσπιση του Αίαντα (στ.1269–70: Αἴας, ἔτ' ἴσχει μνηστῖν, οὗ σὺ πολλάκις / τὴν σὴν προτείνων προῦκαμες ψυχὴν δορί'). Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Τεύκρου τα πολεμικά ανδραγαθήματα του Αίαντα φαίνεται πως πλέον έχουν περιπέσει στη λήθη. Ολόκληρο το πρώτο μέρος του λόγου του αφιερώνεται στην υπενθύμιση της πολύτιμης συνεισφοράς του Αίαντα σε καίριες στιγμές του πολέμου. Ο Αίαντας έσωσε τους συμπολεμιστές του όταν οι τελευταίοι κινδύνευαν και ο ίδιος ήταν που δέχτηκε το αποτέλεσμα της κλήρωσης και μονομάχησε με τον Έκτορα (στ.1283–87: ἥτ' αὐθις αὐτὸς Ἔκτορος μόνος μόνου, / λαχὼν τε κάκελευστος, ἤλθεν ἀντίος, / οὐ δραπέτην τὸν κληρὸν²⁴⁸ ἐς μέσον καθείς, /

²⁴⁷ Yaser–Abdel–Rahman–Ibrahim (2002: 65 σημ. 201, όπου και επιπλέον βιβλιογραφία). Βλ. ακόμη Knox (1983: 12) και Burian (2012: 79). Για σχετικές αναφορές και σε άλλα αρχαιοελληνικά κείμενα, όπου η υπέρμετρη ελευθερία μπορεί να οδηγήσει σε ρήξη με την εξουσία βλ. ενδεικτικά Garvie (2010: 357–58 ad 1258) και Παπαδόδημα (2018: 204 ad 1258). Και οι δύο μελετητές αναφέρονται και στον στίχο 948 από τις *Ίκετίδες* του Αισχύλου για τη θετική σημασία της απρόσκοπτης έκφρασης.

²⁴⁸ Ο Garvie (2010: 362–63 ad 1285–7) αναφορικά με τη φράση *δραπέτην τὸν κληρὸν* επισημαίνει πως «το επίθετο μεταφέρεται από το πρόσωπο στο αντικείμενο που δηλώνει τη δειλία του. Εφόσον αυτό

ύγρας άρούρας βδλον, άλλ' ός εύλόφου / κυνης έμελλε πρώτος άλλα κουφιειν;).²⁴⁹ Οι ευεργεσίες του Αίαντα έχουν ξεχαστεί και όλοι επικεντρώνουν την προσοχή τους στην αρνητική εικόνα του ήρωα. Ο Τεύκρος όμως ως ένθερμος υπερασπιστής του νεκρού αδερφού του, φροντίζει για την αποκατάσταση της φήμης του. Ακόμη και στην κατακλείδα του πρώτου τμήματος του λόγου του, ο Τεύκρος τονίζει όχι μόνο τη σπουδαιότητα των πράξεων του Αίαντα, αλλά και τη δική του συνεισφορά (στ.1288–89: *όδ' ήν ό πράσων ταυτα, σνν δ' έγώ παρών, / ό δοϋλος, ούκ τής βαρβάρου μητρός γεγώς*).

Η απροσδόκητη εμφάνιση του Οδυσσέα (στ.1316 κ.εξ.) παρέχει αρχικά την εντύπωση πως τα πάντα έχουν κριθεί και πως δεν υπάρχει καμία ελπίδα για την ταφή του Αίαντα. Όσο ο ομώνυμος πρωταγωνιστής του δράματος βρισκόταν στη ζωή, ο Οδυσσέας δεν λογιζόταν μόνο ως αντίπαλός του, αλλά ως ο χειρότερος εχθρός του. Θα περίμενε κανείς πως η έχθρα μεταξύ των δύο ηρώων θα συνεχιζόταν από τον Οδυσσέα και απέναντι προς τον νεκρό Αίαντα, όμως η στάση που επιδεικνύει ο Οδυσσέας από την αρχή του έργου, προμηνύει κάτι διαφορετικό. Η έντονη αντιπαράθεση του Τεύκρου με τους Ατρείδες συνετέλεσε στην επανεμφάνιση του Οδυσσέα στη σκηνή (στ.1318–19: *τί δ' έστιν, άνδρες; τηλόθεν γάρ ήσθόμην / βοήν Ατρειδών τῶδ' έπ' άλκίμω νεκρῶ*). Ο χαρακτηρισμός *άλκιμος νεκρός* που μεταχειρίζεται ο Οδυσσέας για τον Αίαντα επιβεβαιώνοντας με αυτόν τον τρόπο την *άρετήν* του κάποτε ανταγωνιστή του, προδιαγράφει τη στάση που θα ακολουθήσει στην επικείμενη λογομαχία του με τον Αγαμέμνονα (στ.1318–73).

Ο Οδυσσέας ενδιαφέρεται για τα γεγονότα που συνέβησαν και προκάλεσαν την έντονη αντίδραση των Ατρείδων. Η αιτία που πυροδότησε την οργή των Ατρείδων δίνεται στην απάντηση του Αγαμέμνονα προς τον Οδυσσέα, όταν ο τελευταίος εξέφρασε την επιθυμία να πληροφορηθεί ποια ήταν αυτή η πράξη του Τεύκρου που θύμωσε σε τόσο μεγάλο βαθμό τον Αγαμέμνονα (στ.1325: *τί γάρ σ' έδρασεν, ώστε και*

ταιριάζει εξαιρετικά σε έναν δραπέτη δούλο, ο Τεύκρος προετοιμάζει αποτελεσματικά την απάντησή του στην προσβολή του Αγαμέμνονος στους στ.1235, 1260. Ούτε ο Αίας όμως ούτε και ο ίδιος ήταν δούλοι».

²⁴⁹ Η Blundell (1989: 89 σημ. 147) επίσης αναφέρει πως η ειλικρινής στάση του Αίαντα βρίσκεται σε πλήρη αντίστιξη «με τους πολλούς τρόπους που θα μπορούσαν να έχουν παραβιαστεί οι ψήφοι και ως εκ τούτου τίθενται αμφιβολίες για τη νομιμότητα των συγκεκριμένων διαδικασιών». Η Blundell σημειώνει επίσης πως «η ψηφοφορία και η κλήρωση αποτελούσαν τις πιο προσφιλείς μεθόδους για την εκλογή σε αξιώματα, αλλά και για τη λήψη των αποφάσεων στη δημοκρατική Αθήνα». Για την αρχή της κλήρωσης βλ. και Romilly (1992: 34–38), η οποία υπογραμμίζει πως «όποιες και αν ήταν οι εγγυήσεις της κλήρωσης με τις οποίες μπορούσε κανείς να την περιβάλλει, ήταν, στην ιδιαιτερότητά της, ένα από τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά της αθηναϊκής δημοκρατίας και χρησίμευε πάντα στο να προσδιορίζει το πνεύμα της τελευταίας» (36–37).

βλάβην ἔχειν;). Σύμφωνα με τον Αγαμέμνονα η ανυπακοή του Τεύκρου στις διακηρύξεις του και η επιμονή του να θάψει τον νεκρό αδερφό του παρά την εντολή του, ήταν ο λόγος της οργής του (στ.1326–27: *οὐ φησ' ἑάσειν τόνδε τὸν νεκρὸν ταφῆς / ἄμοιρον, ἀλλὰ πρὸς βίαν θάψειν ἐμοῦ*). Ο Οδυσσεάς στη διάρκεια ενός σύντομου λόγου ζητάει την άδεια από τον Αγαμέμνονα να του μιλήσει ελεύθερα σαν φίλος και του συνιστά να μην αφήσει άταφο το νεκρό σώμα του Αίαντα (στ.1332–33: *ἄκουέ νυν. τὸν ἄνδρα τόνδε πρὸς θεῶν / μὴ τλῆς ἄθαπτον ὧδ' ἀναλγήτως βαλεῖν*). Ο ίδιος ο Οδυσσεάς παραδέχεται πως ο Αίαντας όσο ήταν ζωντανός αποτελούσε τον μεγαλύτερο εχθρό του αποκαλύπτοντας ταυτόχρονα και την αιτία αυτής της έχθρας που ήταν η επιδίκαση των όπλων του Αχιλλέα σε εκείνον και όχι στον Αίαντα (στ.1336–37: *κάμοι γὰρ ἦν ποθ' οὗτος ἔχθιστος στρατοῦ, / ἐξ οὗ κράτησα τῶν Ἀχιλλείων ὄπλων*). Η αντιπαλότητα όμως μεταξύ των δύο ηρώων δεν σημαίνει για τον Οδυσσεά πως δεν αναγνωρίζει το μεγαλείο του Αίαντα. Ο Οδυσσεάς επιβεβαιώνει την πεποίθηση του Αίαντα πως μετά τον Αχιλλέα ήταν ο καλύτερος πολεμιστής (στ.443–46: *κρίνειν ἔμελλε κράτος ἀριστείας τινί, / οὐκ ἂν τις αὐτ' ἔμαρψεν ἄλλος ἀντ' ἐμοῦ / νῦν δ' αὐτ' Ἄτρεϊδαι φωτὶ παντουργῶ φρένας / ἔπραξαν, ἀνδρὸς τοῦδ' ἀπώσαντες κράτη*). Ακριβώς επειδή ήταν τόσο σημαντικός πολεμιστής, η βεβήλωση του σώματός του και η στέρηση ταφής του θα αποτελούσε, όπως υποστηρίζει ο Οδυσσεάς, τη μεγαλύτερη ατίμωση για έναν άνθρωπο που συνεισέφερε τα μέγιστα στις πολεμικές επιχειρήσεις (στ.1339–42: *οὐ τᾶν ἀτιμάσαιμ' ἂν, ὥστε μὴ λέγειν / ἐν' ἄνδρ' ἰδεῖν ἄριστον Ἀργείων, ὅσοι / Τροίαν ἀφικόμεσθα, πλὴν Ἀχιλλέως. / ὥστ' οὐκ ἂν ἐνδίκως γ' ἀτιμάζοιτό σοι*).

Η αναγνώριση της αξίας ακόμη και του αντιπάλου αποτελεί βασική συνθήκη για την κατανόηση των ορίων που διέπουν την ανθρώπινη φύση. Ο Αγαμέμνονας οφείλει να παραμερίσει το μίσος του επιτρέποντας την ταφή του Αίαντα, καθώς με αυτόν τον τρόπο προσβάλλει τους άγραφους νόμους των θεών και όχι όπως λανθασμένα πιστεύει την τιμή του νεκρού ήρωα (στ.1343–45: *οὐ γὰρ τι τοῦτον, ἀλλὰ τοὺς θεῶν νόμους / φθείροις ἂν. ἄνδρα δ' οὐ δίκαιον, εἰ θάνοι, / βλέπτειν τὸν ἐσθλόν, οὐδ' ἐὰν μισῶν κυρῆς*). Η συμπεριφορά του Οδυσσεά απέναντι στον άλλοτε εχθρό του δημιουργεί –όπως είναι αναμενόμενο– στον Αγαμέμνονα ποικίλα ερωτήματα. Στην ερώτηση του Αγαμέμνονα προς τον Οδυσσεά αν τάσσεται με το μέρος του Αίαντα, ο Οδυσσεάς δίνει την απάντηση πως ακόμη και τον εχθρό τον μισούσε όταν ήταν λογικό να τον μισεί

(στ.1347: *ἔγωγ' ἐμίσουν δ', ἠνίκ' ἦν μισεῖν καλόν*),²⁵⁰ τότε που ήταν αντίπαλοι και υπήρχε ανταγωνισμός μεταξύ τους. Ο θάνατος όμως αποτελεί το όριο, καθώς με το γεγονός αυτό τερματίζονται όλα μίσση και οι εχθρότητες.²⁵¹

Η αντίληψη ωστόσο αυτή έρχεται σε πλήρη αντίστιξη με τις πεποιθήσεις του Αγαμέμνονα, καθώς ο εξουσιαστικός λόγος του τελευταίου συνεχίζεται με τη χρήση του όρου *προσεμβῆναι* (στ.1348: *οὐ γὰρ θανόντι καὶ προσεμβῆναί σε χρή;*), της ποδοπάτησης με άλλα λόγια του εχθρού ακόμη και όταν είναι νεκρός. Η ποδοπατήση του νεκρού αντιπάλου είναι μια αντίληψη που διατρέχει το σύνολο της αρχαιοελληνικής σκέψης και «οι ἥρωες με υπερηφάνεια διακήρυτταν την υπεροχή τους προς τον πεσμένο αντίπαλό τους».²⁵² Με αφορμή μάλιστα τον στίχο 1348 του έργου, ο αρχαίος σχολιαστής προβάλλει με ενάργεια αυτή την αντίληψη αναφέροντας τα εξής: *ἐκ μεταφορᾶς τῶν παλαιστῶν, ὅταν τις ρίψας τὸν ἕτερον προσεπεμβῆ αὐτῷ καὶ λακτίσῃ αὐτὸν κατὰ κοιλίας*.²⁵³ Αυτή την ικανοποίηση θέλει να εξασφαλίσει και ο Αγαμέμνονας μέσα από το άσβεστο μίσος του για τον νεκρό Αίαντα. Η στάση αυτή του Αγαμέμνονα συνδέεται με την πολιτική θέση πως είναι δύσκολο οι άρχοντες να είναι ευσεβείς (στ.1350: *τόν τοι τύραννον εὐσεβεῖν οὐ ῥάδιον*). Είναι πολύ πιθανό πως ο Αγαμέμνονας «χρησιμοποιεί τη λέξη *τύραννος* με τη σημασία του κυβερνήτη, ωστόσο ένα αθηναϊκό ακροατήριο του 5^{ου} αιώνα βεβαίως θα αντιλαμβανόταν τη λέξη ως δυνάστης».²⁵⁴ Όπως αναφέρει και ο αρχαίος σχολιαστής για τον στίχο 1350a, λογίζεται ως σφάλμα εκ μέρους του Αγαμέμνονα η δήλωσή του πως ο τύραννος δεν ενεργεί πάντα με δίκαιο τρόπο, αλλά με γνώμονα το συμφέρον, ενώ συγχρόνως δεν διστάζει

²⁵⁰ Για μια αναλυτική παρουσίαση των αμφισημιών που έχει δημιουργήσει ο συγκεκριμένος στίχος στον ερευνητικό χώρο βλ. ενδεικτικά Poe (1987: 97 σημ. 176).

²⁵¹ Brown (1965: 121).

²⁵² Kamerbeek (1963: 251 ad 1348).

²⁵³ Χριστοδούλου (1977: 251–52 ad 1348). Ο Stanford (1963: 226 ad 1348) θεωρεί πως το η σημασία του μίσους που προσδίδει το πρόθεμα *προσ-* μπορεί να ενισχύεται ακόμη περισσότερο με το *-εμ-* που συναντάμε σε άλλα αρχαιοελληνικά κείμενα, όπως το *ἐπεμβῆναι* στην *Ἠλέκτρα* του Σοφοκλή στον στίχο 456 και στον στίχο 668 από τον *Ἰππόλυτο* του Ευριπίδη. Ο Kamerbeek (1963: 251–52 ad 1348) παραθέτει τους στίχους από την *Ἠλέκτρα* του Σοφοκλή (456: *ἐχθροῖσιν αὐτοῦ ζῶντ' ἐπεμβῆναι ποδί* και 835 αντίστοιχα: *κατ' ἐμοῦ τακομένας μᾶλλον ἐπεμβάσῃ*), ενώ συγχρόνως αναφέρεται και σε άλλα χωρία. Για την αναφορά σε περισσότερα παράλληλα χωρία βλ. ακόμη Garvie (2010: 371–72 ad 1348) και Finglass (2011: 508–09 ad 1348). Ο Jebb (1967: 200 ad 1348) με αφορμή την άποψη του Sorater «πως είναι χαρακτηριστικό των Αθηναίων, τοῖς πρότερον ἡδικηκόσι κειμένοις ὕστερον μὴ ἐπεμβαίνειν», μεταξύ άλλων παραθέτει τα έργα που επικυρώνουν αυτόν τον ισχυρισμό και παραθέτει ακόμη και τους στίχους 884–85 από το έργο *Αγαμέμνων* του Αισχύλου, ώστε να αποδειχθεί ο τρόπος που οι άνθρωποι συμπεριφέρονται συνήθως στον νεκρό (*ὥστε σύγγονον / βροτοῖσι τὸν πεσόντα λακτίσαι πλέον*). Για την αναφορά στους συγκεκριμένους στίχους του Αισχύλου βλ. επίσης Budelmann (2000: 41 σημ. 25).

²⁵⁴ Garvie (2010: 372 ad 1350). Για τη μειωτική σημασία του όρου στη δημοκρατική Αθήνα βλ. Blundell (1989: 97 σημ. 185) και Παπαδόδημα (2018: 69 σημ. 232). Ο Περυσινάκης (2015: 445) χαρακτηρίζει ως τύραννο «εκείνον που φτάνει στην υπέρτατη εξουσία με αντισυνταγματικά μέσα».

ακόμη και να αδικήσει όποιον δεν συμμορφώνεται προς τις επιταγές του (*ὁ λόγος ὅτι οὐ πάντη τῷ δικαίῳ ἀκολουθητέον, ἀλλὰ τι πρὸς τὸ συμφέρον ῥέπειν χρῆ τὸν τύραννον. ἀπρεπὲς γὰρ ὑπὸ Ἀγαμέμνονος ὁμολογεῖσθαι <ὅτι> πᾶς τύραννος ἀδικεῖ, τὸ τῆς ἐξουσίας περὶ τὰ τοιαῦτα τῶν ἔργων προβαλλομένου*).²⁵⁵ Ο Αγαμέμνονας επανέρχεται στο ζήτημα της υπακοῆς που πρέπει να δείχνουν οι τίμιοι και σωστοί ἄνθρωποι ἀπέναντι στην ἐξουσία (στ.1352: *κλύειν τὸν ἐσθλὸν ἄνδρα χρῆ τῶν ἐν τέλει*).²⁵⁶

Ο Οδυσσεύς εἶχε ἤδη ἀπὸ τους στίχους 1334–35 «αμφισβητήσει την ορθότητα της ἀντίληψης του Αγαμέμνονα σχετικά με τις τυπικές ιδιότητες ή τις ελευθερίες του τυράννου και σχετικά με την ενδεδειγμένη σχέση ἀρχοντα–αρχομένου».²⁵⁷ παράλληλα, εἶχε ἐπισημάνει πως η δύναμη της ἐξουσίας οδηγεί πολλές φορές σε ακρότητες, στην κατάχρησή της, στοιχείο που επικυρώνεται και στο ἀρχαίο σχόλιο για τον στίχο 1334a: *μη ἡ ἐξουσία βιασάσθω σε, ὥστε πρᾶξαι τι παρὰ τὸ δίκαιον· τουτέστι μη ὑπὲρ τοῦ ἐνδείξασθαι τούτῳ τὴν ἐξουσίαν παραβῆς τὸ δίκαιον*.²⁵⁸ Η βία σε αὐτά τα συμφραζόμενα ἐρμηνεύεται ως το ἀντίπαλο δέος προς τη δικαιοσύνη και ἀποτελεῖ χαρακτηριστικό γνώρισμα τυραννικῆς συμπεριφοράς (στ.1334–35: *μηδ' ἡ βία σε μηδαμῶς νικησάτω / τοσόνδε μισεῖν ὥστε τὴν δίκην πατεῖν*). Και ο Μενέλαος εἶχε ἀναφερθεῖ στη βία ως το θεμιτὸ μέσο για να ἐπιβληθεῖ στον Τεύκρο, ὅμως ἀκριβῶς ἐπειδὴ κάτι τέτοιο δεν κατέστη ἐφικτό, διέκοψε τη λογομαχία με τον Τεύκρο και ἀποχώρησε ἀπὸ τη σκηνή (στ.1159–60: *ἄπειμι· καὶ γὰρ αἰσχρὸν, εἰ πύθοιτό τις / λόγοις κολάζειν ᾧ βιάζεσθαι πάρα*).²⁵⁹

Ὅμως η στάση που ἐπιδεικνύει ο Οδυσσεύς ἀπέναντι στον ἐχθρό του, τον Αἴαντα, παραμένει ἀνεξήγητη για τον Αγαμέμνονα. Ο Οδυσσεύς δεν παραβλέπει ὅτι ο Αἴαντας ἦταν κάποτε ἐχθρός του, ὅμως αὐτός ο ἐχθρός ταυτόχρονα υπῆρξε και ἰδιαίτερα γενναῖος (στ.1355: *ὄδ' ἐχθρὸς ἀνὴρ, ἀλλὰ γενναῖός ποτ' ἦν*). Η τελευταία ἐρώτηση του Αγαμέμνονα προς τον Οδυσσεύα υποδηλώνει ὅτι ο πρῶτος ἐχει κατανοήσει πως πλέον δεν υπάρχουν περιθώρια ἀρνήσεως του ἐνταφιασμοῦ και πως η ταφή εἶναι ζήτημα

²⁵⁵ Χριστοδούλου (1977: 252 ad 1350a).

²⁵⁶ Η Greenwood (2011: 176 σημ. 100) με ἀφορμὴ τους στίχους 925–26 ἀπὸ τον *Φιλοκτήτη*, ὅπου ο ομώνυμος πρωταγωνιστὴς του ἔργου ἀναλογίζεται τη συμπεριφορά που ἀρμόζει να ἐπιδείξει προς τα πρόσωπα της πολιτικῆς ἐξουσίας, ἐπισημαίνει τα ἐξῆς για τον *Αἴαντα*: «στον *Αἴαντα* του Σοφοκλή, ο Αγαμέμνων ἐπιβεβαιώνει την ἐξουσία του με παρόμοια ρήση (στ.1352)», ἐνῶ η ἴδια υποστηρίζει πως «το ζωηρότερο ἴσως παράδειγμα προσωπικῆς σύγκρουσης με την ἱεραρχία της στρατιωτικοποιημένης ἀνθρώπινης ἐξουσίας εἶναι η Ἀντιγόνη, στο ομώνυμο ἔργο του Σοφοκλή».

²⁵⁷ Παπαδόδημα (2018: 68–69).

²⁵⁸ Χριστοδούλου (1977: 251 ad 1334a).

²⁵⁹ Για τον παραλληλισμὸ αὐτὸν με τα λόγια του Μενελάου βλ. Garvie (2010: 369–70 ad 1334–35).

χρόνου να επιτραπεί (στ.1364: *ἄνωγας οὖν με τὸν νεκρὸν θάπτειν ἔαν*;). Ο Οδυσσεάς επικροτεί την ταφή του Αίαντα με το επιχείρημα πως και ο ίδιος θα βρεθεί κάποια στιγμή στην ίδια ανάγκη και θα χρειάζεται κάποιους να φροντίσουν για την ταφή του σώματός του (στ.1365: *ἔγωγε· καὶ γὰρ αὐτὸς ἐνθάδ' ἴζομαι*). Με άλλα λόγια, ο Οδυσσεάς αντίθετα με την πεποίθηση του Αίαντα, ενεργεί σύμφωνα με την αρχή «του να συμπεριφέρεσαι στους άλλους όπως θα ήθελες να σου συμπεριφέρονται και όχι όπως σου συμπεριφέρονται».²⁶⁰ Ο Οδυσσεάς αναγνωρίζει στην κατάσταση του Αίαντα την κοινή ανθρώπινη μοίρα, χαρακτηριστικό που διαφαίνεται ακόμη περισσότερο στην αντίστοιχη μνεία του αρχαίου σχολιαστή για τον στίχο 1365a: *καὶ γὰρ αὐτὸς ὑπόκειμαι τῇ ὁμοίᾳ τύχῃ, τῇ ἀνθρωπίνῃ. ἢ καὶ αὐτὸς ἴζομαι πρὸς τὸ θάψαι αὐτόν*.²⁶¹ Η διαλλακτικότητα που επιδεικνύει ο Οδυσσεάς στο τέλος του έργου είναι εφάμιλλη με την ἀρνήσή του στην προλογική σκηνή να περιγελάσει –όπως επιθυμούσε η θεά Αθηνά– τον μαινόμενο Αίαντα και τα δεινά του, αναγνωρίζοντας με αυτόν τον τρόπο την αστάθεια των ανθρωπίνων πραγμάτων (στ.121–26: *ἐγὼ μὲν οὐδέν' οἶδ'· ἐποικτίρω δέ νιν / δύστηνον ἔμπα, καίπερ ὄντα δυσμενῆ, / ὀθούνεκ' ἄτη συγκατατέζευκται κακῆ, / οὐδέν τὸ τούτου μᾶλλον ἢ τοῦμόν σκοπῶν. / ὀρῶ γὰρ ἡμᾶς οὐδέν ὄντας ἄλλον πλὴν / εἶδωλ' ὅσοιπερ ζῶμεν ἢ κούφην σκιάν*).

Ο Αγαμέμνονας ολοκληρώνει τον λόγο του υπενθυμίζοντας στον Οδυσσεά πως η μεταξύ τους φιλία συνετέλεσε στη συγκατάθεσή του για την ταφή του άψυχου σώματος. Ωστόσο, για τον ίδιο ο Αίαντας θα παραμένει ο χειρότερος εχθρός του και το μίσος του για αυτόν δεν θα καταλαγιάσει ούτε μέσα από τη διαδικασία ταφής του τελευταίου (στ.1370–73: *ἀλλ' εὖ γε μέντοι τοῦτ' ἐπίστασ', ὡς ἐγὼ / σοὶ μὲν νέμοιμ' ἄν τῆσδε καὶ μεῖζω χάριν, / οὗτος δὲ κάκεῖ κἀνθάδ' ὢν ἔμοιγ' ὁμῶς / ἔχθιστος ἔσται. σοὶ δὲ δρᾶν ἔξεσθ' ἄ χρῆς*). Η αποχώρηση του Αγαμέμνονα από τη σκηνή δίνει την ευκαιρία στον Χορό να εκφράσει την επιδοκιμασία του για τη συμπεριφορά του Οδυσσεά. Έχει ιδιαίτερη σημασία να λεχθεί πως ο Οδυσσεάς εξασφάλισε την ταφή του Αίαντα όχι μέσω της βίας, αλλά μέσω της πειθούς και της λογικής επιχειρηματολογίας, χαρακτηριστικών που «θα διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στην κοινωνία και στην πολιτική».²⁶² Ο Οδυσσεάς έχει μετατραπεί από εχθρός σε φίλο του Αίαντα όχι μόνο στα

²⁶⁰ Cairns (2014: 319).

²⁶¹ Χριστοδούλου (1977: 255 ad 1365a).

²⁶² Winnington–Ingram (2016: 107). Για το ζήτημα της πειθούς του Οδυσσεά βλ. Burian (2012: 80) και Finglass (2017: 316). Για την πειθὴ ως το παραδοσιακό μέσο επικράτησης κάποιου σε μια οργανωμένη κοινωνία που διέπεται από νόμους βλ. Knox (1961: 22) [=Knox (1979: 145)]. Για την

λόγια, αλλά και στις πράξεις, στοιχείο που καθίσταται περισσότερο αντιληπτό από την επιθυμία του να συμμετάσχει ενεργά σε όλη την προετοιμασία για την ταφή του νεκρού (στ.1378–80: *καὶ τὸν θανόντα τόνδε συνθάπτειν θέλω, / καὶ ζυμποιεῖν καὶ μηδὲν ἐλλείπειν ὄσων / χρὴ τοῖς ἀρίστοις ἀνδράσιν πονεῖν βροτούς*). Η επιθυμία του Οδυσσέα για προσφορά της βοήθειάς του στην ταφή του Αίαντα αποτυπώνεται κυρίως από τις γλωσσικές επιλογές του (*συνθάπτειν, καὶ ζυμποιεῖν καὶ μηδὲν ἐλλείπειν*), όπου η πρόθεση *σύν* επικυρώνει τις συνεργατικές αξίες του.²⁶³

Ο Τεύκρος στη ρήση του που ακολουθεί αναγνωρίζει τη συνεισφορά του Οδυσσέα και τη μεσολάβησή του για την άμεση ταφή του Αίαντα. Ο Οδυσσέας μολονότι ήταν ο μεγαλύτερος εχθρός του αποθανόντος και είχε τη δυνατότητα προσβολής του άψυχου σώματός του, εντούτοις παραμέρισε το μίσος του και έπεισε τον ανυποχώρητο αρχηγό του στρατού, τον Αγαμέμνονα, να μην στερήσει από έναν ήρωα όπως ο Αίαντας την ταφή (στ.1383–88: *τούτω γὰρ ὢν ἔχθιστος Ἀργείων ἀνὴρ / μόνος παρέστης χερσίν, οὐδ' ἔτλης παρὼν / θανόντι τῷδε ζῶν ἐφουβρίσαι μέγα, / ὡς ὁ στρατηγὸς οὐπιβρόντητος μολῶν / αὐτός τε χῶ ζῦναιμος ἠθελησάτην / λωβητὸν αὐτὸν ἐκβαλεῖν ταφῆς ἄτερ*). Ο Τεύκρος όσο και αν έχει αναγνωρίσει την αλλαγή στη συμπεριφορά του Οδυσσέα, φοβάται πως η αρωγή του στην ταφή θα είναι αντίθετη προς την επιθυμία του νεκρού (στ.1393–95: *σὲ δ', ὦ γεραιοῦ σπέρμα Λαέρτου πατρός, / τάφου μὲν ὀκνῶ τοῦδ' ἐπιψαύειν ἔαν, / μὴ τῷ θανόντι τοῦτο δυσχερὲς ποῶ*). Ο Αίαντας, ακόμη και στον θάνατο φαίνεται πως είναι «άτεγκτος και απροσάρμοστος στον κόσμο της πόλεως».²⁶⁴ Ωστόσο, ο ίδιος ο Τεύκρος δεν αποκλείει τελείως τον Οδυσσέα από τη συμμετοχή του στις τιμές προς τον νεκρό, αλλά μόνο από το τελικό στάδιο της ταφής για το οποίο θα μεριμνήσει ο ίδιος. Η ευγενική άρνηση του Τεύκρου στην προσφορά του Οδυσσέα δεν σημαίνει απόρριψη

Karakantza (2011a: 37) στην ουσία «ο Οδυσσέας ποτέ δεν έπεισε τον Αγαμέμνονα, απλώς ο Αγαμέμνονας υποχώρησε στις πιέσεις του φίλου του».

²⁶³ Για την παράθεση και άλλων στίχων, όπου δίνεται έμφαση με τις λεξιλογικές επιλογές του ποιητή στον συλλογικό χαρακτήρα της ταφής βλ. ενδεικτικά Blundell (1989: 104 σημ. 202).

²⁶⁴ Bowie (1983: 115), ο οποίος αναφέρει χαρακτηριστικά «πως ο Αίαντας ποτέ δεν θα μπορέσει να ενταχθεί εκ νέου στην κοινωνία». Βλ. ακόμη Evans (1991: 83), Lesky (2001: 315), Barker (2004: 17), Cairns (2014: 319) και Treu (2017: 29). Ο Finglass (2011: 41) και (2019: 168 σημ. 16) παραλληλίζει τον θυμό του Αίαντα προς τον εχθρό του που δεν υποχωρεί ούτε και στη διάρκεια του θανάτου με το επεισόδιο από τη Νέκυια της *Ὀδύσσειας* (λ 543–47 και 563–64). Για τον παραλληλισμό αυτόν βλ. και Adams (1955: 110). Η Worman (2001: 247 σημ. 72) επισημαίνει την ομοιότητα στο λεξιλόγιο που χρησιμοποιεί ο Τεύκρος στον στίχο 1394, για να απαγορεύσει στον Οδυσσέα να αγγίξει τον νεκρό με τους στίχους 1047–48, όταν ο Μενέλαος είχε χρησιμοποιήσει το ίδιο λεξιλόγιο για την απαγόρευση προς τον Τεύκρο να ακουμπήσει το άψυχο σώμα του Αίαντα με τη διαταγή να το αφήσει όπως ακριβώς ήταν (*οὗτος, σὲ φωνῶ τόνδε τὸν νεκρὸν χεροῖν / μὴ συγκομίζειν, ἀλλ' ἔαν ὅπως ἔχει*).

των ευεργεσιών του· άλλωστε ο Τεύκρος στο τέλος του λόγου θα τον αποκαλέσει *έσθλόν* (στ.1398–99: *σὺ δὲ / ἄνῆρ καθ' ἡμᾶς ἔσθλός ὢν ἐπίστασο*).²⁶⁵

Ο Τεύκρος παρά τις προσπάθειές του στους *ἀγῶνες λόγων* αρχικά με τον Μενέλαο και εν συνεχεία με τον Αγαμέμνονα δεν μπόρεσε να εξασφαλίσει την πολυπόθητη ταφή για το σώμα του νεκρού αδερφού του. Ωστόσο, ο τρόπος με τον οποίο ο Τεύκρος αντιμετωπίζει δυναμικά τους αρχηγούς του στρατού μπορεί να ερμηνευθεί πολιτικά ως μια «διαδικασία δημοκρατικοποίησης ενός αριστοκρατικού ιδεώδους».²⁶⁶ Ο Οδυσσεάς έχοντας αποδεχτεί τη μεταβλητότητα του κόσμου παραμερίζει τον εγωισμό και το μίσος του προς τον Αίαντα και εκμεταλλευόμενος τη φιλική του σχέση με τον Αγαμέμνονα, πείθει τον τελευταίο να επιτρέψει την ταφή του Αίαντα. Ο Οδυσσεάς είναι ο χαρακτήρας αυτός που λόγω της συνειδητοποίησης της θέσης του στον κόσμο αναγνωρίζει την εφήμερη ανθρώπινη φύση και προάγει «το δημοκρατικό και ανθρώπινο όραμα του συμβιβασμού και της διαλλακτικότητας».²⁶⁷ Είναι εκείνος ο τύπος ανθρώπου που περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο πρόσωπο του δράματος εκπληρώνει τις επιταγές του 5^{ου} αιώνα π.Χ. προτάσσοντας την ανάγκη συνεργασίας μεταξύ των ανθρώπων.²⁶⁸ Πρόκειται για τον ήρωα που αποτελεί ενσάρκωση της *σωφροσύνης* που είναι επιθυμητή στους θεούς και μολονότι στη διάρκεια του έργου όλοι μιλούν για την αρετή αυτή, δυστυχώς δεν τη διαθέτουν.²⁶⁹ Δεν διστάζει να παραδεχτεί τον ηρωισμό και τη γενναιότητα του αντιπάλου του και παρεμβαίνει στο κατάλληλο σημείο του έργου για την αποκατάσταση του Αίαντα. Η αναγνώριση του μεγαλείου του Αίαντα από τον Οδυσσεά «συνεισφέρει αρκετά στη σημασία του έργου,

²⁶⁵ Ο Garvie (2010: 29–30) πιστεύει ότι ο Τεύκρος «ως εκπρόσωπος του Αίαντα έχει κάθε δικαίωμα να αρνηθεί την προσφορά του Οδυσσεά να βοηθήσει στην ταφή του Αίαντα, καθώς μπορεί ο Οδυσσεάς να μην μισεί πλέον τον τελευταίο, οπωσδήποτε όμως δεν ισχύει και το αντίθετο».

²⁶⁶ Rose (1995: 77). Για τη συγκεκριμένη άποψη βλ. επίσης Debnar (2014: 17) και Παπαδόδημα (2018: 29 σημ. 106).

²⁶⁷ Παπαδόδημα (2018: 27 σημ. 94) και Whitman (1951: 46).

²⁶⁸ Για τον Bradshaw (1991: 100) και για τον Rose (1995: 77–78), ο Οδυσσεάς ενσαρκώνει όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά, τα οποία επιδοκίμαζε ο Θουκυδίδης στον *Επιτάφιο*. Ο Yaser–Abdel–Rahman–Ibrahim (2002: 82–83) χαρακτηρίζει τον Οδυσσεά ως «φορέα των νέων πολιτικών στοιχείων μιας εποχής διαφωτισμού, όπως τουλάχιστον τη φανταζόταν ο Σοφοκλής». Βλ. Επίσης Segal (1981: 132 και 136), Poe (1987: 96), Evans (1991: 82), Meier (1997: 218), Hesk (2003: 130), Beer (2004: 64) και Carter (2007: 99).

²⁶⁹ Segal (1981: 148), Goldhill (1986: 159), Beer (2004: 62–63), Garvie (2010: 26) και Winnington–Ingram (2016: 36). Ο Rosivach (1976: 60) υπογραμμίζει πως «ο Οδυσσεάς είναι ο μόνος που είναι *σώφρων* χωρίς παραισθήσεις, ενώ όλοι οι υπόλοιποι πιστεύουν για τους εαυτούς τους πως είναι κάτι παραπάνω από που είναι στην πραγματικότητα και όλοι προσπαθούν να αυξήσουν τη σπουδαιότητά τους». Η Καράμπελα (2004: 71) επισημαίνει ακόμη πως «η περίπτωση του Οδυσσεά είναι πράγματι ιδιαίτερη, καθώς από την αρχή μέχρι το τέλος του δράματος παραμένει σταθερός μέσα στα όρια της *σωφροσύνης*».

καθώς προβάλλει με θαυματικό τρόπο πως το μέτρο της ανθρώπινης αξίας σχετίζεται με την πολεμική αρετή του Αίαντα και όχι με τη βιαιότητα των πράξεών του».²⁷⁰

Αντίθετα, οι δύο Ατρείδες λειτουργούν –όπως ακριβώς και ο Αίαντας– με γνώμονα το παλαιό ηρωικό ιδεώδες της ωφέλειας των φίλων και της βλάβης των εχθρών. Οι Ατρείδες αντιπροσωπεύουν τους πολιτικούς του σύγχρονου κόσμου, «τις φωνές με άλλα λόγια της ιμπεριαλιστικής Αθήνας»²⁷¹ και παραπέμπουν στην εικόνα του απόλυτου μονάρχη, του αυταρχικού κυβερνήτη που έχει συγκεντρώσει την εξουσία και την χρησιμοποιεί σε τέτοιο βαθμό που φτάνει στο σημείο της κατάχρησης. Για τους Ατρείδες ο Αίαντας ήταν και παραμένει ο χειρότερος εχθρός τους, αυτός που επεδίωξε τον αφανισμό τους, οπότε οι ίδιοι έχουν την ευκαιρία να λάβουν την εκδίκησή τους βεβηλώνοντας το σώμα του με την απαγόρευση της ταφής του. Μόνο στην τωρινή κατάσταση του Αίαντα μπορούν να κυριαρχήσουν πάνω στο κορμί του, αφού ο Αίαντας όσο ήταν ζωντανός δεν άφηνε περιθώρια στους εχθρούς του να τον νικήσουν. Το άσβεστο μίσος των Ατρειδών δεν έχει καταλαγιάσει ούτε μπροστά στο φρικτό θέαμα του νεκρού αντιπάλου τους.

Οι Ατρείδες, όπως ακριβώς και ο Αίαντας, παραμένουν ανυποχώρητοι στα πιστεύω τους και δεν μπορούν να αναγνωρίσουν τις αλλαγές του σύγχρονου πολιτικού κόσμου, ένα ζήτημα που διατρέχει το σύνολο του εξεταζόμενου έργου.²⁷² Ο Αίαντας μαχόμενος για τα προσωπικά του ιδανικά και την τιμή του αποδείχτηκε ακατάλληλος για τον νέο μεταβαλλόμενο κόσμο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. στη βάση του οποίου τίθενται οι συνεργατικές αξίες.²⁷³ Ο ομώνυμος πρωταγωνιστής του έργου που δεν αναγνώριζε τις υποχρεώσεις του απέναντι στους ανθρώπους που ήταν άμεσα εξαρτώμενοι από αυτόν και θεωρούσε τον εαυτό του απόλυτα αυτάρκη και ανεξάρτητο ακόμη και από τους θεούς, στις τελικές σκηνές του έργου είναι αυτός που χρειάζεται αρχικά τον Τεύκρο και εν συνεχεία τον Οδυσσέα, για να εξασφαλίσουν την ταφή του. «Η στάση του Οδυσσέα

²⁷⁰ Kirkwood (1965: 69).

²⁷¹ Evans (1991: 84).

²⁷² Για την αντίληψη αυτή βλ. ενδεικτικά Knox (1961: 18–28) [=Knox (1979: 143–52)] και Youman (1986: 398 σημ. 3).

²⁷³ H March (1991–93: 22–24) επισημαίνει πως το ζήτημα της μεταβλητότητας αποτελεί θεματικό άξονα στα έργα του Σοφοκλή, όμως σε κανένα άλλο δεν «καταλαμβάνει τόσο κεντρικό ρόλο όσο στον *Αίαντα*» που το ζήτημα αυτό εμφανίζεται από την αρχή του δράματος μέχρι και το τέλος, όπου επέρχεται η αποκατάσταση της τιμής του ήρωα μέσω της ταφής του.

σηματοδοτεί μια νέα βαθμίδα στην έξοδο από την αρχαϊκή εποχή, τη βαθμίδα όπου η πολη αποκτά μια νέα συνείδηση των προϋποθέσεών της». ²⁷⁴

²⁷⁴ Meier (1997: 219).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από την αντιπαράθεση του παλαιού αρχαϊκού κόσμου του Αίαντα και του νέου κόσμου του Οδυσσέα, δηλαδή από την αντιπαράθεση των ανταγωνιστικών αξιών με τις συνεργατικές αντλούμε σημαντικά συμπεράσματα για την πολιτική διάσταση του έργου:

1) Ο Σοφοκλής επιλέγοντας ένα θέμα της παραδόσης, αυτό της *κρίσεως* των όπλων του Αχιλλέα και της απονομής τους στον Οδυσσέα και όχι στον Αίαντα, προσαρμόζει τον βασικό πυρήνα της ιστορίας και εντάσσει το ζήτημα αυτό στα νέα πολιτικά δεδομένα. Συγκεκριμένα, με τη χρήση νομικού και πολιτικού λεξιλογίου, ο δραματουργός παραπέμπει στη σύγχρονη ορολογία των αθηναϊκών δικαστηρίων του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Ιδιαίτερα η αναφορά του Αγαμέμνονα στον όρο *τοῖς πολλοῖσιν* (στ.1243), υπονοεί πως ο Αίαντας και το φιλικό του περιβάλλον έθεσαν υπό αμφισβήτηση μια θεμελιώδη δημοκρατική αρχή, την αρχή της πλειοψηφίας. Ακόμη και στην περίπτωση που η επιδίκαση των όπλων του Αχιλλέα στον Οδυσσέα αντί του Αίαντα ήταν άδικη, θα έπρεπε να γίνει αποδεκτή καθώς ήταν μια απόφαση της πλειοψηφίας, μια απόφαση όμως που βρίσκεται σε αντίστιξη προς τα αρχαϊκά ηρωικά χαρακτηριστικά του Αίαντα. Η άρνηση του ήρωα να συμβαδίσει με τις αποφάσεις των δημοκρατικών θεσμών, καθιστά αδύνατη την ενσωμάτωσή του στον σύγχρονο κόσμο της *πόλης-κράτους*.

2) «Ο Αίαντας είναι ένα ομηρικό απολίθωμα που δεν μπορεί να συμμεριστεί τις συνεργατικές αξίες του νέου (δημοκρατικού) κόσμου». ²⁷⁵ Η *ὑβρις* του ομώνυμου πρωταγωνιστή του δράματος είναι πλήρως εναρμονισμένη με την ανταγωνιστική ηθική που εκπροσωπεί έχοντας ως μοναδική έγνοια τη διαφύλαξη της προσωπικής του τιμής, αλλά η στάση του αυτή βρίσκεται σε αντίφαση με το ηθικό σύμπαν του 5^{ου} π.Χ. αιώνα και τις συνεργατικές αξίες που αντιπροσωπεύει ο Οδυσσέας. «Ο τραγικός ά-πολις χρειάζεται τις συνεργατικές αρετές του πολιτικού, του ανθρώπου που διαθέτει τις ικανότητες της *πόλεως*». ²⁷⁶ Αυτός ο πολιτικός άνδρας που εκπροσωπεί τις συνεργατικές αξίες στο έργο είναι ο Οδυσσέας, ο οποίος επιδεικνύει την *σωφροσύνην* που επιθυμούν οι θεοί και που με τη συμβιβαστική στάση του επιδοκιμάζει την *ἀρετήν* του Αίαντα και

²⁷⁵ Παπαδόδημα (2018: 19).

²⁷⁶ Segal (1981: 150).

δεν υπερασπίζεται τον αυταρχισμό των Ατρείδων. Το πολιτικό μοντέλο που προάγει η *σωφροσύνη* είναι αυτό που τελικά επικρατεί και μπορεί λόγω της προσαρμοστικότητάς του να δεχτεί μέχρι και τον ίδιο τον Αίαντα.

3) Η προσήλωση του Αίαντα στα ιδανικά των ανταγωνιστικών αξιών και του ατομικού άθλου, φανερώνει την άρνηση του ήρωα να προσαρμοστεί στα νέα πολιτικά δεδομένα της εποχής, όπου το πρότυπο πλέον δεν είναι ο πολεμιστής που μάχεται για την ενίσχυση της προσωπικής του τιμής, αλλά το άτομο ή καλύτερα ο οπλίτης που έχει αναγνωρίσει τη θέση του στο μεταβαλλόμενο σύμπαν του 5^{ου} αιώνα. Ο Αίαντας είναι ένας ήρωας που αποκόπτεται συνειδητά από το υπόλοιπο στράτευμα και έχει τοποθετήσει τη σκηνή του στην *τάξιν ἐσχάτην* (στ.4), στην παραμεθόρια ακτή. Η αποκοπή του πρωταγωνιστή από το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο συνεπάγεται και την άρνησή του να υπηρετήσει τις συνεργατικές αξίες που υπαγορεύει ο νέος πολιτικός κόσμος.

4) Το εμβληματικό σύμβολο του Αίαντα στον επικό κόσμο που ήταν η επτάστρωτη ασπίδα του (στ.576: *ἐπτάβοιον σάκος*) και που μέσω αυτού του συμβόλου ο ήρωας αποτελούσε το πελώριο τείχος που προάσπιζε τους συμπολεμιστές του, στο δράμα το σύμβολο αυτό αντικαθίσταται από το αντι-οπλιτικό σύμβολο, το ξίφος. Το ξίφος είναι το σύμβολο του ατομικού άθλου που χαρακτήριζε την ηρωική εποχή και τίθεται εκτός των ορίων της ομάδας και της οπλιτικής ηθικής. Οι πολλαπλές αναφορές στο ξίφος και η στενή σύνδεσή του με τον Αίαντα, αποδεικνύουν για ακόμη μία φορά την απόρριψη του ήρωα να απεκδυθεί την ταυτότητα του ομηρικού πολεμιστή και να ενσωματωθεί επιτυχώς στο νέο σύστημα των συνεργατικών αξιών. Η συνειδητοποίηση της αδυναμίας του Αίαντα να ενσωματωθεί στο ευρύτερο πλαίσιο της *πόλεως*, τον ωθεί στην κληροδότηση της περίφημης ασπίδας του στον γιο του, τον Ευρυσάκη (στ.574–77). Η μεταβίβαση της ασπίδας ενέχει πολιτικούς συμβολισμούς, διότι ο Αίαντας με την κίνηση αυτή, φιλοδοξεί ο γιος του να υπηρετήσει τα νέα ιδανικά προς όφελος της ομάδας, ιδανικά που ο ίδιος ο Αίαντας αδυνατεί να υπηρετήσει.

5) Η απαγόρευση της ταφής του Αίαντα που προστάζουν οι Ατρείδες, δεν προκύπτει ως απόφαση της πλειοψηφίας των συλλογικών θεσμικών οργάνων, αλλά ως προσωπική

τους επιθυμία. Το άσβεστο μίσος των πολιτικών αρχηγών προς τον Αίαντα δεν καταλαγιάζει ακόμη και μπροστά στη θέαση του νεκρού αντιπάλου τους. Η εμμονή τόσο του Μενελάου όσο και του Αγαμέμνονα να κυριαρχήσουν στο άψυχο σώμα του εχθρού τους, του Αίαντα, όχι με τη χρήση δημοκρατικών διαδικασιών, αλλά μέσω της βίας, συνηγορεί υπέρ της άποψης πως ασκούν την εξουσία τους καταχρηστικά. Συγχρόνως, η αδιάλλακτη αυτή στάση τους παραπέμπει σε αντίστοιχες περιπτώσεις τυράννων που ενδιαφέρονται μόνο για την επιβολή των διαταγών τους στους πολίτες που εξουσιάζουν. Συνεπώς, ο συσχετισμός των δύο Ατρείδων με τυράννους της εποχής, είναι πολύ πιθανό να δημιουργούσε αρνητικά αισθήματα στο αθηναϊκό κοινό της εποχής, δεδομένου πως η περίοδος της τυραννίας υπήρξε εξαιρετικά επώδυνη για τους Αθηναίους.

6) Η δυναμική αντιμετώπιση εκ μέρους του Τεύκρου των Ατρείδων και η άρνησή του να υποκύψει στις διαταγές τους, είναι δηλωτική προς όσους ασκούν καταχρηστικά την εξουσία τους. Ωστόσο, η ταφή του νεκρού πρωταγωνιστή της τραγωδίας εξασφαλίζεται τελικά από τον αντίπαλο του Αίαντα, τον Οδυσσέα, όχι με τη μεταχείριση βίαιων μεθόδων, αλλά μέσω της πειθούς. Η χρήση της πειθούς αποτελεί το παραδοσιακό μέσο επικράτησης κάποιου σε μια οργανωμένη κοινωνία και κυρίως στη δημοκρατική Αθήνα. Η πειθώ βρίσκεται σε πλήρη αντίστιξη με τη βία και τη διατύπωση απειλών, μέσα προσφιλή στους τυράννους για την επιβολή της εξουσίας τους και των πολιτικών τους αποφάσεων. Ο Οδυσσέας αναγνωρίζοντας το ηρωικό μεγαλείο του Αίαντα σε συνδυασμό με τη στάση που επιδεικνύει απέναντι στον νεκρό ήρωα, επικυρώνει για ακόμη μία φορά την πεποίθηση πως ο Οδυσσέας είναι εκείνος ο τύπος ανθρώπου που μπορεί να υπάρξει στον πολιτικό κόσμο 5^{ου} π.Χ. αιώνα. Τον παλιό ανταγωνιστικό κώδικα αξιών που εκπροσωπούσε ο Αίαντας, διαδέχονται οι αξίες που εκπροσωπεί ο Οδυσσέας και είναι πλήρως εναρμονισμένες με τα ιδανικά της σύγχρονης εποχής.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. Λεξικά

Der Kleine Pauly Lexikon der Antike, (1975), Τόμος Πέμπτος, München.

Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής, (1998), Θεσσαλονίκη Α.Π.Θ. [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].

Liddel, H. G. & R. Scott, (1948), *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, Τόμος Τέταρτος (Ρ–Ω), μτφρ. Ξ. Π. Μόσχος, Αθήνα.

B. Στερεότυπες εκδόσεις– Αρχαία Σχόλια– Αρχαίες Μαρτυρίες–

Ερμηνευτικά υπομνήματα

Allen, T. W. (²1917), *Homeri Opera*, Tomus IV (*Odysseae* libros xiii–xxiv), Oxford.

Dawe, R. D. (1991), *Σοφοκλέους Οιδίπους Τύραννος*, μτφρ. Γ. Α. Χριστοδούλου, Αθήνα (τίτλ. πρωτοτ. *Sophocles Oedipus Rex*, ¹1982).

Finglass, P. J. (2011), *Sophocles Ajax*, edited with Introduction, Translation and Commentary, Cambridge.

Garvie, A. F. (2010), *Σοφοκλέους Αίας*, μτφρ. Ν. Τζένου, επιμ. Νικ. Π. Μπεζαντάκος, Αθήνα (τίτλ. πρωτοτ. *Sophocles Ajax*, ¹1998).

Hesk, J. (2003), *Sophocles: Ajax*, London.

Heubeck, A. & A. Hoekstra, (2005), *Ομήρου Οδύσσεια. Κείμενο και Ερμηνευτικό Υπόμνημα*, Τόμος Δεύτερος (I–II), μτφρ. Ρ. Χαμετή, επιμ. Α. Ρεγκάκος, Αθήνα (τίτλ. πρωτοτ. *Omero Odissea*, ¹2000).

Jebb, R. C. (1967), *Sophocles. The Plays and Fragments with critical notes, commentary, and translation in English prose, Part VII, The Ajax*, Amsterdam (= Cambridge 1896).

Jones, H. S. (²1942, (¹1900), *Thucydidis Historiae*, Tomus Prior (libros i–iii), Oxford.

Κακριδής, Ι. Θ. (º1998, ¹1991), *Ερμηνευτικά Σχόλια στον Επιτάφιο του Θουκυδίδη*, Αθήνα.

Kamerbeek, J. C. (²1963, ¹1953), *The Plays of Sophocles. Part I: The Ajax*, Leiden.

Lloyd–Jones, H. & N.G. Wilson (eds.) (1990), *Sophoclis Fabulae*, Oxford.

_____ (1990), *Sophoclea. Studies on the Text of Sophocles*, Oxford.

Page, D. (ed.) (1972), *Aeschyli Septem quae supersunt Tragoedias*, Oxford.

- Παπαδόδημα, Ε. (2018), *Σοφοκλέους Αίας. Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια*, Αθήνα.
- Radt, S. (1977), *Tragicorum Graecorum Fragmenta, IV Sophocles*, Göttingen.
- Stanford, W. B. (1963), *Sophocles Ajax with Introduction, Revised Text, Commentary, Appendixes, Indexes and Bibliography*, London–New York.
- Χριστοδούλου, Γ. Α. (1977), *Τὰ ἀρχαῖα Σχόλια εἰς Αἴαντα τοῦ Σοφοκλέους, κριτική ἔκδοσις*, Αθήνα.

Γ. Μελέτες–Άρθρα–Βιβλία

- Adams, S. M. (1955), "The Ajax of Sophocles", *Phoenix* 9.3:93–110.
- Barker, E. (2004), "The Fall–cut from Dissent: Hero and Audience in Sophocles' *Ajax*", *G&R* 51.1:1–20.
- Beer, J. (2004), *Sophocles and the Tragedy of Athenian Democracy*, London.
- Blundell, M. W. (1989), *Helping friends and harming enemies: a study in Sophocles and Greek ethics*, Cambridge.
- Bowie, A. M. (1983), "The end of Sophocles' *Ajax*", *LCM* 8.8:114–15.
- Bowra, C. M. (1944), *Sophoclean Tragedy*, Oxford.
- Bradshaw, D. J. (1991), "The Ajax Myth and the Polis: Old Values and New" στο C. Pozzi & J. M. Wickersham (επιμ.), *Myth and Polis*, Ithaca–London, 99–125.
- Brown, N. O. (1951), "Pindar, Sophocles, and the Thirty Years' Peace", *TAPhA* 82:1–28.
- Brown, E. W. (1965), "Sophocles' Ajax and Homer's Hektor", *CJ* 61.3:118–21.
- Budelmann, F. (2000), *The language of Sophocles. Communalism, Communication and Involvement*, Cambridge.
- Burian, P. (1972), "Supplication and Hero Cult in Sophocles' *Ajax*", *GRBS* 13:151–56.
- _____ (2010), "Πώς ένας μύθος γίνεται μύθος της τραγωδίας" στο P.E. Easterling (επιμ.), *Οδηγός για την Αρχαία Ελληνική Τραγωδία*, μτφρ.– επιμ. Λ. Ρόζη & Κ. Βαλάκας, Ηράκλειο, 267–314 (τίτλ. πρωτοτ. *The Cambridge Companion to Greek Tragedy*, ¹1997).
- _____ (2012), "Polyphonic Ajax" στο K. Ormand (επιμ.), *A Companion to Sophocles*, Wiley–Blackwell, 69–83.
- Carter, D. M. (2004), "Was Attic Tragedy Democratic?", *Polis* 21.1:1–25.
- _____ (2007), *The Politics of Greek Tragedy*, Bristol.

- Cairns, D. (2014), "Values" στο J. Gregory (επιμ.), *Όψεις και θέματα της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας. 31 εισαγωγικά δοκίμια*, μτφρ. Μ. Καίσαρ, Ο. Μπεζαντάκου, Γ. Φιλίππου, Αθήνα, 305–20 (τίτλ. πρωτοτ. *A Companion to Greek Tragedy*, 2005).
- Cartledge, P. (2010), "Θεατρικά έργα με βάθος: Το θέατρο ως διαδικασία στη ζωή" στο P.E. Easterling (επιμ.), *Οδηγός για την Αρχαία Ελληνική Τραγωδία*, μτφρ.– επιμ. Λ. Ρόζη & Κ. Βαλάκας, Ηράκλειο, 3–52 (τίτλ. πρωτοτ. *The Cambridge Companion to Greek Tragedy*, 1997).
- Γιώση, Μ. Ι. (2019), "Ανθρώπινα δικαιώματα και αρχαία ελληνική τραγωδία" στο Έ. Παπαδόδημα (επιμ.), *Αρχαίο Δράμα και Λαϊκή Ηθική*, Αθήνα, 49–84.
- Cohen, D. (1978), "The Imagery of Sophocles: A Study of Ajax's suicide", *G&R* 25.1:24–36.
- Crane, G. (1990), "Ajax, the Unexpected, and the Deception Speech", *CPh* 85.2:89–101.
- Davidson, J. F. (1985), "Sophoclean dramaturgy and the Ajax burial debates", *Ramus* 14:16–29.
- Davis, M. (1986), "Politics and Madness" στο J. P. Euben (επιμ.), *Greek Tragedy and Political Theory*, Berkeley–Los Angeles–London, 142–61.
- Debnar, P. (2014), "Η αθηναϊκή ιστορία του 5^{ου} αι. π.Χ. και η τραγωδία" στο J. Gregory (επιμ.), *Όψεις και θέματα της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας. 31 εισαγωγικά δοκίμια*, μτφρ. Μ. Καίσαρ, Ο. Μπεζαντάκου, Γ. Φιλίππου, Αθήνα, 3–30 (τίτλ. πρωτοτ. *A Companion to Greek Tragedy*, 2005).
- Easterling, P. E. (1984), "The Tragic Homer", *BICS* 31:1–8.
- Ebeling, R. (1941), "Missverständnisse in den Aias des Sophocles", *Hermes* 76:283–314.
- Ehrenberg, V. (1956), *Sophocles und Perikles*, München (τίτλ. πρωτοτ. *Sophocles and Pericles*, 1954).
- Evans, J. A. S. (1991), "A Reading of Sophocles' Ajax" *QUCC* 38.2:69–85.
- Ferrario, S. (2019), "Πολιτική Τραγωδία: Σοφοκλής και Αθηναϊκή Ιστορία" στο Α. Μαρκαντωνάτος (επιμ.), *Σοφοκλής. Τράντα Δύο Μελέτες*, μτφρ. Κ. Δημοπούλου, επιμ. Χ. Τσαγγάλης, Θεσσαλονίκη, 433–48 (τίτλ. πρωτοτ. *Brill's Companion to Sophocles*, 2012).
- Finglass, P. J. (2017), "Sophocles' Ajax and the Polis", *Polis* 34:306–17.

- _____ (2019), "Αίας" στο Α. Μαρκαντωνάτος (επιμ.), *Σοφοκλής. Τράντα Δύο Μελέτες*, μτφρ. Κ. Δημοπούλου, επιμ. Χ. Τσαγγάλης, Θεσσαλονίκη, 165–73 (τίτλ. πρωτοτ. *Brill's Companion to Sophocles*, ¹2012).
- Fisher, N.R.E. (1992), *Hybris. A Study in the Values of Honour and Shame in Ancient Greece*, Warminster.
- Foley, H. (1995), "Tragedy and Democratic ideology. The Case of Sophocles' *Antigone*" στο B. Goff (επιμ.), *History, Tragedy, Theory Dialogues on Athenian Drama*, United States of America, 131–50.
- Gardiner, C. P. (1987), *The Sophoclean Chorus. A Study of Character and Function*.
- Gasti, H. (1992), "Sophocles' Ajax: The military hybris", *QUCC* 40:81–93.
- _____ (1997), "Ajax' Trugrede: Its Meaning and Dramatic Function", *Arctos* 31:19–40.
- Γκαστή, Ε. (1998), "Σοφοκλέους Αίας. Η Τραγωδία της Όρασης", *Δωδώνη* 27:165–204.
- _____ (2015), "Τροπές του Πολιτικού στην *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή", ΠΕΦ Σεμινάριο 42, Σοφοκλής. Ο μεγάλος Κλασικός της Τραγωδίας, Σέρρες 12–15 Νοεμβρίου, επιμ. Α. Ν. Μαστραπάς & Μ. Μ. Στεργιούλης, Αθήνα 2016, 220–32.
- Gellie, G. H. (1972), *Sophocles A Reading*, Melbourne.
- Goldhill, S. (1986), *Reading Greek Tragedy*, Cambridge–New York–London.
- _____ (1987), "The Great Dionysia and Civic Ideology", *JHS* 107:58–76.
- _____ (1990), "The Great Dionysia and Civic Ideology" στο J. J. Winkler & F. I. Zeitlin (επιμ.), *Nothing to do with Dionysos. Athenian Drama and its Social Context*, Princeton–New Jersey, 97–124.
- _____ (2010), "Η γλώσσα της τραγωδίας" στο P.E. Easterling (επιμ.), *Οδηγός για την Αρχαία Ελληνική Τραγωδία*, μτφρ.–επιμ. Λ. Ρόζη & Κ. Βαλάκας, Ηράκλειο, 189–224 (τίτλ. πρωτοτ. *The Cambridge Companion to Greek Tragedy*, ¹1997).
- _____ (2010), "Σύγχρονες κριτικές προσεγγίσεις της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας" στο P.E. Easterling (επιμ.), *Οδηγός για την Αρχαία Ελληνική Τραγωδία*, μτφρ.–επιμ. Λ. Ρόζη & Κ. Βαλάκας, Ηράκλειο, 483–518 (τίτλ. πρωτοτ. *The Cambridge Companion to Greek Tragedy*, ¹1997).
- Greenwood, E. (2011), *Ο Θουκυδίδης και η διαμόρφωση της ιστορίας*, μτφρ. Π. Χιωτέλλης, Αθήνα (τίτλ. πρωτοτ. *Thucydides and the Shaping of History*).

- Griffin, J. (1999), "Sophocles and the Democratic City" στο J. Griffin (επιμ.), *Sophocles Revisited. Essays Presented to Sir Hugh Lloyd-Jones*, Oxford, 73–94.
- Grossmann, G. (1968), "Das Lachen des Aias", *MH* 25.2:65–85.
- Hall, E. (2010), "Η Κοινωνιολογία της αθηναϊκής τραγωδίας" στο P.E. Easterling (επιμ.), *Οδηγός για την Αρχαία Ελληνική Τραγωδία*, μτφρ.– επιμ. Λ. Ρόζη & Κ. Βαλάκας, Ηράκλειο, 137–88 (τίτλ. πρωτοτ. *The Cambridge Companion to Greek Tragedy*, ¹1997).
- Harris, E. M. (2012), "Sophocles and Athenian Law" στο K. Ormand (επιμ.), *A Companion to Sophocles*, Wiley–Blackwell, 287–300.
- Henrichs, A. (1993), "The Tomb of Aias and the Prospect of Hero Cult in Sophocles", *ClAnt* 12.2:165–80.
- Heath, M. (1987), *The Poetics of Greek Tragedy*, London.
- Heath, M. & E. Okell, (2007), "Sophocles' "Ajax": Expect the Unexpected", *CQ* 57.2:363–80.
- Holt, P. (1981), "The Debate Scenes in the *Ajax*", *AJPh* 102.3:275–88.
- _____ (1999), "Polis and Tragedy in the 'Antigone'", *Mnemosyne* 52.6:658–90.
- Kane, R. L. (1996), "Ajax and the Sword of Hector Sophocles, 'Ajax' 815–822", *Hermes* 124.1:17–28.
- Καρακάντζα, Δ. Ε. (2005), "Από τον λόγο του μύθου στον λόγο της πόλεως. Μυθικές αφηγήσεις στο περιβάλλον της αρχαιοελληνικής πόλεως. (Σπουδή περιπτώσεων: Σοφοκλής *Φιλοκτήτης*, Ευριπίδης *Βάκχες*)", στα Πρακτικά του Συμποσίου με θέμα: *Μύθος μετά Λόγου. Διάλογοι για την ουσία και τη Διαχρονική Αξία του Αρχαίου Ελληνικού Μύθου*, επιμ. Κ. Μπουραζέλης & Μ. Στεφάνου, Ικαρία, 99–124.
- Karakantza, D. E. (2010), "Eating from the Tables of Others: Sophocles' *Ajax* and the Greek Epic Cycle", *Classics@* 6:1–15.
- _____ (2011a), "Polis Anatomy. Reflecting on Polis Structures in Sophoclean Tragedy", *Classics Ireland* 18:21–55.
- _____ (2011b), "To Befriend or not to Befriend: A Note on lines 678–83 of the Deception Speech in *Ajax*", *Logeion* 1:1–6.
- Καράμπελα, Ε. Ι. (2004), "Όρια τόλμης και σωφροσύνης και όροι αυτοκαταστροφής ή θεϊκή και ανθρώπινη σκηνοθεσία στον *Αίαντα* του Σοφοκλή" στο Δ. Ιακώβ & Ε.

- Παπάζογλου (επιμ.), *Θυμέλη Μελέτες για το θέατρο χαρισμένες στον Ν. Χ. Χουρμουζιάδη*, Ηράκλειο, 63–78.
- Kennedy, R. F. (2003), *Athena / Athens on Stage: Athena in the tragedies of Aescylus and Sophocles*, Διδ. Δ., The Ohio State University.
- Kirkwood, G. M. (1965), "Homer and Sophocles Ajax" στο M. Anderson (επιμ.), *Classical Drama and its Influence. Essays Presented to H.D.F. Kitto*, London, 51–70.
- Kitto, H. D. F. (1956), *Form and Meaning in Drama. A Study of Six Greek Plays and of Hamlet*, London.
- Knox, B. M.W. (1961), "The Ajax of Sophocles", *HSCP* 65:1–37.
- _____ (1964), *The Heroic Temper. Studies in Sophoclean Tragedy*, Berkeley–Los Angeles–California.
- _____ (1979), *Word and Action. Essays on the Ancient Theater*, Baltimore–MD.
- _____ (1983), "Sophocles and the polis", *Fond. Hardt Entr.* 29:1–27.
- Kott, J. (1974), *The Eating of the Gods. An Interpretation of Greek Tragedy*, New York.
- Κράϊας, Γ. (2018), "Η ταυτότητα της Αθηνάς στον Πρόλογο του *Αΐαντα*", *Σκηνή* 10:99–115.
- Lawall, S. N. (1959), "Sophocles' Ajax: Aristos... after Achilles", *CJ* 54.7:290–94.
- Lawrence, S. (2005), "Ancient Ethics, the Heroic Code, and the Morality of Sophocles' Ajax", *G&R* 52.1:18–33.
- Lefkowitz, M. R. (1981), *The Lives of the Greek Poets*, London.
- Leinieks, V. (1974), "Aias and the day of wrath", *CJ* 69:193–201.
- Lesky, A. (⁴2001), *Η Τραγική ποίηση των Αρχαίων Ελλήνων. Από τη γένεση του είδους ως τὸν Σοφοκλή*, Τόμος Πρώτος μτφρ. Ν.Χ. Χουρμουζιάδης, Αθήνα (τίτλ. πρωτοτ. *Die tragische Dichtung der Hellenen*, ³1972).
- Long, A. A. (1968), *Language and thought in Sophocles: A study of abstract nouns and poetic technique*, London.
- March, J. R. (1991–93), "Sophocles' Ajax: The Death and Burial of a Hero", *BICS* 38:1–36.
- Μαρκαντωνάτος, Α. Γ. (2019), "Ηθική Ανωτερότητα και Πολιτικός Κυνισμός στον *Ηρακλή* του Ευριπίδη" στο Ε. Παπαδόδημα (επιμ.), *Αρχαίο Δράμα και Λαϊκή Ηθική*, Αθήνα, 129–53.

- Meier, Ch. (1997), *Η Πολιτική Τέχνη της Αρχαίας Ελληνικής Τραγωδίας*, μτφρ. Φ. Μανακίδου, επιμ. Μ. Ιατρού, Αθήνα (τίτλ. πρωτοτ. *Die politische Kunst der griechischen Tragödie*, ¹1988).
- Mikalson, J. D. (2019), "Θεοί και ήρωες στον Σοφοκλή" στο Α. Μαρκαντωνάτος (επιμ.), *Σοφοκλής. Τριάντα Δύο Μελέτες*, μτφρ. Κ. Δημοπούλου, επιμ. Χ. Τσαγγάλης, Θεσσαλονίκη, 415–32 (τίτλ. πρωτοτ. *Brill's Companion to Sophocles*, ¹2012).
- Mills, S. P. (1980–81), "The Death of Ajax", *CJ* 76.2:129–35.
- Naiden, F. S. (2015), "The Sword did it: A Greek explanation for Suicide", *CQ* 65.1:85–95.
- Nielsen, R. M. (1978), "Sophocles' *Ajax*: A matter of Judgment", *Antichthon* 12:18–27.
- Osborne, R. (2012), "Sophocles and Contemporary Politics" στο Κ. Ormand (επιμ.), *A Companion to Sophocles*, Wiley–Blackwell, 270–86.
- Περυσινάκης, Ι. Ν. (²2015, ¹2012), *Αρχαϊκή Λυρική Ποίηση. Ηθικές Αξίες και Πολιτική Συμπεριφορά στην Αρχαία Ελληνική Λογοτεχνία: Προβλήματα Ερμηνείας και Μετάφρασης της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας: Μια Ερμηνευτική Προσέγγιση*, Αθήνα.
- Podlecki, A. J. (1986), "Polis and Monarch in Early Attic Tragedy" στο J. P. Euben (επιμ.), *Greek Tragedy and Political Theory*, Berkeley–Los Angeles–London, 76–100.
- Poe, J. P. (1987), *Genre and Meaning in Sophocles Ajax*, Frankfurt.
- Raaflaub, K. A. (2019), "Σοφοκλής και Πολιτική Σκέψη" στο Α. Μαρκαντωνάτος (επιμ.), *Σοφοκλής. Τριάντα Δύο Μελέτες*, μτφρ. Κ. Δημοπούλου, επιμ. Χ. Τσαγγάλης, Θεσσαλονίκη, 449–60 (τίτλ. πρωτοτ. *Brill's Companion to Sophocles*, ¹2012).
- Reinhardt, K. (1979), *Sophocles. Criticism and Interpretation*. Translated by H. Harvey & D. Harvey and Introduction by H. Lloyd–Jones, Basil (τίτλ. πρωτοτ. *Sophocles*, 1937).
- Rhodes, P. J. (2003), "Nothing to do with Democracy: Athenian Drama and the Polis", *JHS* 123:104–19.
- Romilly de, J. (1992), *Προβλήματα της Αρχαίας Ελληνικής Δημοκρατίας*, μτφρ. Ν. Άγκαβανάκης, Αθήνα (τίτλ. πρωτοτ. *Problèmes de la démocratie grecque*).

- Rose, P. W. (1995), "Historicizing Sophocles' *Ajax*" στο B. Goff (επιμ.), *History, Tragedy, Theory. Dialogues in Athenian Drama*, United States of America, 59–90.
- Rosenbloom, D. (2001), "Ajax is Megas. Is that all we can say?", *Prudentia* 33.2:109–30.
- _____ (2012), "Athenian Drama and Democratic Political Culture" στο D. Rosenbloom & J. Davidson (επιμ.), *Greek Drama IV, Texts, Contexts, Performance*, Oxford, 270–99.
- Saïd, S. (1998), "Tragedy and Politics" στο D. Boedeker & K. A. Raaflaub (επιμ.), *Democracy, Empire, and the Arts in Fifth-Century Athens*, Cambridge–Massachusetts–London, 275–95.
- Scodel, R. (2014), "Η τραγωδία του Σοφοκλή. Σοφοκλής ο δύσκολος " στο J. Gregory (επιμ.), *Όψεις και θέματα της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας. 31 εισαγωγικά δοκίμια*, μτφρ. Μ. Καίσαρ, Ο. Μπεζαντάκου, Γ. Φιλίππου, Αθήνα, 320–45 (τίτλ. πρωτοτ. *A Companion to Greek Tragedy*, 2005).
- Seaford, R. (1996), "Something to do with Dionysos–Tragedy and the Dionysiac: Response to Friedrich" στο M. S. Silk (επιμ.), *Tragedy and the Tragic. Greek Theatre and Beyond*, New York, 284–94.
- _____ (2000), "The Social Function of Attic Tragedy: A Response to Jasper Griffin", *CQ* 50.1:30–44.
- Seale, D. (1982), *Vision and Stagecraft in Sophocles*, London.
- Segal, C. (1981), *Tragedy and Civilization. An Interpretation of Sophocles*, Cambridge–Massachusetts–London.
- _____ (1995), *Sophocles' Tragic World. Divinity, Nature, Society*, Cambridge–Massachusetts–London.
- Sicherl, M. (1977), "The Tragic issue in Sophocles' *Ajax*", *YCS* 25:67–98.
- Siewart, P. (1977), "The Ephebic Oath in Fifth-Century", *JHS* 97:102–11.
- Simpson, M. (1969), "Sophocles' *Ajax*: His Madness and Transformation", *Arethusa* 2.1:88–102.
- Sorum, C. E. (1986), "Ajax in context", *CW* 79.6:361–77.
- Stanford, W. B. (1978), "Light and Darkness in Sophocles' *Ajax*", *GRBS* 19:189–197.
- Stevens, T. (1986), "Ajax in the Trugrede", *CQ* 36.2:327–36.

- Torrance, R. M. (1965), "Sophocles: some bearings", *HSPH* 69:269–327.
- Treu, M. (2017), "Ajax" στο R. Lauriola & K. N. Demetriou (επιμ.), *Brill's Companion to the Reception of Sophocles*, Leiden–Boston, 27–76.
- Τσαγγάλης, Χ. (2008), "Μεταμορφώσεις του Μύθου: Ο Τρωικός Κύκλος στους Τρεις Μεγάλους Τραγικούς" στο Α. Μαρκαντωνάτος & Χ. Τσαγγάλης (επιμ.), C. Pelling (εισαγ.), *Αρχαία Ελληνική Τραγωδία. Θεωρία και Πράξη*, Αθήνα, 33–116.
- Tyler, J. (1974), "Sophocles' *Ajax* and Sophoclean Plot Construction", *AJPh* 95.1:24–42.
- Valakas, K. (2009), "Theoretical views of Athenian tragedy in fifth century BC" στο S. Goldhill & E. Hall (επιμ.), *Sophocles and the Greek Tragic Tradition*, Cambridge, 197–207.
- Vickers, M. (2008), *Sophocles and Alcibiades: Athenian Politics in Ancient Greek Literature*, Ithaca–New York.
- Vernant, J. P. & Vidal–Naquet, P. (1988), *Μύθος και Τραγωδία στην Αρχαία Ελλάδα*, Τόμος Πρώτος μτφρ. Στ. Γεωργούδη, Αθήνα (τίτλ. πρωτοτ. *Mythe et tragédie en Grèce ancienne*, ¹1972).
- Vidal–Naquet, P. (2007), *Ο Θρυμματισμένος καθρέφτης. Αθηναϊκή Τραγωδία και Πολιτική*, μτφρ. Χ. Δ. Μεράντζας, Αθήνα (τίτλ. πρωτοτ. *Le miroir brisé: Tragédie athénienne et politique*, ¹2001).
- Waldock, A. J. A. (1951), *Sophocles the Dramatist*, Cambridge.
- Webster, T. B. L. (²1969), *Εισαγωγή στον Σοφοκλή*, μτφρ.– επιμ. Ι. Αχ. Μπάρμπας, Θεσσαλονίκη (τίτλ. πρωτοτ. *An Introduction to Sophocles*).
- Whitman, C. H. (1951), *Sophocles: A Study of heroic humanism*, Cambridge MA.
- Wickersham, J. M. (1991), "Myth and Identity in the Archaic Polis" στο C. Pozzi & J. M. Wickersham (επιμ.), *Myth and Polis*, Ithaca–London, 16–31.
- Wigodsky, M. M. (1962), "The Salvation of Ajax", *Hermes* 90.2:149–58.
- Winkler, J. (1990), "The Ephebes' Song: Tragōidia and Polis" στο J. Winkler & F. Zeitlin (επιμ.), *Nothing to Do with Dionysus, Athenian Drama in its Social Context*, Princeton–New Jersey, 20–62.
- Winnington–Ingram, R. P. (²2016, ¹1999), *Σοφοκλής Ερμηνευτική Προσέγγιση*, μτφρ. Ν. Κ. Πετρόπουλος, Χ. Π. Φαράκλας, Αθήνα (τίτλ. πρωτοτ. *Sophocles, An Interpretation*, ¹1980).

- Worman, N. (2001), "The 'Herkos Achaion' Transformed: Character Type and Spatial Meaning in the 'Ajax'", *CPh* 96.3:228–52.
- Yaser–Abdel–Rahman–Ibrahim, A. (2002), *Πολιτικές Προεκτάσεις στο έργο του Σοφοκλή, Αίας–Φιλοκτήτης–Αντιγόνη*, Διδ. Δ., ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη.
<http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/20185#page/1/mode/2up>.
Τελευταία πρόσβαση 04/06/2020.
- Youman, A. E. (1986), "A Perfect Home for Ajax", *CW* 79.6:397–400.
- Zanker, G. (1992), "Sophocles' Ajax and the Heroic Values of the *Iliad*", *CQ* 42.1:20–25.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΑΡΧΑΙΩΝ ΧΩΡΙΩΝ

Αισχύλος		<i>Ιππεΐς</i>	
<i>Αγαμέμνων</i>		Σ1056	18
884–85	80 σημ. 253		
		Δίων	
		Χρυσόστομος	
<i>Ἐπὶ ἐπὶ Θήβας</i>		52.11,14	1 σημ. 1
1005–06	55 σημ. 171		
		Ευριπίδης	
<i>Εὐμενίδες</i>		<i>Ἀνδρομάχη</i>	
521–29	61 σημ. 197	581–82	70 σημ. 231
696–703	61		
		<i>Ἡρακλῆς</i>	
<i>Ἰκέτιδες</i>		451	44 σημ. 145
948	77 σημ. 247		
		<i>Ἰππόλυτος</i>	
<i>Χοηφόροι</i>		668	80 σημ. 253
365 και 889	43 σημ. 137		
		<i>Ἰφιγένεια ἢ ἐν ταύροις</i>	
Αριστοτέλης		623	44 σημ. 145
<i>Ἠθικὰ Εὐδῆμεια</i>		<i>Τήλεφος</i>	
1234a4–5	48 σημ. 157	απ. 723	66 σημ. 217
		Θουκυδίδης	
<i>Ἠθικὰ Νικομάχεια</i>		1.138	57 σημ. 178
1093a27–b11	1 σημ. 1	1.84.3 και 2.37.3	62 σημ. 200
		2.37.2	63 σημ. 204
<i>Ποιητικὴ</i>		2.40.2	38
1450b78	1 σημ. 1	2.41.1	48 σημ. 157
Αριστοφάνης			

(Θουκυδίδης συν.)		(Πλούταρχος συν.)	
5.47	33 σημ. 103	<i>Κλεομένης</i>	
		9	62 σημ. 200
Όμηρος		<i>Νικίας</i>	
<i>Ίλιάδα</i>		15.2	2 σημ. 3
H 382–83	67 σημ. 220		
Θ 286	70 σημ. 229	<i>Περικλῆς</i>	
O 479	40 σημ. 126	37.3	74 σημ. 240
<i>Όδύσσεια</i>		Σοφοκλής	
λ 543–46	28	<i>Βίος</i> (1)	2 σημ. 3
λ 543–47 και 563–64	83 σημ. 264	<i>Βίος</i> (9)	2 σημ. 3
λ 545–47	16		
λ Σ547	16 σημ. 48	<i>Αΐας</i>	
λ 548–49	28	1–133	15
λ 550–51	27	3–4	36, 37 σημ. 116
Πίνδαρος		4	37, 38, 88
<i>Νεμεόνικος</i>		10	40
8.21–34	7 σημ. 22, 17 και σημ. 53, 23 σημ. 71	14–17	43
Πλάτων		19	39
<i>Απολογία</i>		21	41
41b	17 σημ. 52	21–22	29
Πλούταρχος		24	29
<i>Κίμων</i>		28	28
8.7	6	29	41
		30	40
		39	29

<i>(Αἶας συν.)</i>		<i>(Αἶας συν.)</i>	
41	15, 19	222	41
46	26	229–32	42
47	40, 41	231	41
51–73	29	240–42	39 σημ. 123
78	29	254–56	57
79–80	29	259	26
82	29	285	41
88	29	289–91	42
89–90	33	291	42
90	33 σημ. 103	294	41
95	41	324–26	43
96	32	325	43
100	19	326	43
103	32	371	26
110	32	420	26
112	34	423–26	25
113	21, 32	430 κ.εξ.	49 σημ. 158
116	34	442	20, 21
117	33	442–46	20
119–20	30	443	20
121	30	443–46	79
121–26	30, 82	444	20
127–29	31	445	20
132	26	445–46	20
132–33	31	446	21
133	31 σημ. 97	447–49	22
147	41, 42	448–49	22
154–57	7 σημ. 22, 17–18 σημ. 53	449	21
179–81	42	464–65	73
217	41	467	41
219–20	41	479–80	47

<i>(Αἶαζ συν.)</i>		<i>(Αἶαζ συν.)</i>	
491	26	817–18	45
528	37	820–22	46
542	59 σημ. 188	827	55 σημ. 170
547	21	827–28	54
547–48	39 σημ. 122	827–30	46
563 κ.εξ.	54	829–30	56
574–76	39	832–34	47
574–77	50, 88	833	46
576	39, 40, 88	839–42	46
577	69–70 σημ. 229	841	46
586	26	864–65	47
586 και 594	62 σημ. 201	865 κ.εξ.	4, 12
646–92	10 σημ. 29	865	52
658	43	898–99	54
658–59	44	899	44 σημ. 142
661–63	45	913	48
661–65	44	913–14	49 σημ. 158
691–92	63 σημ. 203	914	49
692	47	915–19	54
721–22	67 σημ. 220	920–22	54
727–28	58	922	55 σημ. 70
744	15 σημ. 43	934–36	23
764–65	34	944–45	59, 74
766	34	945	59
767–69	34	974 κ.εξ.	54
770	34	974–1039	54
773	34	1024–26	45
774–75	35	1026–27	45
776–77	35	1040–43	54
815	44, 45	1042–43	71
815–18	44	1045	54

(<i>Αἶας</i> συν.)		(<i>Αἶας</i> συν.)	
1047–48	55, 69, 83 σημ. 264	1088–90	64
1047–90	55–56 σημ. 174	1090	55
1050	55, 67 σημ. 220	1091–92	63
1052	55	1098	33 σημ. 103
1052–56	56	1098–99	65
1056	41	1099–1100	61
1061	77	1102–04	65
1063–65	56	1103	66
1067–69	58	1104	65
1069	59 και σημ. 188	1105–06	66 σημ. 218
1071	59, 73	1108–10	66
1071–72	32 σημ. 97	1109	66, 71
1071–76	59	1109 και 1110	66 σημ. 218
1072	59, 60, 63 σημ. 206	1114	67 σημ. 219
1073 κ.εξ.	56 σημ. 174	1115–17	66
1073–74	76	1116	66 σημ. 219, 67, 71
1073–76	61	1120–41	67
1073–83	76	1120	67
1074	61	1121	68
1075	26, 62, 63 σημ. 206	1122 και 1123	68
1076	61	1123	68–69 σημ. 227
1079	61	1125	21
1080	63 σημ. 206	1126	21
1080–86	62	1135	23 και σημ. 71
1081	77	1136	21, 23
1084	61	1137	23
1084–85	63	1140	69
1085–86	65	1141	69 και 69–70 σημ. 229
1088	77	1159–60	70, 81

<i>(Αΐας συν.)</i>		<i>(Αΐας συν.)</i>	
1160	70	1276	40
1164–66	70	1283	40
1168–84	70	1283–87	77–78
1171 κ.εξ.	11 σημ. 34	1288–89	78
1171–75	70–71 σημ. 233	1316 κ.εξ.	78
1185–1222	71	1318–73	78
1223–1420	71	1318–19	78
1223–24	71	1325	78–79
1223–25	71–72	1326–27	79
1228–30	73, 74 σημ. 241	1332–33	79
1228–29 και 1259–60	74	1334–35	81
1235	73, 78 σημ. 248	1335	21
1236	74	1336–37	25, 79
1237–38	75	1336–42	25
1239–40	75	1339–42	79
1239–43	24	1340–42	25
1242–45	75	1342–45	25
1243	21, 24 σημ. 73, 75, 87	1343–45	79
1246	76	1344	21
1246–49	76	1347	80
1247	76	1348	80
1248	21	1350	80
1254–56	76–77	1352	81 και σημ. 256
1257–58	77	1355	81
1259	26, 62	1355 και 1357	25–26
1259–61	73–74	1363	21
1260	78 σημ. 248	1364	82
1262–63	74	1365	82
1264	26, 77	1370–73	82
1269–70	77	1378–80	83

<i>(Αΐας συν.)</i>		<i>(Φιλοκτήτης συν.)</i>	
1383–88	83	925–26	81 σημ. 256
1386–87	67 σημ. 220		
1393–95	83	Σχόλια εις Αΐαντα	
		Σοφοκλέους	
		(Χριστοδούλου)	
1394	83 σημ. 264	Σ 41a	15
1398–99	84	Σ 82a	29–30
1407–08	69 σημ. 229	Σ 96a	32
1408	50 σημ. 164	Σ 100	19
1420	52	Σ 103a	32
		Σ 112a	34
<i>Αντιγόνη</i>		Σ 132	32
663–76	61 και σημ. 195	Σ 326	43
677	66 σημ. 217	Σ 442a	20
690–91	60	Σ 577	50
1113	76 και σημ. 246	Σ 727b	58
		Σ 899	44 σημ. 142
<i>Ήλέκτρα</i>		Σ 913b	48
176	15 σημ. 43	Σ 914b	49
456 και 835	80 σημ. 253	Σ 1050a	55
689	22 σημ. 69	Σ 1116	67
		Σ 1123	72 και σημ. 235
<i>Οιδίπους ἐπὶ Κολωνῶ</i>		Σ 1135a	23
435	57 σημ. 180	Σ 1245a	75
		Σ 1246	76
<i>Οιδίπους Τύρανος</i>		Σ 1334a	81
223	64 σημ. 211	Σ 1345	25
		Σ 1348	80
<i>Φιλοκτήτης</i>		Σ 1350a	80–81
1–2	37 σημ. 116	Σ 1365a	82